

З М Е С Т

Бадзевіч З.І. Кафедра сучаснай беларускай мовы	6
I. “Чалавек жыве не ў краіне, а сярод мовы. Радзіма – гэта мова, і больш нічога” (М. Э. Чаран)	
Бурак Л.І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа	13
Гілевіч Н.І. Ключавыя вобразы-матывы ў структуры рамана Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды”	16
Камароўскі Я.М. Якуб Колас і некаторыя пытанні культуры роднай мовы	17
Лазоўскі У.М. Антонімы як вобразныя сродкі мовы (З вопыту выкладання)	21
Міхей М.З. Некаторыя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе (Па матэрыялах мінскай перыёдыкі)	24
Шакун Л.М. Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай мовы	30
II. “На свеце тайн такіх няма, што асталіся б не раскрыты...” (Якуб Колас)	
Бадзевіч З.І. Суфіксальныя варыянты прыметнікаў у творах Якуба Коласа	33
Бадзевіч З.І. Прыметнікі з прыстаўкамі лацінскага паходжання ў сучаснай беларускай мове	37
Белакурская Ж. Структурна-семантычныя асаблівасці коласаўскага эпістальнага тэксту	40
Буйноўская В.М. Моўныя асаблівасці паэтычнага перакладу Янкі Купалы “Слова пра паход Ігара”	44
Гардзей Н.М. Дынамічная марфаналогія: асноўныя паняцці і палажэнні	49
Данільчык З.П. Сінтаксічныя канструкцыі са словам <i>ёсць</i> у сучаснай беларускай мове	54
Кузьміч А. Беларуская мова ў літургіі і абрадах	58
Любецкая К. Да пытання пра беларускую тэрмінаграфічную традыцыю	63
Чайка Н.У. Выражэнне значэння часу ў элептычных канструкцыях	69
Чахоўская Т.Л. Лінгвакультуразнаўчая кампетэнцыя выкладчыка беларускай мовы як замежнай	74
Чахоўскі Г.К. Web-аўдыторыя і электронныя СМІ	80
Якуба С.М. Падручнік па беларускай мове ў сістэме навучання вучняў чацвёртага класа	85
Якуба С.М. Творы класікаў на ўроках беларускай мовы	88
III. “Ідуць шумлівы, гаварлівы, Звініць іх голас, смех ішчаслівы; Чутна і песня маладая, І поле раптам ажывае” (Якуб Колас)	
Албут А. Эпістальны тэкст: грані вывучэння	92
Даражок Д. Прэцэдэнтныя тапонімы <i>Вільня, Мінск</i> у рэчышчы тэорыі канцэптуальнай інтэграцыі	95

Змачынская І. Некаторыя асаблівасці функцыянавання ўласных асабовых імёнаў у беларускай парэміялогіі	99
Кажарновіч М. Прымхлівыя апаведы як аўтаномны тэкст і этналінгвістычны феномен	102
Малажавая С.В. Лінгвадыдактычныя асновы вывучэння назоўніка ў курсе беларускай мовы для англамоўных навучэнцаў	105
Маслянкова П. Нікі: прагматычны аспект саманазвы	109
Міськевіч Д.А. Роля антрапонімаў у асэнсаванні мастацкага тэксту	112
Міхайлоўская А.М. Мова беларускіх калыханак: лінгвакультуралагічны аспект	118
Мяцельская В.У. Прыметнік у курсе беларускай мовы для англамоўных навучэнцаў	122
Праконіна В.У. Канцэпты душа і сэрца ў беларускай і рускай фразеалогіі	126
Рыбак В.А. Метафарычны перанос як спосаб намінацыі эканамічных тэрмінаў, ужытых у перыядычным друку	130
Самахвал С. Рысы нацыянальнага характару і менталітэту беларусаў у лютэрку парэмій і фразеалагізмаў з кампанентам назваў адзення	134
Сёмка Ю.С. Моўныя і графічныя асаблівасці газетных абвестак	139
Сёмуха Д. Біблейскія запаведзі і беларуская фразеалогія: універсальнае і адметнае	141
Хадасевіч К.І. Структурная характарыстыка беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў (На прыкладзе амонімаў-назоўнікаў)	145
Хоміч М.В. Прасадычныя адзінкі беларускай і польскай моў	149
Шаломская І.У. Стылізацыя змешанага маўлення ў аповесці В. Быкава “Абеліск”	153
Кансультацыі	
Важнік С.А. Эпістальярны тэкст: паняцце, структура, тыпалогія	156
Куліковіч У.І. Вывучаем новую арфаграфію (Праваніс галосных)	171
Радзевіч А.А. Комплексны аналіз тэксту ў кантрольнай рабоце для студэнтаў-завочнікаў	174
Савіцкая І.І. Структура і дынаміка матывацыі прафесійнай дзейнасці студэнтаў-філолагаў	177
Садоўская А.Л. Кагнітыўная арыентацыя фразеалагічных даследаванняў	180
Дадаткі	185

КАФЕДРА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Кафедра сучаснай беларускай мовы вядзе свой пачатак ад часу заснавання універсітэта, калі на базе факультэта грамадскіх навук мелася этнолага-лінгвістычнае аддзяленне (1921), затым літаратурна-лінгвістычнае аддзяленне з беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай секцыямі педагагічнага факультэта (1922). Адным з першых выкладчыкаў беларускай мовы і методыкі яе выкладання быў выдатны педагог, класік беларускай літаратуры Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч (Якуб Колас) (з 1923 па 1926 г.).

З 1943 па 1956 гг. мовазнаўчая падрыхтоўка праводзілася ў межах аб'яднанай кафедры беларускай мовы і літаратуры, загадчыкам якой быў дацэнт Міхась Рыгоровіч Ларчанка. У гэты час у складзе кафедры пачала сваю навукова-педагагічную дзейнасць старшы выкладчык Марыя Андрэеўна Жыдовіч, якая пазней стала першым доктарам філалагічных навук не толькі ва універсітэце, але і ў рэспубліцы.

У 1956 г. кафедра аформілася як самастойная навукова-педагагічная адзінка – кафедра беларускай мовы, якую ўзначаліў былы франтавік дацэнт *Міхась Іванавіч Жыркевіч*. У 1967 г. на гэтай пасадзе яго змяніў доктар філалагічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі *Леў Міхайлавіч Шакун*, які загадваў кафедрай па 1992 г.

У самастойную навукова-педагагічную адзінку з сучаснай назвай кафедра вылучылася ў 1993 г. у выніку рэарганізацыі кафедры беларускай мовы. Узначаліў кафедру вядомы лінгвіст прафесар *Леанід Іванавіч Бурак* (1993–1996), затым кафедрай загадвалі: дацэнт *Лідзія Іванаўна Сямешка* (1997–1999), прафесар *Арнольд Яфімавіч Міхневіч* (2000–2001), з 2002 г. – дацэнт *Зінаіда Іванаўна Бадзевіч*.

Калектыў кафедры складаюць 18 чалавек – *прафесары* А. А. Лукашанец, А. Я. Міхневіч; *дацэнты* З. І. Бадзевіч, Ж. Я. Белакурская, С. А. Важнік, К. П. Любецкая, Т. Р. Рамза, І. І. Савіцкая, А. Л. Садоўская, Т. Л. Чахоўская, Г. К. Чахоўскі, С. М. Якуба; *старшыя выкладчыкі* С. М. Балотнікава, Ю. В. Назаранка (канд. філал. навук), А. А. Радзевіч, В. Я. Шкілёнак (канд. пед. навук); *лабаранты* В. М. Буйноўская, Т. І. Хітрова.

У сваёй дзейнасці кафедра сучаснай беларускай мовы ад пачатку ўтварэння не адыходзіць ад тых традыцый і прынцыпаў, якія былі закладзены вялікімі вучонымі і настаўнікамі – прафесарамі Л. М. Шакуном, Л. І. Бураком, М. А. Жыдовіч, У. М. Лазоўскім, дацэнтамі М. І. Жыркевічам, Н. І. Гілевіч, Я. М. Камароўскім, Е. С. Мяцельскай, М. З. Міхеем, І. В. Шадурскім і інш. І сёння кафедра, бяспрэчна, застаецца тым жа цэнтрам лінгвістычнай падрыхтоўкі ў сістэме нацыянальнай гуманітарнай адукацыі.

Выкладчыкі кафедры чытаюць асноўныя лекцыйныя курсы па сучаснай беларускай мове, стылістыцы і культуры беларускага маўлення, спецыялізацыях «Беларуская мова як замежная» і «Мовазнаўства», кіруюць курсавымі і дыпломнымі работамі на аддзяленні беларускай філалогіі. Таксама

забяспечвае вучэбны курс сучаснай беларускай мовы на аддзяленнях рускай, славянскай і рамана-германскай філалогіі.

Шырокі спектар навуковай праблематыкі, які распрацоўваецца на кафедры, адлюстроўваецца і ў разнастайнасці тэм спецкурсаў і спецсемінараў. На кафедры чытаецца 16 спецкурсаў, працуе 10 спецсемінараў па сучасных праблемах беларускага мовазнаўства, у рабоце якіх удзельнічаюць студэнты дзённай і завочнай форм навучання. Адзінаццаць студэнтаў аддзялення беларускай філалогіі за апошнія гады сталі пераможцамі Рэспубліканскага конкурсу навуковых студэнцкіх прац па сучаснай беларускай мове.

Вучэбная і навукова-даследчая работа студэнтаў-беларусістаў дапаўняецца працай гуртка «Роднае слова», які на працягу амаль трох дзесяцігоддзяў аб'ядноўвае студэнтаў, улюбёных у роднае слова. Пад кіраўніцтвам дацэнта А. Л. Садоўскай гурткоўцы наладжваюць сустрэчы з вядомымі лінгвістамі, праводзяць экскурсіі ў Нацыянальную бібліятэку, Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі, удзельнічаюць у студэнцкіх навуковых канферэнцыях і інш.

Адным з прыярытэтаў кафедры з'яўляецца навукова-даследчая дзейнасць. Толькі за апошніх восем гадоў аспірантамі і супрацоўнікамі кафедры абаронена 17 кандыдацкіх дысертацый: «Лінгвістычная спадчына Якуба Коласа ў кантэксте станаўлення нацыянальнай мовы» (Ж. Я. Белакурская, 2000), «Лінгвістычныя погляды У. Дубоўкі: інтэрлінгвістычны, графіка-арфаграфічны і лексічны аспекты» (У. І. Куліковіч, 2001), «Дыстрыбуцыйныя асаблівасці дзеяслоўнага прэдыката ў беларускай і польскай мовах» (С. А. Важнік, 2002), «Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект» (А. Л. Садоўская, 2002), «Лексіка-граматычныя і семантыка-стылістычныя асаблівасці беларускага паэтычнага афарызма» (А. Я. Леванюк, 2002), «Лексікаграфічная спадчына М. Гарэцкага: моўна-гістарычны кантэкст, фарміраванне лексікону, нармалізатарская практыка» (І. І. Савіцкая, 2002), «Палітычны дыкурс у Беларусі: кагнітыўны і рытарычны аспекты» (Г. К. Чахоўскі, 2003), «Моватворчая практыка Янкі Станкевіча (з гісторыі нармалізацыі беларускай мовы)» (Ю. С. Бушлякоў, 2003), «Фонастылістыка сучаснай беларускай мовы: парадыгматыка і сінтагматыка» (Т. Л. Дзергачова, 2003), «Выслоўе ў мове твораў Якуба Коласа: Камунікацыйна-маўленчы статус, класіфікацыя, моўна-стылістычныя асаблівасці» (Ю. В. Назаранка, 2003), «Нямецка-беларуская лексікаграфія і фарміраванне беларускай тэрміналогіі» (К. П. Любецкая, 2004). «Беларускі экскурсійны тэкст: моўна-класіфікацыйныя параметры» (Н. У. Савіна, 2006), «Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове» (А. В. Доўгаль, 2006), «Транспазіцыя “назоўнік – прыназоўнік” у сучаснай беларускай мове» (Т. І. Купрэева, 2006), «Лексічны патэнцыял беларускай мовы ў кантэксте корпуснай лінгвістыкі» (А. А. Барковіч, 2008).

На кафедры праходзяць падрыхтоўку: у аспірантуры Л. А. Жудро, Н. У. Нядзілька, у дактарантуры Н. М. Гардзеі, Н. У. Чайка, С. А. Важнік.

Сёння на кафедры распрацоўваюцца дзве навукова-даследчыя тэмы – «Сістэмна-структурныя асновы беларускай літаратурнай мовы» (кіраўнік

дацэнт З. І. Бадзевіч) і «Змены лексічнага складу і граматычнага ладу беларускай літаратурнай мовы» (кіраўнік дацэнт І. І. Савіцкая), якія ўваходзяць у Дзяржаўную праграму фундаментальных даследаванняў «Беларуская мова і літаратура» на 2006–2010 гг. Праца выкладчыкаў у межах гэтых тэм, несумненна, прынясе новыя творчыя здабыткі для беларусістыкі і айчыннай лінгвадыдактыкі.

На кафедры працуе навукова-тэарэтычны семінар «Актуальныя праблемы беларускага мовазнаўства», якім кіруе доктар філалагічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі А. Я. Міхневіч.

Адпаведныя кірункі навукова-даследчай работы знайшлі сваю непасрэдную рэалізацыю ў Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя» (1988), шасці Міжнародных навуковых канферэнцыях «Мова – Літаратура – Культура» (2002–2007), у сямі выпусках «Зборніка навуковых прац кафедры сучаснай беларускай мовы» (2001–2008) і інш.

Выкладчыкі кафедры выступаюць з дакладамі на міжнародных навуковых кангрэсах, канферэнцыях у вядомых навуковых цэнтрах і універсітэтах свету (Браціславе, Кракаве, Варшаве, Любліне, Маскве, Санкт-Пецярбургу, Кіеве і інш.).

Традыцыйна кафедра падтрымлівае сувязі з Інстытутам мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі ў выкананні агульных навуковых тэм, напісанні акадэмічных граматык, распрацоўцы правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі, праходжанні стажыровак па павышэнні кваліфікацыі і інш. На працягу доўгага часу чыталі лекцыі і спецкурсы, кіравалі дыпломнымі работамі акадэмікі А. І. Падлужны, М. В. Бірыла, прафесар В. П. Лемцюгова. Сёння гэтыя традыцыі працягвае дырэктар Інстытута мовы і літаратуры, старшыня Міжнароднага камітэта славістаў, прафесар А. А. Лукашанец – былы выпускнік філалагічнага факультэта БДУ.

Кафедра сучаснай беларускай мовы з'яўляецца базай у Беларусі па падрыхтоўцы беларусістаў замежных краін і выкладчыкаў беларускай мовы як замежнай. З мэтай пашырэння прэстыжу і аўтарытэту беларускай мовы ў свеце пры кафедры працуе Міжнародная школа беларусістыкі. На працягу вучэбнага года замежныя вучоныя-славісты, дактаранты, аспіранты, магістранты, студэнты маюць магчымасць вывучаць беларускую мову, знаёміцца з Беларуссю і яе культурай. Частымі гасцямі бываюць навучэнцы з Польшчы, Германіі, Украіны, Літвы, Чэхіі, Славакіі, Фінляндыі, Швейцарыі, Амерыкі. Такое супрацоўніцтва часам вядзе да стварэння аўтарскіх калектываў і напісання навуковых прац. Так, пад кіраўніцтвам дацэнта Т. Р. Рамза праходзіла навучанне, а пасля і стажыроўку на філалагічным факультэце БДУ аспірантка Іенскага універсітэта (Германія) Клаўдыя Гуртыг. Сумесна імі падрыхтавана «Belarussische grammatik in tabellen und Übungen = Граматыка беларускай мовы ў табліцах і практыкаваннях», якая выйшла ў г. Мюнхен у 2003 г.

Значную ўвагу кафедра надае і выхаваўчай працы са студэнтамі. Традыцыйнымі мерапрыемствамі сталі Тыдзень беларускай мовы, пазнавальна-

забаўляльная гульня «Філалогія і я», Дзень беларускага перакладу, конкурс студэнцкіх рэклам «Філфакалогія. Філфакаграфія», сустрэчы з вядомымі лінгвістамі, пісьменнікамі, стылістамі і інш.

Прыярытэтным кірункам навукова-педагагічнай дзейнасці на працягу ўсёй гісторыі кафедры з'яўляецца распрацоўка падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для вышэйшай і сярэдняй школы. Так, па падручніку М. І. Жыркевіча «Беларуская мова» для 5–8-га класаў, які перавыдаваўся 15 разоў, вучні вывучалі беларускую мову з 1955 па 1970 г., а па падручніку супрацоўніка кафедры К. І. Шапялёвіча ў сааўтарстве з А. К. Севярнёвай для 1–4-га класаў – з 1945 па 1963 г.

Значным укладам у беларусістыку і лінгвадыдактыку сталі падручнікі і вучэбныя дапаможнікі, якія былі выдадзены выкладчыкамі кафедры на працягу 1970–2009 гг., але па-ранейшаму застаюцца запатрабаванымі ў вучэбнай аўдыторыі. Да іх належаць «Пунктуацыя беларускай мовы» Л. І. Бурака (1982), «Сучасная беларуская мова» Л. І. Бурака (1974), «Лексікалогія і фразеалогія беларускай мовы» В. П. Краснея, У. М. Лазоўскага, І. М. Шчарбаковай (1984), «Сучасная беларуская арфаграфія» Я. М. Камароўскага (1985), «Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс і пунктуацыя» Л. І. Бурака (1987), «Сучасная беларуская мова. Лабараторныя работы» М. В. Дабрыян, Л. І. Сямешка, І. Р. Шкрабы (1987), «Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі» Л. І. Бурака, В. П. Краснея, У. М. Лазоўскага (1996), «Курс беларускай мовы» Л. І. Сямешка, І. Р. Шкрабы, З. І. Бадзевіч (1996), «Гаворым па-беларуску» З. І. Бадзевіч, Ж. Я. Белакурская, В. М. Ляшук, Т. Р. Рамза, Л. І. Сямешка, А. А. Пацехіна, І. Р. Шкрабы, Г. К. Чахоўскага і інш. (1999), «Беларуская мова. Сінтаксіс простага сказа: Курс лекцый» (Т. Р. Рамза), «Сінтаксіс. Тэарэтычны курс» (Т. Р. Рамза), «Словазлучэнне: Нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання» (А. Я. Міхневіч, Т. Р. Рамза), «Сопоставительный курс восточнославянских языков» (А. А. Лукашанец), «Гісторыя і культура беларусаў. Вучэбны дапаможнік па практыцы беларускага маўлення для замежных навучэнцаў» (С. А. Важнік, І. І. Савіцкая), «Зборнік тэкстаў для лінгвістычнага аналізу» (З. І. Бадзевіч, Ж. Я. Белакурская, А. А. Радзевіч, С. М. Якуба), «Сучасная беларуская мова. Кантрольныя работы для студэнтаў-завочнікаў» (Ж. Я. Белакурская, А. А. Радзевіч, В. Я. Шкілёнак). Супрацоўнікамі кафедры падрыхтаваны «Беларуская мова. Хрэстаматыя» (З. І. Бадзевіч, С. М. Балотнікава, Ж. Я. Белакурская, С. А. Важнік і інш.), «Язык. Знание. Коммуникация. Культура. Аутентичные материалы для самостоятельной работы» (А. Я. Міхневіч), якія сталі першымі працамі ў беларускай лінгвадыдактыцы. Створаны электронны падручнік па вучэбным курсе «Сучасная беларуская мова» для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей, а таксама камп'ютэрныя тэсты па сучаснай беларускай мове, якія дастаткова актыўна выкарыстоўваюцца ў вучэбным працэсе.

У сувязі з прыняццем новай праграмы развіцця універсітэцкай адукацыі адбываецца перабудова чытаемых кафедрай вучэбных курсаў, унесены змены ў структуру аўдыторнай і кіруемай самастойнай работы студэнтаў, зроблены перагляд вучэбных планаў і праграм. Сёння ўжо выдадзены новыя тыпавыя

праграмы па “Сучаснай беларускай мове” (З.І. Бадзевіч, С.А. Важнік, Г.К. Чахоўскі, 2005 г.) і “Стылістыцы і культуры беларускага маўлення” (У.І. Куліковіч, 2006 г), вучэбныя праграмы па спецкурсах і спецсемінарах, па спецыялізацыях “Беларуская мова як замежная” (Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская) і “Мовазнаўства” (А.Я. Міхневіч, С.А. Важнік, К.П. Любецкая, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская).

Размешчаны ў камп’ютэрных класах факультэта і на кафедры вучэбна-метадычныя комплексы для студэнтаў спецыяльнасці “Беларуская філалогія” і “Славянская філалогія” “Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Арфаграфія” (аўтары У.І. Куліковіч, Г.К. Чахоўскі), “Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія” (І.І. Савіцкая), “Марфеміка. Словаўтварэнне” (З.І. Бадзевіч), “Сучасная беларуская мова. Марфалогія” (С.М. Якуба), “Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс” (Т.Р. Рамза) і для спецыяльнасці “Руская філалогія” “Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Марфалогія. Сінтаксіс” (Ж.Я. Белакурская, А.А. Радзевіч).

Значны ўклад робяць і члены кафедры па напісанні школьных падручнікаў. Сааўтарамі падручнікаў і вучэбна-метадычных дапаможнікаў з’яўляюцца дацэнт З.І. Бадзевіч “Беларуская мова для вучняў 8 класа з беларускай мовай навучання”, “Беларуская мова для вучняў 9 класа з беларускай і рускай мовамі навучання”, “Тэсты па беларускай мове. 9 клас”, “Дыдактычны матэрыял па беларускай мове. 8 клас”, “Дыдактычны матэрыял па беларускай мове. 9 клас”, дацэнт У.І. Куліковіч “Алімпійдныя матэрыялы па беларускай мове”, “10 урокаў для алімпіяднікаў”, ст. выкладчык А.А. Радзевіч “Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў: тэксты для пераказаў і водгукаў” (у сааўтарстве: У.І. Куліковіч, В.П. Красней і інш.). Плённа працуе над стварэннем метадычных дапаможнікаў па беларускай мове для настаўнікаў сярэдніх школ кандыдат педагагічных навук дацэнт С.М. Якуба. У сааўтарстве ёй падрыхтаваны “Метадычныя парады да планавання ўрокаў беларускай мовы ў 8 класе: дапаможнік для настаўнікаў эксперыментальных школ з рускай мовай навучання”, “Дыягнастычныя матэрыялы па беларускай мове для 5–8 класаў”, “Беларуская мова ў 4 класе”, “Методыка беларускай мовы” і інш.

Выкладчыкамі кафедры выдадзены вучэбныя дапаможнікі для абітурыентаў “Беларуская мова. Дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання і паступлення ў ВНУ” (З.І. Бадзевіч), “Экзамен па беларускай мове. Тэсты і даведачныя матэрыялы” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.М. Якуба) “Беларуская мова. Экзаменацыйныя тэсты” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.М. Якуба), “Беларуская мова. Тэсты і тэставыя заданні” (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.М. Якуба), “Беларуская мова і беларуская літаратура. Дапаможнік для абітурыентаў ліцэя БДУ” (С.А. Важнік, І.І. Савіцкая) і інш.

Навукоўцы кафедры зрабілі важкі ўнёсак у беларускую лексікаграфію. Толькі за апошніяе пяцігоддзе выйшлі з друку “Говорите правильно: Краткий словарь-справочник” (А.Я. Міхневіч), “Русско-белорусский словарь” (З.І. Бадзевіч, В.М. Ляшук, Г.К. Чахоўскі і інш.), “Беларуска-рускі слоўнік”

(Г.І. Басава, В.М. Ляшук, Л.І. Сямешка, Г.К. Чахоўскі), “Беларуска-рускі слоўнік” (У.І. Куліковіч), арталогічны даведнік “Слоўка за слоўкам. Алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх” (А.Я. Міхневіч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка), “Нямецка-беларускі размоўнік” (А.Я. Міхневіч), “Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца: Выбраныя выслоўі народнага песняра” (А.Я. Міхневіч), «Новейший русско-белорусский и белорусско-русский словарь» (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская) і інш.

Адным з прыярытэтаў кафедры з’яўляецца навукова-даследчая дзейнасць. Аб’ектам навукова-тэарэтычных і метадычных даследаванняў супрацоўнікаў кафедры з’яўляюцца праблемы развіцця сучаснай беларускай мовы, яе ўзаемадзеянне з іншымі славянскімі мовамі, станаўленне арфаэпічных, арфаграфічных, марфалагічных і граматычных нормаў сучаснай беларускай мовы, даследаванне лексіка-семантычных, граматычных і стылістычных асаблівасцей сучаснай беларускай мовы.

У межах навуковай тэмы “Тэарэтычная граматыка беларускай мовы”, якая праводзілася ў 2000–2005 гг., супрацоўнікамі кафедры выдадзена 470 навуковых прац агульным аб’ёмам 8647 старонак, у тым ліку: 5 манаграфій, 51 падручнік і вучэбны дапаможнік, 17 вучэбных праграм, 383 артыкулы, 14 тэзісаў дакладаў.

Адпаведныя напрамкі навукова-даследчай работы знайшлі сваю непасрэдную рэалізацыю ў правядзенні Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя” (1988), 1-й і 3-й Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Мова – Літаратура – Культура” (2002 г., 2007 г.), у навуковых чытаннях, прысвечаных да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Л.І. Бурака (2005 г.), у навуковых чытаннях, прысвечаных 70-годдзю з дня нараджэння прафесара А.Я. Міхневіча (2006 г.), у 7-мі выпусках “Зборніка навуковых прац кафедры сучаснай беларускай мовы” (2001 – 2008 гг.).

Выкладчыкі кафедры выступаюць з дакладамі на міжнародных навуковых кангрэсах, канферэнцыях у знакамітых навуковых цэнтрах і універсітэтах свету (Браціславе, Кракаве, Варшаве, Любліне, Маскве, Санкт-Пецярбургу, Кіеве і інш.).

Сёння на кафедры распрацоўваюцца дзве навукова-даследчыя тэмы – “Сістэмна-структурныя асновы беларускай літаратурнай мовы” (кір. дац. З.І. Бадзевіч) і “Змены лексічнага складу і граматычнага ладу беларускай літаратурнай мовы” (кір. дацэнт І.І. Савіцкая), якія ўваходзяць у Дзяржаўную праграму фундаментальных даследаванняў “Беларуская мова і літаратура” на 2006 – 2010 гг. Праца выкладчыкаў у межах гэтых тэм, несумненна, прынясе новыя творчыя здабыткі для беларусістыкі і айчыннай лінгвадыдактыкі.

На кафедры працуе навукова-тэарэтычны семінар “Актуальныя праблемы беларускага мовазнаўства”, якім кіруе доктар філалагічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі А.Я. Міхневіч.

Амаль усе яе супрацоўнікі з’яўляюцца выпускнікамі філалагічнага факультэта БДУ (З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, У.І. Куліковіч, К.П. Любецкая, А.А. Радзевіч, Т.Р. Рамза, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская, Ю.В. Назаранка, Т.Л. Чахоўская, Г.К. Чахоўскі, В.Я. Шкілёнак), многія з іх

абаранілі ў alma mater кандыдацкія дысертацыі. Усяго на кафедры працуюць 2 дактары філалагічных навук (прафесары А.А. Лукашанец, А.Я. Міхневіч), 11 кандыдатаў філалагічных навук (дацэнты З.І. Бадзевіч, Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, У.І. Куліковіч, К.П. Любецкая, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская, Т.Р. Рамза, Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская), ст. выкл. Ю.В. Назаранка, 2 кандыдаты педагагічных навук (дацэнт С.М. Якуба, ст. выкл. В.Я. Шкілёнак), і 2 старшыя выкладчыкі без ступені (С.М. Балотнікава, А.А. Радзевіч).

Сёння кафедра сучаснай беларускай мовы беражліва захоўвае традыцыі, якія былі закладзены працай і інтэлектам многіх пакаленняў прафесараў, выкладчыкаў, супрацоўнікаў, аспірантаў і студэнтаў філалагічнага факультэта БДУ, улюбёных у беларускае Слова, носьбітаў лепшых рыс беларускай ментальнасці і робіць усё магчымае па развіцці і ўдасканаленні яе навукова-педагагічнай дзейнасці.

***І. Чалавек жыве не ў краіне, а сярод мовы. Радзіма – гэта мова,
і больш нічога (М. Э. Чаран)***

Л.І. Бурак

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНАГА СКАЗА

Складаны сказ – камунікатыўная адзінка вышэйшага, у параўнанні з простым сказам, сінтаксічнага ўзроўню. Гэта адзінка ўтвараецца ў выніку аб’яднання дзвюх і большай колькасці прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка–сінтаксічных адносінах паміж сабой. Складаны сказ мае “сваю ўласную будову”, ад чаго яго прэдыкатыўныя часткі “могуць уключаць звязаныя сродкі або мець іншыя структурныя асаблівасці, якія дыктуюцца будовай складанага сказа як адзінага цэлага”; ён “мае значэнне, якое не зводзіцца да сумы значэнняў частак, валодае сэнсавай цэласнасцю і, такім чынам, складае структурнае і семантычнае адзінства”¹. Структурна–граматычнае адзінства ўтвараецца пры дапамозе такіх сродкаў, як злучнікі і іх аналагі, суадносныя словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў–выказнікаў у складзе гэтых частак; семантычнае ж адзінства дасягаецца не толькі лексічным напаўненнем прэдыкатыўных частак, іх сэнсавай несамастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія яны ўступаюць у складаным сказе.

Узаемасувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў структуры складанага сказа часта мае далучальны характар. У такім разе кожная прэдыкатыўная частка абавязкова мае далучаючае або далучальнае значэнні. Ва ўсякім складаным сказе (складаназлучаным, складаназалежным ці бяззлучніковым) далучаючая частка, як правіла, аўтасемантычная – лексічнага напаўнення такой часткі зусім дастаткова для самастойнага функцыяніравання яе ў якасці асобнага (простага) сказа. Яна служыць асновай структурнай арганізацыі складанага сказа і заўсёды будуюцца як самастойны сказ, у якім няма фармальна–граматычных паказчыкаў, якія сведчылі б пра неабходнасць прымацавання далучальнай часткі (у складаназалежным сказе далучальнай можа быць толькі даданая частка). Таму натуральна, што далучальная частка змяшчае не абавязковае, а дадатковае паведамленне адносна таго, пра што гаворыцца ў далучаючай частцы складанага сказа. Будова далучальнай часткі паказвае, што гэта частка ў адпаведнасці з яе лексічным напаўненнем самастойна функцыяніраваць не можа, а прыстасоўвае сваю структуру да далучаючай часткі, каб прымацавацца да яе і сумесна з ёй выразіць спецыфічную семантыку ўсяго складанага сказа. Падобнае дастасаванне знаходзіць сваё адлюстраванне ў парадку слоў далучальнай часткі, анафарычных элементах, лексічных паўторах асобных словаформ і іншых сродках. Напрыклад: *Шчокі дзяўчыны паружавелі ад хвалявання, і гэта прыдавала ей асабліваю прываблівасць* (Я. Колас). <...> 3 прыкладаў відаць,

¹ Белошапкова, В.А. Современный русский язык: Синтаксис / В.А. Белошапкова. – М., 1977. – С. 158.

што далучальная частка па сваёй прыродзе сінсемантычная, паколькі ў ёй ёсць адпаведныя ўказанні на прамую сувязь яе ў структуры складанага сказа з далучаючай часткай.

Сінтаксічная сувязь паміж далучальнай і далучаючай часткамі складанага сказа вызначаецца камунікатыўнымі задачамі выказвання, атрымліваючы непасрэднае выражэнне ў разнастайных злучнікавых і бяззлучнікавых сродках. Гэтыя сродкі з'яўляюцца “стандартызванымі элементамі структуры”² складанага сказа; яны не толькі маркіруюць далучальную частку, але і служаць выразнікам тых семантыка–сінтаксічных адносін, якія ўзнікаюць паміж ёй і далучаючай часткай у структуры складанага сказа. Устаноўлена, што семантыка–сінтаксічныя адносіны паміж такімі прэдыкатыўнымі часткамі могуць мець паратаксічны або гіпатаксічны характар. <...>

Складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць разнародны састаў, які знаходзіць сваё адлюстраванне ў структурнай разнастайнасці прэдыкатыўных частак і парадку слоў у іх. Кожная прэдыкатыўная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, бо адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай. Апрача таго, структура гэтых сказаў вызначаецца рознай ступенню перарывістасці. Найбольшую перарывістасць маюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, паколькі адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў прадвызначае самую працяглую інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчыць аб мінімальнай цеснаце счাপлення паміж імі. Найменшая перарывістасць уласціва складаназалежным сказам, бо гіпатаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў значнай меры скарачаюць інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчаць аб максімальнай (разумеецца, для далучэння) цеснаце счাপлення паміж імі. Некалькі большай перарывістасцю характарызуюцца складаназлучаныя сказы, таму што паратаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў адрозненне ад гіпатаксічных сведчаць аб меншай залежнасці далучальнай часткі ад далучаючай. Атрымліваецца, што далучальныя адносіны ў складаназлучаных і асабліва ў бяззлучнікавых складаных сказах праяўляюцца больш чотка і выразна, чым у складаназалежных сказах.

З канкрэтнымі разнавіднасцямі далучальных адносін неразрыўна звязана адкрытасць–закрытасць структуры складанага сказа. Усе складаназалежныя сказы і абсалютная большасць складаназлучаных і бяззлучнікавых складаных сказаў маюць закрытую структуру. Пры такой структуры ў складаным сказе часцей за ўсё змяшчаюцца дзве прэдыкатыўныя часткі (далучальная і далучаючая). Аднак не выключаны і такія выпадкі, калі закрытую структуру складаюць тры і больш прэдыкатыўных частак. Праўда, у гэтым разе далучальнае значэнне звы-чайна мае апошняя прэдыкатыўная частка, якая закрывае сабой структуру складанага сказа. *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў – яны ж мне каменні давалі; і тыя каменні між імі і мной сцяною вялізнаю*

² Ильенко, С.Г. Сложное предложение в современном русском языке / С.Г. Ильенко. – Л., 1976. – С. 21.

ўсталі (М. Багдановіч). І толькі ў камбінаваных складаных сказах можа быць некалькі далучальных частак, якія аб'яднаны разнастайнымі злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэта радаснае, чыстае, ад яго вясёласць у грудзях шырыцца* (І. Мележ). Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў закрытай структуры, як правіла, разнатыпныя; яны маюць рознае сінтаксічнае афармленне і па-рознаму суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўтварае ўвесь складаны сказ.

Інакшымі ўласцівасцямі характарызуюцца складаныя сказы, якія маюць адкрытую структуру: яны змяшчаюць дзве, тры і больш прэдыкатыўных частак сярод якіх адна далучаючая, астатнія – далучальныя. Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў адкрытай структуры больш-менш аднатыпныя; яны маюць адносна аднолькавае сінтаксічнае афармленне і больш-менш аднолькава суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўяўляе сабой увесь складаны сказ. Усё гэта суправаджаецца абавязковым паўтарэннем злучніка, а пры бяззлучнікавай сувязі – абавязковым паўтарэннем і сіметрычным раз-мяшчэннем у кожнай далучальнай частцы асобных кампанентаў далучаючай часткі: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце, а маці дома* (К. Чорны). *Смачна бульба з кілбасою, смачна бульба з агурком, смачна бульба з саланінай, смачна бульба з селядцом* (А. Русак). Аднастайнасць граматычнай будовы прэдыкатыўных частак дае магчымасць выражаць толькі далучальна-пералічальныя адносіны паміж імі, што істотна абмяжоўвае сферу распаўсюджвання складаных сказаў адкрытай структуры ў сучаснай беларускай мове. Апрача таго, аднастайнасць будовы далучальных і далучаючых частак складанага сказа сведчыць аб мінімальнай перарывістасці яго структуры, а гэта ў сваю чаргу збліжае далучальныя адзінкі са злучальнымі.

<...>

Апрача статычнай, складаным сказам з далучальнымі адносінамі ўласціва таксама дынамічная структура. Разуменне складанага сказа як дынамічнай структуры вымагае прызнання ў ім асобай функцыянальнай перспектывы – значэння дадзенага і новага, якое накладваецца на структурна-граматычныя характарыстыкі яго прэдыкатыўных частак. Асноўнымі сродкамі выражэння дынамічнай структуры ў складаным сказе з'яўляюцца інтанацыя і парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак. <...> Што да парадку далучальных і далучаючых частак у структуры складанага сказа, дык ён, як правіла, фіксіраваны: далучаючая частка, якая актуальна менш важная (змяшчае ў сабе інфармацыю вядомую, прама ці ўскосна дадзеную), размяшчаецца ў прэпазіцыі; далучальная частка, якая актуальна больш важная (змяшчае ў сабе новую інфармацыю), размяшчаецца ў постпазіцыі. І толькі асобныя даданыя далучальныя часткі, пры ўмове пэўнай фразеалагізацыі або асаблівай актуалізацыі змешчаныя ў іх інфармацыі, інверсіруюцца і спарадычна ставяцца перад галоўнай (далучаючай) часткай ці, атрымаўшы спецыфічнае адценне пабочнага або ўстаўнога сказаў, уключаюцца ў сярэдзіну галоўнай часткі складанага-лежнага сказа: *Як і трэба было чакаць, прапанова выклікала шмат спрэчак* (Х. Шынклер); *Піліпчык абяцаў яшчэ паказаць яму – калі адыдуць*

фашысты далей – рэшткі спаленых ім машын (М. Лынькоў). Страціўшы значэнне дадатковага паведамлення (значэнне далучальнасці), такія прэдыкатыўныя часткі лёгка ператвараюцца ў пабочныя або ўстаўныя сказы.

Форма і значэнні складаных сказаў з далучальнымі адносінамі, розныя сродкі сувязі (полісіндэтычныя і асіндэтычныя) прэдыкатыўных частак садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню названых адзінак у якасці асобных стылістычных фігур для адлюстравання шматлікіх з’яў і падзей аб’ектыўнай рэчаіснасці. Вялікія магчымасці выбару той або іншай фігуры, звязаныя з разнастайнасцю структурных тыпаў складанага сказа, рэалізуюцца ва ўмовах канкрэтнага кантэксту і вызначаюцца яго семантыка-сінтаксічнымі і функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі.

(Прыводзіцца па: *Бурак, Л.І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа* / Л.І. Бурак // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка.* – 1980. – № 1. – С. 27–31.)

Н.І. Гілевіч

КЛЮЧАВЫЯ ВОБРАЗЫ-МАТЫВЫ Ў СТРУКТУРЫ РАМАНА ЯНКІ БРЫЛЯ “ПТУШКІ І ГНЁЗДЫ”

Раман “Птушкі і гнёзды” (1964) мае ў творчай эвалюцыі Янкі Брыля адметнае значэнне. У гэтым творы аўтар адступіў ад традыцыйнага эпічнага сюжэта, звыклых рамкі якога абмяжоўвалі лірызм пісьменніка. Стылёвыя пошукі далі арыгінальны сінтэз эпічнага з лірыка-псіхалагічным. У беларускай літаратуры раман успрымаўся як наватарская з’ява, незвычайная для традыцыйна-рэалістычнай прозы тых гадоў (актуалізацыя суб’ектыўнага пачатку, адмаўленне ад храналагічнай кампазіцыі і сістэмнай паслядоўнасці, асацыятыўная сувязь падзей).

У мастацкай структуры рамана важную ролю адыгрываюць ключавыя словы, моўныя лейтматывы, ужыванне якіх у тэксце набывае ўстойлівы характар. Як правіла, яны абазначаюць вузлавыя паняцці і актуалізуюць канцэпт твора, яго ідэйна-тэматычную накіраванасць. Як трапна заўважыў Л. Лявонаў, такія словы выконваюць у творы ролю “скразных бэлек у доме”, дзе кожная бэлька ўзмацняе яго канструкцыю.

У рамане “Птушкі і гнёзды” сканцэнтраваны многія ключавыя словы, характэрныя для ўсёй творчасці пісьменніка, напрыклад, асацыятыўны рад: **Маці – Радзіма – Народ – Мова – Песня**.

Вобраз **Маці** – скразны ў творчасці Брыля. Ён набывае глыбокае мастацкае абагульненне ў рамане. Высока і недасягальна над усім, што давялося перажыць галоўнаму герою, “*ішоў з ім вобраз яго заплаканай маці*”. Успаміны пра маці, зварот героя да маці, матчыны ўспаміны-ўстаўкі займаюць у тэксце звыш 50 старонак. Шчырай споведдзю Руневіча-сына паўстаюць у рамане лірычныя звароты да маці, якая для яго з’яўляецца маральнай апорай, мерай чалавечнасці, справядлівасці, народнай мудрасці. (“*Я прыйду, дарагая, я ўсе ж такі калі-небудзь прыйду*”; “*Ты верыш там, што недзе я жыў і не загіну. А я упэўнены, маці, што вярнуся туды, дзе мой народ, і зраблю для яго, а праз яго для ўсіх людзей усе, што змагу*”). Абагульнены вобраз **Маці** вырастае ў рамане да сімвала мацярынскай

любві і высакародства, да сімвала **Радзімы**, і гэтым яго значэннем раскрываецца ідэйны змест твора.

Для абазначэння паняцця *радзіма* ў рамане ўжываецца цэлая гронка кантэкстуальных сінанімічных назваў: *радзіма – бацькаўшчына; родная краіна – родныя мясціны – родны свет – родная зямля – родная прыгажосць – далёкае, роднае; дом – родны дом; гняздо – роднае гняздо; вырай*. Апошнія два словы маюць сімвалічнае значэнне макраобраза твора. Глыбокі сімвалічны змест іх закладзены ўжо ў самім загалоўку (“Птушкі і гнёзды”), а таксама ў назвах частак рамана (“Сцюдзены вырай”, “Гнёзды за дымам”) і эпілогу. Яны акцэнтуюць канцэпт твора, узмацняюць звязнасць і сістэмнасць тэксту. Міжволі прыгадваюцца крылатыя словы Ф. Скарыны да біблейскай кнігі “Эсфір”.

Патрыятычная ідэя ў структуры рамана рэалізуецца таксама праз адносіны галоўнага героя і да такіх паняццяў, як *народ, мова, песня*, аб чым сведчаць адпаведныя моўныя лейтматывы **Народ** (“Праз свой народ да чалавецтва”, “Дзе твой народ?”), **Мова** (“родная мова”, “роднае слова”, “бясконца, дзіўна жывучае, па-народнаму невычэрпна багатая мова”). Што датычыць ключавога слова **Песня**, то яно ў рамане мае шмат аспектаў. Па-першае, яно сведчыць, што абранніцай душы Руневіча была *песня* – адзнака яго высокай культуры і інтэлектуальнасці; па-другое, яно сцвярджае вялікую таямнічую сілу *песні*, якая дала чалавеку моцы не паддацца знішчальнай сіле фашызму; па-трэцяе, яно падкрэслівае неўміручасць і веліч духоўнага, маральнага і эстэтычнага багацця народа ўвогуле (“народная песня”, “матчына песня”, “жніўная песня”, “далёкая родная музыка слоў”, “песня-малітва”, “гімн мацярынству”, “песня вялікай журбы і смутку”). Не выпадкова ў рамане даецца лірычны зварот Руневіча да *песні*, якая “вышэй за ўсе войны”.

Вобразы-тэмы **Маці – Радзімы – Народа – Мовы – Песні** выйшлі ў рамане за межы суб’ектыўна-асабістага і дасягнулі агульначалавечага ідэалу. Яны маюць глыбокую мастацка-эстэтычную архетыпічную аснову (у іх праглядаюцца універсальныя і рэгіянальныя архетыпы) і з’яўляюцца вызначальным складнікам нацыянальнай ідэі.

(Прыводзіцца па: *Гілевіч, Ніна*. Ключавыя вобразы-матывы ў структуры рамана Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды” / Ніна Гілевіч // Таямніцы роднага слова: 3 назіранняў над мовай і стылем твораў беларускай мастацкай літаратуры / Ніна Гілевіч. – Мінск: Про Хрысто, 2006. – С. 58–60.)

Я.М. Камароўскі

ЯКУБ КОЛАС І НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ КУЛЬТУРЫ РОДНАЙ МОВЫ

1. Роля пісьменніка ў гісторыі літаратурнай мовы вызначаецца, як вядома, тым, што новае ён унёс у самыя прынцыпы і спосабы літаратурнага асваення ўсіх багаццяў агульнанароднай мовы, наколькі ён расшырыў межы літаратурнай мовы і ўзбагаціў яе новымі сродкамі, пачэрпнутымі з народных гаворак.

2. Моватворчая дзейнасць Якуба Коласа шматгранная, рознабаковая. Народны пісьменнік уводзіў у літаратурны ўжытак самыя разнастайныя пласты агульнабеларускай лексікі і фразеалогіі, значна расшырыў семантычны змест шматлікіх лексем, шырока выкарыстоўваў найбольш тыповыя для беларускай

мовы віды і формы сказаў і іншых сінтаксічных канструкцый. Якубу Коласу, як і іншым беларускім пісьменнікам, што прыйшлі ў літаратуру ў пачатку XX ст., належыць вялікая заслуга ў граматыка-стылістычнай і арфаграфічнай нармалізацыі літаратурнай мовы.

3. Як вядома, да 1918 года беларуская літаратурная мова не мела нармалізаванай граматыкі і ўпарадкаванага, кадыфікаванага правапісу. Асноўным крытэрыем пры вызначэнні лексіка-граматычных асаблівасцей літаратурнай мовы была жывая гутарковая мова. Але паколькі літаратурная мова ў пачатку XX ст. не была даследаванай, не было вырашана пытанне аб вядучым дыялекце – аснове літаратурнай мовы, адсутнічалі агульныя і абавязковыя правілы напісання слоў, то беларускае дакастрычніцкае пісьмо было пазбаўлена стабільных і пэўных норм і прынцыпаў. Кожны аўтар у значнай ступені адлюстроўваў у сваіх творах лексічныя і граматычныя рысы роднай яму гаворкі. Зусім натуральна таму, што ў выніку такога становішча немінуча стваралася лексіка-граматычная стракатасць. Аднак паступова дзякуючы актывізацыі культурна-асветніцкай і выдавецкай дзейнасці і ўзаемадзеяння розных груп беларускіх дыялектаў замацоўваліся найбольш пашыраныя і жыццяздольныя дыялектныя рысы, становячыся здабыткам літаратурнай мовы.

Жывая гутарковая мова пад пяром Якуба Коласа, геніяльнага мастака слова, становіцца невычэрпнай крыніцай для ўзбагачэння літаратурнай мовы, яе стыляў і выяўленчых сродкаў. Народны пісьменнік уводзіць у літаратурны ўжытак велізарную колькасць беларускай народнай лексікі і фразеалогіі, дабіваючыся пры гэтым выключнай яснасці, гранічнай прастаты, натуральнасці гучання слова.

4. Пісьменнік шырока выкарыстоўвае моўна-выяўленчыя сродкі гаворак і робіць іх здабыткам літаратурнай мовы – метафарызацыю і мнагазначнасць, слова (крык расплываецца, заспакоены луг, гутарлівыя птушкі, хмарка праплывае, неба пазірае, хворая душа, птушкі спяваюць), сінанімію (скалыхнецца, зварухнецца; далёкае, няведамае), эпітэты (сіняе неба, бедная зямля, горкія слёзы, хворая душа, гарачы вецер, працавітая пчолка), параўнанні (варыць, як у гаршку; хмурка, як ком воўны; растане, як снег), устойлівыя словазлучэнні (папаліць агнём, сеяць заразу, насіць няшчасце, асушыць слёзы, супакоіць душу, спагнаць злосць, завесці катрынку, драць казла, поўзаць ад смеху, не даваць спуску, закінуць слова, падымаць на смех, выбіцца ў людзі, свяціць вачыма, выйсці з цярпення, пераесці сэрца, мець клёк).

5. У ранняй творчасці Якуба Коласа сустракаюцца і вузкадыялектныя словы, наяўнасць якіх з'яўляецца яскравым сведчаннем актыўнага працэсу фарміравання літаратурнай мовы. Да ліку такіх слоў можна аднесці капкі (кроплі), павэдлуг (паводле), ласне (хіба), належныя (буйная хатняя жывёла), марац (сакавік) з “Другога чытання для дзяцей беларусаў”; калтун (збітыя валасы на галаве), нёж (няўжо), выстрэнчваць (паспяваць, запябгаць), наярыць (угнявіць, раззлаваць), марокаваць (скардзіцца), аблада (улада), хірлявы (слабы здароўем, благі), скарцавацца (скурчыцца), замануцца (захацець чаго-небудзь) са зборніка “Родныя з’явы”.

Кіруючыся агульнабеларускімі працэсамі словатворчасці і форма-змянення, шырока ўводзячы ў літаратурную мову мясцовую лексіку, Якуб Колас робіць старанны адбор найбольш тыповага, найбольш характэрнага беларускай мове і катэгарычна адхіляе словы вузкадыялектныя, не зразумелыя шырокаму чытачу. “Слова, – гаварыў Якуб Колас, – не рэальны прадмет, яго не возьмеш у рукі, не змерыш і не ўзважыш, каб дакладна ацаніць яго і правільна азначыць. Тут мы маем справу з густам, з пачуццём мовы, з эстэтычнай ацэнкай, а гэтыя катэгорыі не маюць акрэсленых правіл і сталых норм. Усё гэта змушае нас, савецкіх пісьменнікаў, вельмі ўважна і дбайна ставіцца ў дачыненні да мастацкага слова. Слова для пісьменніка – гэта асноўная канва, на якой будзе ён сваю мастацкую творчасць. І не толькі паасобнае слова, як такое, павінна стаяць у цэнтры ўвагі пісьменніка: ён павінен адводзіць максімум увагі і спалучэнню слоў як у сказах, так і ў агульным плане ўсіх элементаў, з якіх складаецца мастацкі твор: апісанне, дыялогі, абрысоўка характараў, падача сцэн і г.д.” (XI, 92). Аб высокай патрабавальнасці да слова, да выбару моўна-выяўленчых сродкаў сведчаць шматлікія артыкулы народнага пісьменніка аб творчасці многіх беларускіх пісьменнікаў, лісты, заўвагі на палях прачытаных рукапісаў і кніг. Яскравым прыкладам гэтага з’яўляецца артыкул “Мова М. Лынькова па раману “На чырвоных лядах”, у якім Якуб Колас выказвае свае погляды на мову мастацкага твора. Робячы аналіз мовы рамана М. Лынькова, Якуб Колас прызнае, што аўтар не заўсёды ўважліва ставіцца “да мовы і дапускае шмат ухіленняў ад нормы”. У прыватнасці, народны паэт выпісвае прыклады многіх неўласцівых літаратурнай мове правінцыялізмаў тыпу пракавешны, пуплы, не ўжадобку, петавацца, субар, арэлі, скукарэчаны, засіліць, прыплікнуць, собіла, гіндзіцца, шуядзь, таечкі, знецікі, турбло, валбука і інш. Тут жа Якуб Колас адзначае і некаторыя няправільныя формаўжыванні: павытапчуць, павытоптваюць, закаплеш (закапаеш), таюць (растаюць), платы (плыты), павылезлі (павылазілі), вылязае (вылазіць), правяць (кіруюць), раскалваўся (расколваўся), паклікаю (паклічу), худога слова (благаго слова), памкнуўся было (памкнуўся быў), думаў пра сябе (думаў сам сабе), пняй (наракай) і інш. (XI, 93–97). Карысныя і добразычлівыя парады па рабоце з мастацкім словам народны паэт даваў М. Лужаніну, А. Куляшову, П. Пестраку, І. Мележу, П. Кавалёву і многім іншым пісьменнікам.

Усё сваё жыццё Якуб Колас па-бацькоўску клапаціўся пра роднае слова, строга адбіраў яго з народных гаворак, пільна ўслухоўваўся ў яго гучанне. Пясняр беларускага народа настойліва падкрэсліваў, што “...перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшырыць кішэні сваёй памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам” (XI, 431). Як, актуальна, як надзённа гучаць гэтыя коласаўскія парады для многіх сённяшніх беларускіх літаратараў.

6. У Літаратурным музеі Якуба Коласа захоўваюцца шматлікія рукапісныя матэрыялы паэта – рукапісы артыкулаў, лісты, кнігі з яго паметкамі і заўвагамі. Сярод гэтых матэрыялаў ёсць два сшыткі пісьменніка – “Для запісу забытых слоў” і “Забытыя беларускія словы”. У гэтыя сшыткі Якуба Коласа

занатоўваліся і тлумачыліся словы, якія па тых ці іншых прычынах сталі рэдка ўжывацца, хоць і вядомы беларускаму народу. У большасці гэта словы бытавога ўжытку, назвы прылад працы і вытворчасці, народныя назвы страў, кветак, цяслярскага і ткацкага рамяства – млён, церніца, панажы, ніты, навой, станарышча, бома, мажджэр, пяколак, бусак, рубанак, гэблік, скобля, струг, вірок, шпень, шырыга, біло, шпулька, зашмаргі, вячай, пастаўнік, перапечка, праснак, цура, груца, куця, саладуха, палойка, пацяробкі, амецце, пазадкі, валошка, дзяцеліна, паранка, каткі і інш.

Назіранні Якуба Коласа над мовай газет і радыё, якія пісьменнік пакінуў нам, здзіўляюць трапнасцю, дакладнасцю словаўжывання. У неапублікаваным артыкуле “Кіруемыя і навучаючыся” Якуб Колас адзначаў: “У беларускай мове... ёсць жывое беларускае слова “пчольнік”. А ў газеце “Мінская праўда” змясцілі фота пчольніка з пчаларом і падпісалі пад фота: “Пасека”. Паэт слушна падкрэслівае, што “У беларускай мове бытуе і слова “пасека”, але яно азначае: высечаны лес, раскарчаваны і прыстасаваны для севу збажыны”. У рукапісным фондзе музея захоўваюцца многія іншыя надзвычай цікавыя матэрыялы, якія паказваюць Якуба Коласа як выдатнага рэдактара, стыліста і перакладчыка.

7. Цікавай уяўляецца праблема граматычнай нармалізацыі коласаўскай мовы, эвалюцыя яе граматычных форм. У раннях рукапісных творах пісьменніка знайшлі адбітак некаторыя мясцовыя граматычныя з’явы, галоўным чынам з паўднёва-заходніх дыялектаў (мужыке, ваўке, луге, братэ, таранэ, цыганэ, плытэ; на дубох, курганох, у грыбох, на вусох; у лесі, на дарозі, на ўсходзі; на том самум, на гэтым свеці і інш.).

У раннях друкаваных творах Якуба Коласа побач з напісаннямі, выкліканымі ўплывам мясцовага вымаўлення, сустракаюцца і традыцыйна-этымалагічныя: заварожэны, напушчэная, зложэнаго, абгароджэные (“Другое чытанне для дзяцей беларусаў”); ускалмачэную, печэны, здушэным плачэм, пакрыўджэны, не раздумываючы, не адварочываючыся, ачуніваць, паказывалася, выпевываць, але падкорчваў, выпростваў і інш. (“Родныя з’явы”). Да ліку найбольш тыповых арфаграфічных рыс раннях друкаваных твораў пісьменніка адносіцца перадача ўмеранага недысімілятыўнага акання, напісанне літар а, э, у, ы пасля шыпячых, р і ц. На фанетычным прынцыпе грунтаваліся правілы аб пераходзе *д у дз і т у ц, л у в*, у нескладовае *у*, падваенні зычных і многія іншыя правілы. Асімілятыўная мяккасць зычных у большасці выпадкаў перадавалася на пісьме мяккім знакам. Большасць жа правіл напісання зычных і іх спалучэнняў была заснавана на марфалагічным прынцыпе (правапіс зычных перад глухімі, глухіх зычных перад звонкімі, свісцячых перад шыпячымі, спалучэнняў *дц, тц, чц, жц, шц, зжд, ждж* і інш. Як вядома, у пачатку XX ст. яшчэ не было строга ўнармаваных граматычных правіл, паколькі не існавала пісанай граматыкі і кадыфікаванага правапісу. Таму можна гаварыць толькі аб адносна большай ці меншай колькасці тых або іншых напісанняў, заснаваных на розных правілах і прынцыпах.

8. У 20-х гадах у рэспубліцы праводзілася значная работа па далейшаму развіццю і ўдасканаленню літаратурнай мовы. Якуб Колас прымаў самы актыўны ўдзел у рабоце тэрміналагічнай камісіі і ў камісіі па зменах і

ўдасканаленні беларускага правапісу, выступаў з дакладамі і паведамленнямі на рэспубліканскіх нарадах і канферэнцыях. З 1922 па 1927 гг. народны пісьменнік працаваў у Інстытуце беларускай культуры, у Беларускам дзяржаўным універсітэце, чытаў курс метадыкі выкладання роднай мовы ў Белпедтэхнікуме. Усведамляючы востры недахоп падручнікаў для ВНУ, Якуб Колас у 1926 годзе выпусціў у свет “Методыку роднае мовы” – навучальны дапаможнік па роднай мове, які і да нашага часу з’яўляецца амаль адзінай кніжкай, дзе шырока аналізуюцца спосабы і прыёмы выкладання мовы ў навучальных установах БССР.

(Прыводзіцца па: *Камароўскі, Я.М. Якуб Колас і некаторыя пытанні культуры роднай мовы / Я.М. Камароўскі // Беларуская лексікалогія і этымалогія: праграма і тэзісы дакладаў міжрэсп. канф. па беларускай лексікалогіі і этымалогіі, Мінск, 19–23 лютага 1968 г. – Мінск, 1968. – С. 60–64.*)

У.М. Лазоўскі

АНТОНІМЫ ЯК ВОБРАЗНЫЯ СРОДКІ МОВЫ (З ВОПЫТУ ВЫКЛАДАННЯ)

У мове антонімы выкарыстоўваюцца з рознымі мэтамі. Найчасцей іх ужываюць як семантычна ёмістыя і дакладныя сродкі пры адлюстраванні супрацьлегласцей, якія фактычна з’яўляюцца палярнымі бакамі адных і тых жа рэалій. Так, сутнасць такіх рэалій, як чалавек і яго “я” (унутранае) можа раскрывацца шляхам выкарыстання антанімічных пар; пачатак – завяршэнне, выток – суток, прычына – вынік, пытанне – адказ і святло – цемь, плюс – мінус: Чалавек – гэта два чалавекі, як дзве далоні, што лепяць суладна снежку, ці перакідваюць, каб утрымаць жарыну: адзін з іх – пачатак, другі – завяршэнне, адзін з іх – выток, а другі – суток, адзін з іх – прычына, другі з іх – вынік, адзін з іх – пытанне, другі – адказ, а паміж імі пякуць, вынікаюць з іх і упадаючы ў іх, сусветны (А. Разанаў); І ўвогуле было дзіўнае ўражанне, быццам яго ўнутранае “я” раздвоілася, размежавалася, як святло і цемь, як плюс і мінус, і кожнае хоча перасіліць, перацягнуць на свой бок (В. Блакіт).

Шляхам выкарыстання антонімаў найбольш поўна і выразна раскрываюцца шматлікія рэаліі са сферы інтэлектуальнага жыцця, з’яў прыроды, разумовай дзейнасці і пад. Так, шчасце можа быць горкім і салодкім: Нялёгка далосся яму горкае і салодкае шчасце кахаць гэту дзяўчыну (Л. Дайнека); град – дробным і буйным: Град на дварэ ўсе большаў. Восіленя заўважыла, што паміж дробных з гарошыну, градзін трапляліся ўжо больш буйныя. Некаторыя былі падобны на галубінае яйка (П. Броўка); гісторыя – праўдзівай і хлуслівай: Не было тут недахопу і ў вясёлых анекдотах, смешных здарэннях, праўдзівых і хлуслівых гісторыях (А. Жураўскі).

На лагічную суаднесенасць значэнняў членаў антанімічных пар з рэальнымі супрацьлегласцямі; уласцівымі прадметам, з’явам і працэсам, неаднаразова ўказвалі паэты і пісьменнікі розных пакаленняў: Ісціна адвечная як свет: шчасце ходзіць толькі ў пары з горам (Н. Гілевіч); Смерць многіх перацерла, пажыў – і памірай... Мы святло і цемра, мы пекла, мы і рай (П. Панчанка). І смутак і радасць ядналіся разам, і прыступы бурнай весялосці,

і ціхія струмені журбы (К. Чорны). Хацелася верыць, што ўдачы, як і няўдачы ходзяць разам (І. Шамякін).

Антонімы выкарыстоўваюцца і як назвы дзвюх частак ці кампанентаў адной і той жа рэаліі. Так, члены антанімічнай пары перад – зад адпаведна абазначаюць пярэдняю і заднюю палавіну каго-небудзь, чаго-небудзь: Толькі адна распатлатая кабета з прыпухлымі павекамі ўзвівалася ў апошнім адчаі: “Гаспадарка ні за што забралі, з яго і спаганяйце, а ў мяне няма чым ні зад, ні перад затуліць (С. Грахоўскі); члены антанімічнай пары душа – цела адпаведна абазначаюць сукупнасць унутраных перажыванняў, пачуццяў, магчымасцей і знешніх, фізічных форм, уласцівых чалавеку: Хрысціна не папракала на лёс. Ён не абдзяліў яе жаночым шчасцем, што сагравала цела, а тым, што сагравае душу (А. Асіпенка).

Адначасовае ўжыванне некалькіх пар антонімаў у адным кантэксце спрыяе кантрастнаму размежаванню падзей, фактаў, з’яў, працэсаў на станоўчае і адмоўнае, нестаноўчае. Такім чынам, напрыклад, кантрасціруюцца значэнні слоў у антанімічных парах праўда – няпраўда, чорны – белы, дружба – варожасць, быццё – небыццё, жывы – мёртвы, што ўжытыя ў адным з вершаў М.Танка:

Ёсць не меней важныя,
Як і дзяржаўныя,
Хоць і не астаўбаваныя,
Граніцы –
Граніцы паміж праўдай
І няпраўдай,
Паміж чорным колерам
і белым,
Дружбай і варожасцю,
Быццём і небыццём,
Жывой вадой і мёртвай,
Агнём, што грэе
І што ўсе знішчае, –
Граніцы,
Якія нельга бяскарна
парушаць
І пакідаць без абароны (М. Танк).

У тэксце антонімы размяшчаюцца недалёка адзін ад аднаго. Гэта спрыяе вырашэнню супрацьлегласці – асноўнай функцыі антонімаў.

Найбольш выразна супрацьпастаўленасць значэнняў членаў антанімічных пар выяўляецца ў кантэкстах, у якіх гэтыя члены звязаны супраціўнымі злучнікамі *а, але*.

Антонімы, звязаныя злучнікам *а*:

Святла пазбаўлю, асляплю!

Праметэй: – А я змрок вечны палюблю! (А. Вярцінскі). Што тут цікавага? Тут не смяяцца, а плакаць трэба (П. Броўка). Чамусьці верылася, што

пойдзе сухі марозны снег, а не стане хлюпаць мокры з дажджом (А. Жук). Ты, Зорах, на гнілых падпорках згарыш, як порах. Ты мне не друг, а вораг (З. Бядуля).

Антонімы, злучаныя злучнікамі *але*:

Кастрычніцкі пераварот ён сустрэў спакойна, без асаблівай радасці, але і без гора – сам ён паходзіў з сялян, ведаў жыццё бяднейшых класаў, блізка прымаў іх інтарэсы і клопаты (В. Быкаў). “Ай!” – ускрыкнуў я, укалоўшы аб нешта пальцы. І хацеў ужо нават заплакаць, але тата мой засмяўся (Я. Брыль). Былі ў бацькі тры сыны, два разумныя, а трэці дурны (М. Гіль). Не, бабская доля нялёгкая, але і мужчынская, мала, ой як мала ў ёй радасці (Б. Сачанка).

У кантэкстах, у якіх антонімы звязаны злучальнымі злучнікамі, супрацьпастаўленне значэнняў аслаблена, асабліва пры ўжыванні гэтых злучнікаў перад кожным з членаў антанімічнай пары.

Антонімы са злучальнымі злучнікамі *і – і*:

От жа Ярмалініха распладзілася, сказаць, у добры час. І чарнявыя, і бялявыя, і даўганосыя, і кірпатыя (К. Чорны). Як трапіць гора нам спаткаць, мы ўсе ў настроі і ў цяжкім, а ў дзіцяня – і смех і плач – адно змяняецца другім (П. Броўка).

Для антонімаў, звязаных пералічальна-размеркавальнымі злучнікамі, характэрна значэнне ўзаемавыключэння.

Злучнікі *ці – ці*:

Не, сапраўды ты дзіўны: ці разумным ты прыдаўся, ці ж з уроды ўжо дурны (Я. Колас).

Ці я ўжо такая дурная, ці ты такі разумны (Я. Колас).

Ці слабы хто, ці дужы, як волат, – груган яго косьці збірае, – бо Голад, Голад (Я. Купала).

Злучнік *або*:

Жэньшень дапамагае пры ўсякай слабасці ў выпадках празмернага цялеснага або душэўнага стамлення, умацоўвае страўнік, павялічвае апетыт, змяняе задышку (“Звязда”).

Злучнік *то-то*:

Не есць, не п’е, не дасыпае, і свет яму няміл ані: то жар, то дрыжыкі праймаюць яго па сорок раз на дні (“Вожык”).

Уночы яе пачало кідаць то ў холод, то ў жар, а ў грудзях зайгралі пеўнікі, пачаў біць сухі ўдушлівы кашаль (Адамчык).

Злучнікі *ні – ні*:

І з Бушмаром ён так сабе, ні вораг, ні прыяцель (К. Чорны).

Антонімы могуць указваць крайнія межы, пункты, якімі ахопліваецца ўвесь клас прадметаў, з’яў, дзеянняў, адносін і г.д. Тады яны звязваюцца злучнікамі з прыназоўнікамі: Ад ранку да вечара купаюцца дзеці то ў пяску, то ў вадзе.

Злучнікі *то на – то на*: (з прыназоўнікамі на):

Яны ўсе ішлі на ўсход рэзервныя матарызаваныя часці, імчаліся то на ўсход, то на захад санітарныя машыны і абозы (К. Чорны).

Такім чынам, выкарыстанне антонімаў спрыяе вырашэнню самых разнастайных значэнняў і іх адценняў.

(Прыводзіцца па: *Лазоўскі, У.М.* Антонімы як вобразныя сродкі мовы (З вопыту выкладання) / *У.М. Лазоўскі* // *Беларуская мова і літаратура: праблемы навучання і вывучэння ў сярэдняй і вышэйшай школе: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, лістапад 1994 г. – Мінск, 1994. – С. 122–125.*)

М.З. Міхей

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ (ПА МАТЭРЫЯЛАХ МІНСКАЙ ПЕРЫЁДЫКІ)

Адна з найважнейшых рыс нашай лінгвістычнай гісторыі ёсць больш чым двухсотгадовы разрыў сувязі паміж старабеларускай і новай літаратурнымі мовамі. Сучасная літаратурная мова сфарміравалася на аснове жывых народных гаворак. На цяперашнім этапе яна вызначаецца ўжо наддыялектнасцю, поліфункцыянальнасцю, нарматыўнасцю.

На жаль, сёння беларуская літаратурная мова зноў перажывае перыяд нейкай анархіі, калі сродкі масавай інфармацыі, дзяржаўныя і недзяржаўныя выдавецтвы парушаюць яе нормы. А літаратурная мова, калі яна сапраўды з'яўляецца найвышэйшай формай нацыянальнай мовы, «мае адзіныя, замацаваныя даведнікамі і абавязковыя для ўсіх яе носьбітаў лексічныя, граматычныя, арфаэпічныя, арфаграфічныя, пунктуацыйныя і стылістычныя нормы» [1].

Нацыянальныя рысы мовы адлюстроўваюцца ў яе лексіцы, фанетыцы і граматыцы. Лексіка найбольш гібкая, падатлівая да змен. Пры неабходнасці словы запазычваюцца з іншых моў. «Але ўвядзенне ў літаратурную мову запазычанняў пры наяўнасці ўжо гатовага слова – гэта недаравальная абыхавасць да роднай мовы, несвядомае збядненне і прыніжэнне роднай мовы» [2].

Бяздумнае запазычванне польскай і рускай лексікі ўжо ставіла беларускую мову на грань адмірання. І сёння пагроза паланізацыі і русіфікацыі беларускага народа застаецца рэальнай. У сродках масавай інфармацыі, у дзелавым стылі і нават у мове мастацкай літаратуры нямала чужых слоў, якія ўводзяцца без усякай патрэбы, вельмі часта парушаецца граматычны лад нашай мовы. Нягледзячы на намаганні некаторых беларускіх лінгвістаў (В. Лемцюговай, І. Лепешава, А. Падлужнага, П. Шубы і інш.) перасцерагчы ад неўласцівых нашай мове граматычных формаў і лексічных агрэхаў, у сучасным беларускім друку вельмі шмат моўных памылак, у тым ліку і традыцыйных, г. зн. перш за ўсё дапушчаных пад уплывам рускай мовы.

Звернемся да найбольш пашыраных няправільнасцей ў галіне лексікі, фразеалогіі і граматыкі. Ілюстрацыйны матэрыял прыводзіцца, галоўным чынам, з часопісаў «Беларусь», «Маладосць», «Полымя», «Роднае слова» і газет «Звязда», «Літаратура і мастацтва», «Народная воля», «Наша слова». Спасылкі даюцца ў самым тэксце артыкула, у дужках.

Традыцыйныя памылкі ў галіне лексікі і фразеалогіі. Рускія словы інтэнсіўна пранікаюць у мову сучасных беларускіх выданняў. Ствараецца

ўражанне, што да друку дапускаюцца аўтары, якія слаба валодаюць беларускай мовай і не могуць нават карыстацца перакладнымі слоўнікамі. Бо як можна растлумачыць ужыванне такіх рускіх слоў, для якіх ёсць у нашай мове добрыя свае адпаведнікі?! У газетах і часопісах сустракаем, напрыклад: абасоблена (замест адасоблена); у фінансавай вобласці (замест галіне); даны факт (замест гэты факт); займаць (у значэнні «пазычаць»); злашчасны; корчыцца ў сутаргах (замест курчыцца); лачуга; пагэтаму; паўвека (у значэнні «паўстагоддзя»); дзейнасць на полі распаўсюджвання ведаў (замест на ніве); прахалоднае паветра (замест халаднаватае); у свеце гэтага; ссуда; мяккі стул (у значэнні «мягкае крэсла»); таянне снегу; угнаць аўтамабіль (замест украсці); упраўляць (у значэнні «кіраваць, распараджацца»); чоткі (у значэнні «выразны, дакладны»); чыстаган; шчыкатанне; нават упайне замест зусім, уверх замест угору і г. д. і да т. п.

Нельга таксама апраўдаць уцісканне ў беларускую мову такіх рускіх лексем, якія не маюць у нас адпаведнікаў той жа часціны мовы і перакладаюцца іншымі часцінамі мовы або словазлучэннямі, змяняючы пры неабходнасці канструкцыю сказа. Асабліва гэта датычыць менш уласцівай для беларускай мовы катэгорыі дзеепрыметнікаў. Прыведзем келька прыкладаў (у квадратных дужках тут і далей адзначаючы адпаведныя літаратурныя формы): усіх блізнячых [сумежных ці бліжэйшых] плямён і народаў (Маладосць. 1998. № 4. С. 229); выступаючыя на з'ездзе дэлегаты [дэлегаты, што выступалі на з'ездзе] (Звязда. 1997. 15 крас. С. 2); Беларускія выкладчыкі былі рэпрэсаваны, а цудам застаўшыся [тыя, што цудам засталіся] вялі лекцыі на расейскай мове (Роднае слова. 2000. № 1. С. 2); той непераходзячай [вечнай] роллю (ЛіМ. 1996. 5 ліп. С. 13); біць нашмат пераўзыходзячага [мацнейшага] ворага (Тамсама. 1997. 23 мая. С. 5); перад сабраўшыміся [прысутнымі] (Наша слова. 1998. 25 ліст. С. 2).

Непрымальныя, на наш погляд, і лексіка-марфалагічныя калькі рускіх слоў: гатовыя службыць каму заўгодна [каму хочаш ці абы-каму] (Полымя. 1998. № 2. С. 106); пасля агалашэння [абвяшчэння] прыгавору (Тамсама); змірэнна [пакорна] прымаць смерць (Наша слова. 1997. 1) 15 ліст. С. 4).

Даволі дрэнная справа і з царкоўнай тэрміналогіяй: адпраўляць [выконваць] набажэнствы (Тамсама. 1998. 25 ліст. С. 6); рукапакладзены [пасвечаны] ў прасвітара (Тамсама); Я спавядаю і культывую наступны прыныцып (Звязда. 1996. 7 сак. С. 7) – спавядаюць толькі ў царкве, у звычайнай мове гэтае слова мае значэнне «ушчуваць за што-небудзь», «сварыцца на каго-небудзь». Найбольш выразны выпадак: права Кіева пакладаць у Полацк сваіх епіскапаў (Беларусь. 1992. № 8. С. 15) – аўтару яўна не прыйшло ў галаву, што пакладаць гэта, уласна кажучы, «кастрыраваць».

Многія пісьменнікі, журналісты, выдаўцы не ўлічваюць міжмоўную аманімію і полісемію, сугучнасць розных слоў. Вось найбольш пашыраныя з недахопаў падобнага гатунку. Грунтоўнае абгаварэнне праблем народнай творчасці (ЛіМ. 1998. 10 ліп. С. 1) – абгаварыць у сучаснай мове значыць «абылगाць»; было адчынена 8 дзіцячых дамоў (Полымя. 1994. № 12. С. 193; аналагічны прыклад: Наша слова. 1998. 14 кастр. С. 2) – адкрыта (адчыніць

можна дзверы ці акно); Штукары не адрозніваліся [не вызначаліся] буйнай фантазіяй (Звязда. 1995. 21 кастр. С. 5); Але галоўны герой аповесці... паказаны ў бліжэйшым асяродку (ЛіМ. 1998. 25 снеж. С. 7) – у асяроддзі (асяродак – унутраная частка, сярэдзіна прадмета); радавы мясцовай ваеннай [вайскавай] часці (Звязда. 1998. 11 жн. С. 7); Валера панёс вузел уніз (Полымя. 1998. № 2. С. 102) – клунак (вузел хіба на канцы ніткі); грамадзянскае [цывільнае] насельніцтва (Маладосць. 1998. № 1. С. 210); зварочваць сваю дзейнасць (ЛіМ. 1997. 25 крас. С. 2) – згортваць (зварочваюць з дарогі ці якія-небудзь прадметы у адно месца); Вершы Янкі Купалы не згубілі сваёй актуальнасці (Наша слова. 1998. 4 ліст. С. 3) – не страцілі (згубіць магчыма тое, што можна знайсці: згубіў аловак); гандлёвыя кропкі (вельмі часта) – не адразу дагадаешся, што гэта гандлёвыя пункты (кропка – толькі пунктуацыйны знак); быць падманутым у трэці раз [ашуканым трэці раз] (Звязда. 1999. 25 сак. С. 5); цяжкія сваімі паследкамі [вынікамі] хібы (ЛіМ. 1996. 5 студз. С. 15); Міжнародная акадэмія навук выбрала сапраўднага [правадзейнага] члена (Тамсама. 1998. 8 мая. С. 3); захаванне законнасці ў пытаннях свабоды сумлення [веравызнання] (Полымя. 1996. № 11. С. 232); сярод уласнага [свайго] народа (Маладосць. 1998. № 11. С. 224).

Прыведзены матэрыял сведчыць аб тым, што некаторыя аўтары слабавата ведаюць беларускую мову і, карыстаючыся перакладным руска-беларускім слоўнікам, бяруць першае, што трапляецца, значэнне мнагазначнага слова ці проста вельмі абыякавыя ўвогуле да слова, ды і да паняцця, якое за ім стаіць. Адсюль цэлы шэраг новаўтварэнняў газетнай мовы: нізкапробныя, вадзенькія ў мастацкіх адносінах... выданні (ЛіМ. 1983. 16 снеж. С. 17) – у аўтара яўна было наўме нешта накшталт рус. жиденькие; Конь, запрэжаны ў колы [у калёсы] (Тамсама. 1996. 2 жн. С. 11); хатні асёл (Звязда. 1998. 30 чэрв. С. 4) – хутчэй усё ж свойскі асёл, бо ў хаце жыве, відавочна, не ён, а гаспадар.

У асобных выпадках мы сустракаем феномен т. зв. звышпісьменнасці, калі аўтар, перабіраючы ў думках розныя словаформы, спыняецца на той, якая менш падобная да рускага аналага, і арыентуецца, такім чынам, не на рэальную беларускую літаратурную норму, а на нейкі негатыў рускай – прыкладна тое, што калісьці В. Шчэпкін, у дачыненні да палеаграфіі, назваў антырусізмам [3], – верагодна, гэта часткова і ёсць прычына памылак, якія мы бачылі ў парах адчыніць)адкрыць і кропка)пункт. Вось яшчэ некалькі прыкладаў: у спецыяльна знятай дзеля гэтага [для гэтага] двухпакаёвай кватэры (Маладосць. 1998. № 5. С. 23); У падставе [аснове] канцэпцыі прыхільнікаў шчыльнай [цеснай] сувязі... (Тамсама. № 11. С. 228); адправіўся ў шлях [дарогу] (Звязда. 1999. 12 студз. С. 8).

Яшчэ горшыя справы з ужываннем устойлівых словазлучэнняў, фразеалагізмаў, ідыяматычных выразаў, якія яскрава, вобразна адлюстроўваюць з'явы рэчаіснасці і ў пэўнай меры вызначаюць нацыянальны воблік мовы. Фразеалагізмы па сваёй семантыцы суадносяцца са словам (як снег на галаву – нечакана), але не тоесныя яму. У беларускай і рускай мовах ёсць фразеалагізмы, тоесныя семантычна і структурна (сам не свой, віляць хвостом), але бываюць і такія, што адрозніваюцца лексічным складам, а па

значэнні могуць поўнасьцю не супадаць (блр. дабраць розуму – рус. взять в толк). Ёсць фразеалагізмы, уласцівыя толькі адной мове. Яны перакладаюцца звычайна апісальна або адным словам (рус. несть числа – блр. безліч; рус. попасть впросак – блр. трапіць у няёмкае становішча).

Памылкі ва ўжыванні фразеалагізмаў і ўсіх устойлівых спалучэнняў звязаны звычайна з паслоўным перакладам іх. Трэба не перакладаць іх, а падбіраць у сваёй мове адпаведныя або блізкія па значэнні спалучэнні. Даслоўны пераклад разбурае фразеалагізм, калечыць нашу мову. Прыкладаў таму сапраўды безліч: Цвік праграмы (Наша слова. 1998. 14 кастр. С. 2) – павінна быць галоўнае ў праграме (рус. гвоздь программы); куфэрак проста адкрываецца (ЛіМ. 1983. 16 снеж. С. 4) – разгадка была простая (рус. ларчик просто открывался); каціся на ўсе чатыры бакі (Звязда. 1996. 24 лютага. С. 1) – каціся куды хочаш (рус. катись на все четыре стороны); як з рога багацця (ЛіМ. 1996. 26 ліп. С. 4) – як з рога дастатку (рус. как из рога изобилия); браць да ўвагі (Тамсама. 14 чэрв. С. 4) – звяртаць увагу (рус. брать во внимание); Хваробы, голад, холад рабілі сваю справу (Маладосць. 1998. № 1. С. 217) – ...рабілі сваё (рус. ...делали свое дело); больш чым дастаткова (Звязда. 1997. 27 мая. С. 4) – больш чым трэба (рус. более чем достаточно).

Некаторыя ўстойлівыя і ідыяматычныя выразы рускай мовы зусім не перакладаюцца праз нашых аўтараў – тут мы сустракаем нават не русізмы, а фактычную рускую цытацыю, іншамоўныя ўстаўкі ў беларускі тэкст: слава богу (Полымя. 1981. № 3. С. 8; блр. дзякуй Богу); за трыдзевяць зямель (ЛіМ. 1983. 17 чэрв. С. 4; блр. за край свету, за блізкі свет); канула ў Лету (Тамсама. 1990. 23 сак. С. 3; блр. сцерлася з памяці); Яшчэ б! (Тамсама. 1996. 8 сак. С. 13; блр. Вядома!, Дзіва што!); Як бы не так! (Тамсама. 1998. 18 вер. С. 6; блр. Чаму не!, Чаму не так!); Вось, аказваецца, дзе «сабака зарыты» (Народная воля. 1997. 11 снеж. С. 3); сышло на нет (Звязда. 1999. 7 крас. С. 4; блр. сышло на нішто).

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, такое ўжыванне перакладзеных ці запазычаных з рускай мовы фразеалагізмаў і ідыяматычных выразаў не ўзбагачае нашу мову, а, наадварот, разбурае яе, выклікае ў адных яхідную ўсмешку, а ў другіх – пачуццё горычы.

Граматычныя, арфаграфічныя і пунктуацыйныя памылкі. Граматыка, як вядома, аб'ядноўвае два моўныя ўзроўні – марфалогію і сінтаксіс. Граматычныя памылкі, такім чынам, могуць адносіцца да абодвух гэтых сфер, прычым няправільнае ўжыванне, напрыклад, прыназоўнікава-склонавай формы назоўніка (марфалагічная катэгорыя) прыводзіць да няправільнай будовы словазлучэння (а гэта катэгорыя сінтаксічная). Таму мы лічым мэтазгодным аналізаваць граматычныя памылкі ў сучасным друку ў адпаведнасці з разглядам некаторых граматычных катэгорый часцін мовы.

У сучаснай беларускай мове род адушаўлёных назоўнікаў з'яўляецца матываваным, паколькі адлюстроўвае адрозненні паводле біялагічнага полу (вучань)вучаніца, заяц)зайчыха), род жа неадушаўлёных назоўнікаў не заўсёды залежыць ад лексічнага значэння слова. Размеркаванне неадушаўлёных назоўнікаў па трох родах ажыццяўляецца на аснове фармальных прымет: характару асновы і канчатка. У блізкароднасных мовах многія словы маюць

аднолькавыя карані, але адрозніваюцца граматычна – канчаткамі, характарам асновы і, адпаведна, граматычным родам. Акрамя таго, нават аднолькавыя лексемны могуць адносіцца да розных граматычных родаў. Гэта з’яўляецца прычынай памылак ва ўжыванні родавай формы некаторых назоўнікаў ва ўмовах беларуска-рускай інтэрферэнцыі. У наяўнасці пэўная экспансія рускіх родавых форм у беларускую мову. Часцей за ўсё гэта выяўляецца ва ўжыванні наступных лексем: блр. боль (м. р.) – рус. боль (ж. р.); блр. грыпа (ж. р.) – рус. грипп (м. р.); блр. дроб (м. р.) – рус. дробь (ж. р.); блр. пачак (м. р.) – рус. пачка (ж. р.); блр. подпіс (м. р.) – рус. подпись (ж. р.); блр. сабака (м. р.) – рус. собака (ж. р.); блр. цень (м. р.) – рус. тень (ж. р.); блр. шафа (ж. р.) – рус. шкаф (м. р.); блр. яблык (м. р.) – рус. яблоко (н. р.).

Хоць у аснове граматычнай катэгорыі ліку назоўнікаў ляжаць колькасныя адносіны прадметаў, але назіраецца несупадзенне формаў ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах (пар. блр. крупы, чарніцы, грудзі і рус. крупа, черника, грудь). І тут мы бачым выразны ўплыў рускай мовы: Нарысы, прысвечаныя лёсам семнаццаці чалавек (ЛіМ. 1994. 25 ліст. С. 6); Многія даверылі гэтым людзям свае лёсы і жыцці (Тамсама. 1997. 23 мая. С. 12); высілася ля сцяны драбіна (Тамсама. 1999. 26 сак. С. 9).

Розныя значэнні ў рускай і беларускай мовах можа мець адна і тая ж граматычная форма ступені параўнання прыметнікаў – гэта міжмоўная граматычная аанімія. Вельмі часта механічна перакладаюць рускую форму найвышэйшай ступені параўнання беларускай формай вышэйшай ступені параўнання. У беларускай жа мове прыметнікавыя формы тыпу багацейшы, буйнейшы, важнейшы нарматыўна ўжываюцца толькі для параўнання якасці двух прадметаў, найчасцей у канструкцыях з за ці чым (важнейшы за яго; багацейшы, чым ён). Для перадачы значэння найвышэйшай ступені трэба ўжываць формы найважнейшы або самы важны, найбагацейшы або самы багаты і да т. п. У друку ж бачым вельмі часта: злейшага ворага праваслаўя (Наша слова. 1997. 1)15 ліст. С. 3); з’яўляюцца вышэйшай каштоўнасцю (Звязда. 1998. 27 ліст. С. 3); важнейшая наша задача (Тамсама); са старажытнейшых часоў (Тамсама).

Пад уплывам рускай мовы дапускаюць памылкі і пры ўтварэнні ступеняў параўнання якасных прыслоўяў: ...у якім знаходзіліся людзі. Дакладней [больш дакладна] цэлы людзей (Тамсама. 11 снеж. С. 1); ...што знаходзіўся заходней [на захад ад] мястэчка Азарычы (Маладосць. 1998. № 1. С. 210).

Не ўласцівыя беларускай літаратурнай мове і формы загаднага ладу дзеясловаў у выказніку са значэннем умоўнага ладу: Да будзь я сто разоў прэзідэнт (ЛіМ. 1996. 18 кастр. С. 16); Не будзь беларусы народам інтэрнацыяналістычным па сваёй прыродзе (Тамсама. С. 18) замест Калі б я быў...; Калі б беларусы ...і да т. п.

Нічым нельга апраўдаць пашырэнне ў нашым друку зваротнай формы некаторых дзеясловаў: За год, што мінуўся пасля нашай рэгістрацыі (ЛіМ. 1996. 15 ліст. С. 12); «Мае ўспаміны» сталіся асновай спектакля (Народная воля. 1997. 9 снеж. С. 1); Янка Біруковіч стаўся старшынёй вайсковага суда (Наша слова. 1998. 25 ліст. С. 7).

Дапускаюцца няправільнасці ва ўжыванні суфіксаў: выслухваць (ЛіМ. 1995. 10 ліст. С. 6; замест выслухоўваць); падміргіваць (Наша слова. 1997. 1) 15 ліст. С. 4; замест падміргваць); для фармавання асобы (Роднае слова. 1998. № 8. С. 8) – фарміравання (фармаваць можна не чалавека, а цэглу, цеста ці іншы прадмет, надаючы яму адпаведную форму).

Уплыў рускай мовы адбіваецца і на кіраванні, асабліва дзеяслоўным: А. Трусаў падзякаваў Соўпель Лідзію Антонаўну [Соўпель Лідзіі Антонаўне] (Наша слова. 1998. 30 снеж. С. 2); Згодна Закона аб мовах [з Законам аб мовах] (Тамсама. 1997. 1) 15 ліст. С. 2); гэта сведчанне таму, што [таго, што] (Полымя. 1997. № 12. С. 265); прабачце нас [прабачце нам] (БГА. 1997. Сш. 1) 2. С. 236; тыя ж прыклады: Маладосць. 1998. № 5. С. 52; Звязда. 1999. 7 крас. С. 4).

Вельмі пашыраныя хібы, што звязаныя з ужываннем прыназоўнікаў: з'явіўся якраз да абеду [на абед] (Маладосць. 1998. № 5. С. 33); па вясне [вясной] (Тамсама. С. 19; Звязда. 1999. 8 крас. С. 3); па прыездзе на радзіму [прыехаўшы на радзіму] (Наша слова. 1998. 4 ліст. С. 3); прыязджаў на Беларусь [прыязджаў у Беларусь] (Тамсама); Куранят лічаць па восені [увосень] (ЛіМ. 1995. 27 кастр. С. 2); яны маюць час і магчымасць даглядаць за імі [даглядаць іх] (Звязда. 1998. 12 жн. С. 2); у час пільнага назірання за чым-небудзь [назірання чаго-небудзь] (Тамсама. С. 4); бацькам не варта спяшацца за пакупкай [па пакупкі] (Тамсама. 11 жн. С. 3); які знаходзіцца ўсяго ў 20 кіламетрах [за 20 кіламетраў] ад Маладзечна (Наша слова. 1998. 4 ліст. С. 3); А ці варта за прыкладамі [па прыклады] ісці далёка? (Звязда. 1999. 24 крас. С. 3); здзек над незалежнымі сродкамі [з незалежных сродкаў] масавай інфармацыі (Народная воля. 1997. 11 снеж. С. 1).

Пашыраная з'ява ў нашым друку гэта неразмежаванне злучальнага і далучальнага злучнікаў, злучнікаў і пыталнай часціцы ці, прыназоўнікаў для і дзеля. Характэрныя выпадкі: Няма ніякіх іншых праблем ды [і] клопатаў (ЛіМ. 1999. 23 крас. С. 4); Дзяржава і рынак: вечнае супрацьстаянне або [ці] магчымы кампраміс (Тамсама. 1996. 5 студз. С. 2); Падстаў дзеля [для] гэткага меркавання нямала (Тамсама. 1995. 7 крас. С. 2).

Нярэдка аўтары дапускаюць акцэнталагічныя памылкі і, адпаведна, няправільна ўжываюць канчаткі: статак баранаў [бараноў], дасталася [дасталася], сабралася [сабралася], паляглі ў траве [палеглі ў траве], прыйшлося запрагчы [прыйшлося запрэгчы].

Такая вялікая колькасць і разнастайнасць парушэнняў нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы пад уплывам рускай выклікана шматгадовай русіфікацыяй беларускага грамадства, якая з'яўлялася дзяржаўнай палітыкай і была спосабам ажыццяўлення на практыцы антынавуковых таталітарных догмаў пра «зліццё культур і моў». А моўная палітыка, з'яўляючыся, як вядома, адным з важных фактараў функцыянавання мовы, уплывае і на развіццё самой моўнай сістэмы, стымулюючы выкарыстанне і развіццё адных элементаў і затрымліваючы выкарыстанне другіх.

У апошні час у пэўных колах беларускага грамадства назіраецца абстраэннае ахоўнай рэакцыі на дамінантны уплыў рускай мовы. Актualізавалася тэндэнцыя да нацыянальнай індывідуалізацыі, выявілася свядомае імкненне аддаваць перавагу тым моўным сродкам, якія адрозніваюцца ад рускіх. Урэшце, пры гэтым вельмі часта свядома ці несвядома ўжываюцца

формы не беларускія, а польскія. Але гэта тэма асобнай публікацыі. Адзначым толькі некаторыя формы такога гатунку: заарыштаваны (блр. арыштаваны), наведнікі (блр. наведвальнікі), ладзіць экспедыцыі (блр. наладжваць, арганізоўваць), зліквідацыя (блр. ліквідацыя), патлумачэнне (блр. тлумачэнне), зрыхтаваў (блр. падрыхтаваў), эмацыйны (блр. эмацыянальны), спартовы (блр. спартыўны), нармалёва (блр. нармальна), культуровы (блр. культурны), мовіць (блр. гаварыць) і г. д. Вельмі адвольна выкарыстоўваецца і лексіка: супольныя высілкі (блр. агульныя намаганні), фатэль (блр. крэсла), валіза (блр. чамадан), філіжанка («кафейны кубачак»), сігнэт («пярсцёнак з пячаткай»), размаіты (блр. разнастайны) і да т. п.

Паколькі беларуская мова з'яўляецца дзяржаўнай, дзяржава абавязана ствараць усе умовы, неабходныя для яе нармальнага развіцця і функцыянавання, забяспечваць такі ўзровень валодання літаратурнай мовай, які даваў бы магчымасць карыстацца ёю ва ўсіх сітуацыях грамадскай і вытворчай дзейнасці. Змены ў літаратурнай мове неабходныя і непазбежныя, але яны павінны не ажыццяўляцца індывідуальна-партызанскім спосабам, а каардынавацца дзяржавай у асобе Інстытута мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сёння, калі колькасць носьбітаў беларускай мовы імкліва змяншаецца, што выклікана сучаснымі сацыяльна-палітычнымі ўмовамі, у тым ліку моўнай палітыкай дзяржавы на сучасным этапе, асабліва важна захаваць найважнейшую якасць беларускай літаратурнай мовы – яе ўнармаванасць, без якой яна не зможа выконваць тыя функцыі, якія пакуль што яшчэ выконвае. Дзяржава павінна несці адказнасць за сваю дзяржаўную мову.

Літаратура

1. Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1981. – С. 75.
2. Баханькоў, А. Прымета ці прыкмета / А. Баханькоў // Роднае слова. – 1999. – № 1. – С. 74.
3. Щепкин, В. Н. Русская палеография / В. Н. Щепкин. – 3-е изд. – М., 1999. – С. 40–41.

(Прыводзіцца па: Міхей, М.З. Некаторыя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе (Па матэрыялах мінскай перыёдыкі) / М.З. Міхей // Беларуский сборник. Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. – СПб., 2003. – Вып. 2 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/sbornik/02/13_michiej.htm. – Дата доступу: 03.06.2009.)

Л.М. Шакун

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Класіфікацыя функцыянальных стыляў літаратурнай мовы – праблема, якая яшчэ чакае свайго вырашэння. Так, некаторыя даследчыкі, грунтоуючыся толькі на фармальных, інтралінгвістычных крытэрыях, выказваюць думку, што мастацкі стыль нельга супастаўляць у адным радзе з іншымі стылямі, паколькі ён выконвае акрамя камунікатыўнай таксама і эстэтычную функцыю, і гэта прадвызначае ярка выражаную своеасаблівасць ужывання ў ім моўна-выяўленчых сродкаў у параўнанні з усімі астатнімі стылямі. Часам мова мастацкай літаратуры ўвогуле выключаецца з паняцця літаратурнай мовы на той падставе, што яна шматстылявая (дапускае выкарыстанне рознастылявых

сродкаў), незамкнутая ў адносінах да нелітаратурных моўных элементаў, што быццам не існуе наогул такіх агульных рыс, якія былі б уласцівы ў цэлым толькі ёй.

У беларускім мовазнаўстве мастацкі функцыянальны стыль, нягледзячы на ўсю спецыфіку яго дыферэнцыяльных прымет, традыцыйна разглядаецца ў адным радзе з іншымі функцыянальнымі стылямі. Пры гэтым улічваюцца, па-першае, грамадскія функцыі яго – тое, што ён забяспечвае зносіны ў адной з важнейшых галін чалавечай дзейнасці і ў гэтым плане можа суадносіцца з іншымі функцыянальнымі стылямі. Па-другое, пад увагу бярэцца той факт, што выкарыстанне выяўленчых сродкаў у мове мастацкай літаратуры, як і ў іншых функцыянальна-стылістычных разнавіднасцях беларускай літаратурнай мовы, абумоўліваецца агульнымі заканамернасцямі функцыяніравання і развіцця яе сістэмы. “Мова пісьменнікаў выконвае камунікатыўную функцыю, як і ўсякая іншая, – адзначаецца ў памянёнай вышэй працы па беларускай стылістыцы. – Якімі б індывідуальнымі рысамі ні вызначалася гэтая мова, яна “ствараецца” на базе “агульнай мовы”. У мастацкім творы эстэтычная функцыя мовы як бы падначалена камунікатыўнай функцыі” (Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1976. С. 8).

Больш таго, даследчыкі аднадушна падкрэсліваюць вядучую ролю мастацкага стылю ў агульнай сістэме функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Арганічнае адзінства мастацкага і іншых функцыянальных сглыяў, вядучая роля мастацкага стылю ў стылістычнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы – яе яркая адметная асаблівасць. Гэта – заканамерны вынік усяго гістарычнага развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы, станаўленне якой пачалося ў мінулым стагоддзі і працякала ў непасрэднай сувязі з развіццём нацыянальнай літаратуры беларускага народа.

Сучасная беларуская літаратурная мова зараджалася і афармлялася ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах дарэвалюцыйнай рэчаіснасці, калі беларускі народ не меў сваёй уласнай дзяржаўнасці. У такіх умовах галоўнай сферай літаратурнай апрацоўкі мовы непазбежна становілася мастацкая літаратура і публіцыстыка – тыя літаратурныя жанры, якія якраз і маглі найбольш паспяхова служыць для народных мас сродкам нацыянальнага самавыказвання і параўнальна з іншымі жанрамі давалі шырэйшы прастор для моватворчасці. Іншыя ж сферы грамадскага жыцця (навука, заканадаўства, прававодства і г. д.) заставаліся цалкам недаступнымі для так званых недзяржаўных моў. <...>

Аднак ужо з самага пачатку фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы вызначыўся той магістральны напрамак, у якім працякала ўсё далейшае яе развіццё і ўдасканаленне. Тое, што ўводзілася ў літаратурны ўжытак, чэрпалася амаль выключна з жывой народнай гаворкі; іншыя крыніцы ўзбагачэння сродкаў літаратурнага выказвання адыгрывалі пабочную ролю. Можна ўстанавіць дыялектную “прывязку” ледзь не да кожнага структурнага элемента, які замацоўваўся ў тагачаснай беларускай літаратурнай мове. Так паступова выпрацоўвалася тэндэнцыя асвойваць толькі тыя сродкі, якія адпавядалі характару (“духу”) жывой народнай гаворкі.

Усё гэта прымусала ў адборы і выкарыстанні моўнага матэрыялу свядома ці міжвольна арыентавацца на ўзоры, назапашаныя мастацкай літаратурай. Сама ж мастацкая літаратура, яе вобразная структура, спосабы і прыёмы адлюстравання жыцця, як неаднаразова падкрэслівалася даследчыкамі, развівалася непасрэдна з крыніц народнай моватворчасці. У гісторыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ніколі не паўставала задача збліжэння з жывой гаворкай народа, як гэта мела месца ў гісторыі некаторых іншых літаратурных моў. Наадварот, тым, хто ў XIX стагоддзі пісаў па-беларуску, прыходзілася свядома ўзвышацца над сваім родным дыялектам, паколькі справа ішла аб стварэнні агульнанацыянальнага сродку літаратурнай творчасці. Але гэта “ўзвышэнне” зусім не азначала адрыў ад народна-гутарковай асновы. <...>

Калі параўноўваць ступені ахопу беларускай літаратурнай мовай розных грамадскіх сфер, то на першае месца і зараз неабходна вылучыць мастацкую літаратуру, а затым перыядычны друк. Як сведчаць статыстычныя даныя, амаль палавіна кніжнай прадукцыі, што выдаецца на беларускай мове, належыць мастацкай літаратуры, арыгінальнай або перакладной (Печать в СССР в 1978 году: Статистический сборник. М., 1979. С. 20, 61). Мастацкая літаратура, побач з публіцыстыкай, застаецца, такім чынам, і ў нашы дні важнейшай галіной пісьмовага выкарыстання беларускай літаратурнай мовы.

Таму зусім правамерна сцвярджаць пра выключна важнае грамадскае значэнне мовы мастацкай літаратуры, а адсюль – і пра яе вялікую ролю ў развіцці выяўленчых сродкаў беларускай літаратурнай мовы. Найперш праз знаёмства з мовай мастацкай літаратуры ствараецца ўяўленне аб беларускай літаратурнай мове наогул; яна, гаворачы словамі аднаго з даследчыкаў, – найлепшы прадстаўнік мовы як такой (Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. Мн., 1978. С. 18). Стылістычную адметнасць беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе ў значнай меры вызначае характар сродкаў і спосабаў літаратурнага выказвання, выпрацаваных у розных жанрах і відах нацыянальнай мастацкай літаратуры, хоць, зразумела, нельга адмаўляць ролю ўсіх уласцівых беларускай літаратурнай мове функцыянальных стыляў. Даволі развітыя, жанрава дыферэнцыраваныя, функцыянальныя стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ўзбагачаюцца і ўдасканальваюцца сваімі ўласнымі шляхамі ў адпаведнасці з запатрабаваннямі моўнай практыкі. Але развіццё іх адбываецца ў русле тых традыцый, што вельмі рана склаліся ў гісторыі мовы мастацкай літаратуры. Сутнасць іх заключаецца перш за ўсё ў параўнальна шырокіх магчымасцях выкарыстання сродкаў народна-гутарковага паходжання ў тэкстах самага разнастайнага зместу (навуковага, афіцыйна-дзелавога і г. д.) і арганічным “непрыняцці” ўсяго таго, што не стасуецца з асаблівасцямі (“духам”) жывой народнай гаворкі. У гэтых адносінах беларуская літаратурная мова ярка адрозніваецца, напрыклад, ад рускай літаратурнай мовы, якая выпрацавала трывалыя традыцыі шырокага выкарыстання сродкаў кніжнага паходжання і бесперапынна папаўняецца інавацыямі, створанымі на іх базе і па іх узору.

(Прыводзіцца па: *Шакун, Л.М. Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай мовы / Л.М. Шакун // Карані роднай мовы : Выбр. працы па гісторыі бел. мовы / Л.М. Шакун. – Мінск, 2001. – С. 116–121.*)

II. “На свеце тайн такіх няма, што асталіся б не раскрыты...”
(Якуб Колас)

З.І. Бадзевіч

**СУФИКСАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ПРЫМЕТНІКАЎ
У ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА**

Літаратурная творчасць Якуба Коласа адыграла важную ролю ў развіцці сучаснай беларускай літаратурнай мовы і станаўленні яе норм. Як вядома, Якуб Колас прыйшоў у літаратуру ў пачатку XX ст. і працаваў у ёй на працягу даволі значнага перыяду. Вынік гэтага – адлюстраванне ў мове яго твораў тых працэсаў, што ўласцівыя мове – жывой гістарычнай з’яве, якая знаходзіцца ў пастаянным развіцці. У мове твораў Якуба Коласа адзначаецца варыянтнасць на розных моўных узроўнях – лексічным, марфалагічным, словаўтваральным, сінтаксічным--, што з’яўляецца не толькі вынікам няўстойлівасці моўных норм, але і праяўленнем “натуральнага стану мовы як канкрэтна-гістарычнай з’явы, адным з унутраных праяўленняў літаратурнай мовы, што ў сваю чаргу, дазваляе выкарыстаць варыянтныя формы ў якасці аднаго са сродкаў стылістычнага ўзбагачэння мастацкага маўлення” (Горбачевіч К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л., 1978, с. 9).

Да словаўтваральных варыянтаў адносяцца словы, якія супадаюць па значэнні і тоесныя па каранёвай марфеме, але аформленыя рознымі афіксамі. Два ці больш варыянты, утвораныя ад аднаго базавага (утваральнага) слова (асновы), складаюць варыянтны рад ці варыянтную пару.

Для твораў Якуба Коласа вельмі характэрна ўжыванне суфіксальных варыянтаў прыметнікаў. Асаблівую прадуктыўнасць набываюць адназоўнікавыя ад’ектывы з суфіксам *-н-*, якія складаюць наступнае “варыянтнае поле”: *-н-* – *-лів-*; *-н-* – *-ов-*)-*ав-*; *-н-* – *-ск-* (*-цк-*; *-н-* – *цк-*, *-эрск-*; *-н-* – *-ніцк-*; *-н-* – *-анск-*.

З суфіксам *-н-* – *-лів-* выяўлены такія варыянтныя пары, як *велічны–велічлівы*, *гнеўны–гняўлівы*, *дробязны–драбязлівы*, *жаласны–жаласлівы*, *заразны–заразлівы*, *зманны–зманлівы*, *пакутны–пакутлівы*. Поўнае супадзенне семантычнага аб’ёму назіраецца ў прыметніках *велічны–велічлівы*, *гнеўны–гняўлівы*, *дробязны–драбязлівы*, *жаласны–жаласлівы*.

Велічны–велічлівы (разм.) ‘грандыёзны, незвычайны па сіле праяўлення’: *Куточки ўспомню зацішныя і велічны Чымган. (Узбекістан); І зрок яго раптам загарэўся: перад вачамі цмяна вырысоўваліся... контуры прыгожага, велічлівага замка. (На ростанях).*

Гнеўны–гняўлівы (разм.) ‘які выражае гнеў’: *Яна (Марыя)ўстае і кажа з гнеўным хваляваннем: “Паслухай, гетман, для цябе забыла я пра ўсё на свеце...” (Палтава); Маланка радзей палыхае ў гняўлівых клубках ... (Пасля навальніцы).*

Дробязны–драбязлівы (разм.) ‘неістотны, дробны’: Быць можа ўсё гэта пакажацца дробязным пытаннем... (Прамова); Але і Мартын хутка забывае ўсю гэта па істоце драбязлівую рэч. (Дрыгва).

Жаласны–жаласлівы ‘які выклікае жаласць, спачуванне’: Плача дудка галасіста плачам жаласным такім. (Батрак); Ціхі, жаласлівы Яхімаў голас гнусава загучаў у святліцы і раптам асекся. (Царскія грошы).

Семантычнае размежаванне значэнняў назіраецца ў варыянтных парах *заразны–заразлівы, зманны–зманлівы, клопатны–клапатлівы.*

Прыметнікі *заразны–заразлівы* супадаюць у значэнні ‘які распаўсюджвае хваробы’: *Хвароба яго не заразна. (Адплата); А іх небяспека не адхілена, пакуль на многіх краінах свету поўзаюць заразлівыя вошы... (Дзесяць гадоў).* Прыметнік *заразлівы* мае яшчэ значэнні ‘які робіць шкоду’: *Згубіў ты мяне, зладзюга, заразлівы гад недабіты. (Адплата); ‘які лёгка перадаецца іншым, пераймаецца іншымі’: .. і тады ён (Янка Тукала) смяўся такім заразлівым смехам, што нельга было не паддацца яму. (На ростанях).*

Варыянтнасць прыметнікаў *зманны – зманлівы* дасягаецца за кошт значэння ‘які тоіць у сабе зман, здольны паслужыць асновай для няправільнага меркавання аб кім-, чым-небудзь’: *Ноч так зманна, так трывожна. (Сымон-музыка); Тацяна прыслухоўваецца да гэтых шлохаў і ўглядаецца ў няясныя і зманлівыя контуры цёмных сілуэтаў. (На ростанях).* Акрамя таго, слова *зманны* мае яшчэ значэнне ‘які вабіць, прыцягвае да сябе’: *А гоман мараў, мілы, зманны, у светлых далечаў блукаў. (На шляхах волі).*

Варыянтная пара прыметнікаў *пакутны–пакутлівы* супадае ў значэнні ‘які прычыняе пакуты, мукі’: *Песні цягучыя, песні пакутныя!.. Бачу і чую вас тут. (Родныя вобразы); .. мы набліжаемся да такой мяжы, што пакідае за сабой .. цяжкі і пакутлівы кавалак жыцця.. (На ростанях).* У прыметніка *пакутны* паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы адзначаецца яшчэ значэнне ‘які пераносіць, церпіць пакуты’: *Чым жа пацешыць вас, людзі пакутныя? (Старыя песні).*

Слоўнікі беларускай мовы не фіксуюць прыметнікаў *велічлівы, драбязлівы, зманны*. Як адзначаецца ў акадэмічнай “Граматыцы беларускай мовы” (1962), “у мове мастацкай літаратуры ёсць значная колькасць прыметнікаў, якія з’яўляюцца адзнакай размоўнага стылю або індывідуальнай словатворчасці пісьменнікаў, не набылі значэння агульнай нормы” (Граматыка беларускай мовы. Т. 1. – Мн., 1962. С. 202–203). Да разраду індывідуальна-аўтарскіх слоў адносяцца і прыметнікі *велічлівы, драбязлівы*. Прыметнік *зманны* адносіцца да дыялектных слоў і выкарыстоўваецца Якубам Коласам як сродак вобразнага ўжывання. Варыянтнасць астатніх прыметнікаў дасягаецца за лік літаратурных слоў.

З суфіксамі *-н- -- -ов-)-ав-* выяўлены варыянтныя пары *зімні–зімовы, кірмашны–кірмашовы, дыяментны–дыяментавы, лясны–лесаваы, снежны–снегавы*. Поўнасю супадаюць у значэнні прыметнікі *зімні–зімовы* ‘звязаны з зімой, які бывае зімой’: *Незаметна набліжаліся зімнія вакацыі. (На прасторах жыцця); Скідае лес убор зімовы. (Новая зямля); прызначаны для зімы, які выкарыстоўваецца зімой’: На ёй было лёгкае футра, зімняя шапачка...*

(У палескай глушы); *Шапкі былі на іх самыя разнастайныя... зімовыя ці проста летнія. (Дрыгва); кірмашны–кірмашовы ‘які звязаны з продажам тавараў у пэўную пару года ў вызначаным месцы’*: У кірмашныя дні, наваліўшы ручную цялежку свінінаю, свінабой з жонкаю цягнуць яе на рынак... (У двары пана Тарбецкага); *Па кірмашовай часці гэта ўжо ты спецыяліст. (На святой зямлі); дыяментны–дыяментавы ‘які характэрны для дыяменту, падобны на дыямент’*: *Гараць дыяментным агнём маністы... (Адплата); ... зоркі пасыходзілі з неба і купаліся ў бліскучых пералівах вады, бы тыя дыяментавыя кветачкі (Ноч, калі папараць цвіце); снежны–снегавы ‘які мае дачыненне да снегу, складаецца з снегу, утрымлівае ў сабе снег’*: Борзда насыпаюцца гурбы, снежныя курганы... (Зіmnі вечар); *Нізка звіслі над зямлёю хмары снегавыя... (Мяцеліца). Паралельныя формы адносяцца да літаратурных і выкарыстоўваюцца пісьменнікам для большай яснасці і дакладнасці думкі.*

Варыянты лясны–лесавы (разм.) супадаюць у значэнні ‘які жыве ў лесе’:
У лесе спяваюць дразды, лясныя жаваранкі... (Прылёт птушак); Лесавы жаваранак ужо снаваў у небе... (Крыніца). Прыметнік лясны ў творах Я.Коласа ўжываецца яшчэ ў значэннях ‘які мае дачыненне да лесу, уласцівы лесу’: У глухія лясныя нетры выганялі калгаснікі жывёлу... (Сустрэча з ворагам) і ‘які мае адносіны да лесаводства, звязаны з лесаводствам і эксплуатацыяй лесу’:
Быў у Зімяніна і ў міністра лясной прамысловасці... (На схіле дзён). Варыянты лясны–лесавы ўжываюцца ў розных стылях мовы: прыметнік лесавы аказваўся пад уплывам размоўнай мовы, слова лясны–літаратурнае. Якуб Колас ужывае спалучэнне розных стыляў, каб надаць мове твораў большую выразнасць і ёмістасць.

Варыянтнае поле прыметнікаў з суфіксамі –н- -- -ск-)–цк- уключае прыметнікі дармаедны–дармаедскі, інтэлігентны–інтэлігенцкі, літаратурны–літарацкі, санаторны–санаторскі, чарнасоценны–чарнасоценскі, шляхетны–шляхецкі, эlegantны–эlegantцкі. Поўнаасцю супадаюць у значэнні прыметнікі дармаедны–дармаедскі ‘які не працуе, а жыве на чужы кошт’ : *Злосна.. бічуе Шаўчэнка дэспатаў-цароў і дармаеднае, тупое духавенства. (Шаўчэнка і беларуская паэзія); Гэтыя ваяводы-акулы і падобны да іх іншы дармаедскі зброд адкрыта заяўляюць аб сваіх .. імкненнях на ўсход. (Яны пратэстуюць), санаторны–санаторскі (разм.) ‘уласцівы санаторыю, такі, які бывае ў санаторыі’*: *‘Вось такія вынікі.. санаторскага побыту , лекаў і адпачынку. (З пісьма); Я жыву санаторскім жыццём. (З пісьма), чарнасоценны–чарнасоценскі ‘які мае адносіны да чарнасоценцаў, складаецца з чарнасоценцаў’*: *А побач з гэтым вынікам чарнасоценныя манархічныя саюзы (На ростанях) ; .. Мацютава свіння хоча запісацца ў чарнасоценскі саюз рускага народа... (Калодка пчол).*

У астатніх паралельных формах адбываецца семантычнае размежаванне значэнняў.

Прыметнікі інтэлігентны–інтэлігенцкі з’яўляюцца варыянтамі тады, калі супадаюць у значэнні ‘уласцівы інтэлігенту’:
Гэта быў пажылы чалавек, інтэлігентны з выгляду.. (На ростанях); Акуратна падстрыжаная бародка-лапатка асабліва падкрэслівала гэты інтэлігенцкі выгляд. (На ростанях).

Акрамя таго, у прыметніка *інтэлігентны* адзначаецца значэнне ‘адукаваны, культурны’: *Наталля – мілая, разумная, інтэлігентная дзяўчына. (З пісьма); А прыметнік інтэлігенцкі валодае яшчэ значэннем ‘які мае адносіны да інтэлігента, інтэлігенцыі’: Тут былі абшарнікі... арандатары..., дробная шляхта, а таксама прадстаўнікі інтэлігенцкіх прафесій... (Дрыгва)*

Прыметнікі *літаратурны–літарацкі* з’яўляюцца варыянтамі тады, калі маюць значэнне ‘які адпавядае нормам, замацаваны у пісьменнасці, літаратуры’: *На чарзе дня ... стаіць у нас пытанне аб ачышчэнні літаратурнай мовы ад нацдэмізмаў. (Мова М.Лынькова па раману “На чырвоных лядах”); Гаворка іх пляцецца, не знаючы цэнзур, ні густу літарацкага, і слова забіяцкага не чэшуць тут пад шнур. (Паслушная жонка).*

Варыянтнасць прыметнікаў *элегантны–элеганцкі* адбываецца на аснове значэння ‘з густам, прыгожа адзеты, які трымае сябе галантна, далікатна’: *Стась і Лабановіч былі самымі элегантнымі маладымі людзьмі. (На ростанях); У касцёле свентаянскім будзеш “Янам” элеганцкім! (Святы Ян). Акрамя таго, лексема *элеганцкі* мае значэнне ‘зграбны, прыгожы’: І на нагах у яго не лапці, а элеганцкія боты і майткі з добрага сукна, ды з лампасамі... (Дрыгва).*

Назіранні над стылістычнымі асаблівасцямі мадэлей з суфіксамі *-н- ---ск-)-цк-* сведчаць аб тым, што паралельныя формы *інтэлігентны–інтэлігенцкі* ўласцівы літаратурнай мове. Не адзначаны слоўнікамі варыянты *дармаедны, літарацкі, элеганцкі*. Прыметнікі *дармаедны, элеганцкі* з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскай прыналежнасцю пісьменніка, *літарацкі, шляхецкі* – адносяцца да ўстарэлых.

Словы *літаратурны,элегантны, санаторны* з’яўляюцца нормаі літаратурнай мовы, прыметнікі *дармаедскі, чарнасоценскі, санаторскі* аказаліся пад уплывам размоўнай мовы. Варыянты з суфіксамі *-н- – -ск-/-цк-* надаюць мове твораў вобразнасць, эмацыянальнасць, нацыянальную самабытнасць

Словы-варыянты з суфіксамі *-н- – -цк-- -эрск-: братні–брацкі–братэрскі* супадаюць у значэнні ‘які мае з тым, хто гаворыць, агульнасць класавых інтарэсаў’: *Здабыткам працоўных... стала літаратура народаў братніх рэспублік. (Светлыя старонкі дружбы); Знамянальным фактам была дружба двух брацкіх народаў... (Светлыя старонкі дружбы); працоўныя, зліўшыся ў братэрскі саюз,... будуюць сваё жыццё.. (Першыя дзесяць). У стылістычных адносінах адзначаныя прыметнікі разглядаюцца як літаратурныя.*

Варыянтнасць прыметнікаў з суфіксамі *-н- – -ніцк-: злачынны – злачынніцкі* адбываецца за кошт значэння ‘які зрабіў злачынства, парушыў існуючыя законы’: *Магутная рука шматмільённых народаў.. выб’е смертаносную зброю са злачынных, залітых крывёю рук забойцаў. (Магутная сімфонія міру); Злачынніцкай сямейцы мы вытрасем духі. (Чырвонаармейцы). Акрамя таго, прыметнік *злачынны* мае яшчэ значэнне ‘які заключае ў сабе злачынства’: *Нейкія злачынныя думкі навялі як бы туман на маладога хлопца. (У палескай глушы). У стылістычных адносінах варыянты адрозніваюцца паміж сабой: прыметнік *злачынны* – літаратурнае слова, а яго варыянт не фіксуецца ў слоўніках, што дае падставы кваліфікаваць як індывідуальна-аўтарскае.**

Варыянты *катаржны–катаржанскі* супадаюць у значэнні ‘які мае адносіны да катаргі’: *Шміту далі дзесяць катаржных гадоў. (На ростанях); .. прывычнае вуха магло ўлавіць нясны шум і бразгатанне катаржанскіх кайданаў. (Цені мінулага).* Адрозніваюцца варыянты ў стылістычным плане: *катаржны* адносіцца да літаратурных, *катаржанскі* не фіксуецца слоўнікамі і з’яўляецца вынікам індывідуальнай словатворчасці пісьменніка.

Наяўнасць варыянтных утварэнняў у мове твораў Якуба Коласа сведчыць аб глыбокім, дасканалым веданні аўтарам роднай мовы, аб высокім аўтарскім майстэрстве. Сярод разгледжаных суфіксальных варыянтаў прыметнікаў пераважаюць агульнаўжывальныя разнавіднасці, маюць месца дыялектныя і аўтарскія інавацыі. Якуб Колас, мэтанакіравана выкарыстоўваючы варыянтнасць, уносіць пэўную спецыфіку ў яе змест і структуру, развівае і ўзбагачае яе стылістычныя функцыі.

З.І. Бадзевіч

ПРЫМЕТНІКІ З ПРЫСТАЎКАМІ ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Кожная мова ў сваім развіцці і пашырэнні лексічнага слоўніка арыентуецца найперш на ўласныя моўныя рэсурсы, узбагачаецца лексічнымі адзінкамі шляхам пашырэння семантыкі і валентнасных здольнасцей ужо назапашаных слоў. Разам з тым узбагачэнне лексічнай сістэмы мовы адбываецца і за кошт запазычанняў з іншых моў. Запазычваюцца могуць як цэлыя словы, так і асобныя структурныя элементы (афіксы, каранёвыя часткі складаных слоў), якія і атрымоўваюць розныя словаўтваральныя магчымасці ў мове-рэцыпіенце. У сістэме сучасных беларускіх словаўтваральных сродкаў вялікую колькасць складаюць прыстаўкі лацінскага паходжання, якія ў многіх навуковых працах кваліфікуюцца як інтэрнацыянальныя афіксы. Іх пранікненню ў беларускую мову і актывізацыі ў сістэме словаўтварэння садзейнічаюць такія сацыяльныя фактары, як развіццё навукі і тэхнікі, рост міжнародных кантактаў у розных галінах грамадскага жыцця, вытворчасці.

Прыметнікі з прыстаўкамі (прэфіксоідамі) лацінскага паходжання (*віцэ-, дэ-/дэз-, ін-, ім-/ і-, ір- / і-, інфра-, інтэр-, квазі-, контр-, пост-, прэ-, рэ-, суб-, супер-, транс-, ультра-, экс-, экстра-*) – гэта вытворныя рознай дэрывацыйнай структуры, з рознымі матывацыйнымі сувязямі, як правіла, мана- і поліматываваныя. Монаматываванымі (аднаматываванымі) з’яўляюцца ўласна прыставачныя і суфіксальныя прыметнікі, поліматываванымі (множнаматываванымі) – прыставачныя або суфіксальныя і прыставачныя або прыставачна-суфіксальныя. Па сваёй лексіка-граматычнай прыродзе большасць з іх з’яўляюцца адноснымі. Яны называюць прымету праз адносіны да неадусаўлёных прадметаў ці дзеянняў і праз адносіны да адушаўлёных суб’ектаў (па прыналежнасці). Гэты канцэпт адносінаў рэалізуецца праз агульнае словаўтваральнае значэнне прыметнікаў, якое канкрэтызуецца кантэкстуальна праз асобныя словаўтваральныя значэнні: ‘зроблены з таго, што названа матывавальным словам’ (*суперфасфатны*), які знаходзіцца ў тым месцы, якое

названа матывавальным словам (*прэпазітыўны, постпазітыўны*; варыянты сучаснай беларускай мовы *прэпазіцыйны, постпазіцыйны*), ‘які адносіцца да дзейнасці асобы, названай матывавальным словам’ (*контрпрапагандысцкі*), ‘уласцівы таму, хто названы матывавальным словам’ (*віцэ-прэзідэнцкі, супершпіёнскі, праконсульскі, экс-генеральскі, дэарганізатарскі, контр-адміральскі*), ‘прызначаны для выканання дзеяння, названага матывавальным словам’, (*рэкультывацыйны, інфільтрацыйны*), ‘звязаны з ажыццяўленнем таго, што названа матывавальным словам’ (*дэмабілізацыйны*). Адзначаныя словаўтваральныя значэнні ўваходзяць у семантычную структуру дэрыватаў, якія ўтвараюцца па мадэлі “аснова прыставачнага назоўніка + суфікс = прыметнік”: *прэпазітыўны (прэпазіцыйны)* ‘які знаходзіцца ў прэпазіцыі’, *субтрапічны* ‘які адносіцца да субтропікаў’, *рэканструктыўны* ‘які адносіцца да рэканструкцыі’. Беспрыставачныя карэлятыўныя прыметнікі семантычна не суадносяцца са значэннем вытворных, параўн.: *контрсілавы* ‘які адносіцца да контрсілы’ і сілавы ‘які выкарыстоўваецца для атрымання якой-небудзь энергіі’. Таму вытворныя такога тыпу мэтазгодна кваліфікаваць як суфіксальныя адсубстантыўныя ўтварэнні, паколькі прыстаўкі ў складзе такіх вытворных не выконваюць актыўнай словаўтваральнай функцыі.

Існуюць ад’ектывы, пры ўтварэнні якіх прыстаўкі лацінскага паходжання непасрэдна выкарыстоўваюцца як актыўныя словаўтваральныя фарманты. Сярод мадыфікацыйных словаўтваральных значэнняў прыметнікаў можна выдзеліць значэнні: а) ‘процілегласці прыметы, названай матывавальным словам’ (*ірэальны, інварыянтны*); б) ‘які знаходзіцца паміж чаго-небудзь’ (*інтэрвакальны*); в) ‘вельмі высокую ступень праяўлення прыметы, названай матывавальным словам’ (*супервостры, суперскладаны, ультракароткі, экстрамодны*); г) ‘фіктыўнасці прыметы, названай матывавальным словам’ (*квазінавуковы*). Дэрываты мадыфікацыйнага значэння не маюць фармальна-семантычнага разыходжання з базавай матывавальнай асновай – беспрыставачным прыметнікам.

Пры ўтварэнні прыметнікаў з мадыфікацыйным словаўтваральным значэннем у якасці базавых матывавальных асноў (слоў) могуць выкарыстоўвацца і цэласныя словазлучэнні, як правіла, гіпатаксічнага характару. Для такіх дэрыватаў характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, паколькі семантычна такія прыметнікавыя дэрываты матывуюцца не асобным словам, а цэлым словазлучэннем, але ў складзе вытворнага слова фармальна прадстаўлены толькі матывавальным прыметнікам – назоўнік апускаецца. Параўн.: *дысгарманальны* ‘які з’яўляецца вынікам хуткага распаўсюджвання клетак з прычыны парушэння гарманальнай рэгуляцыі’; *субарктычны* ‘які знаходзіцца побач з арктычным поясам’. Утварэнні такога тыпу – з’ява больш складаная, чым простая прэфіксацыя, але ўмоўна такія дэрываты ўключаюцца ў разрад прэфіксальных.

Дэрываты наступнай групы з’яўляюцца суфіксальнымі або прэфіксальнымі вытворнымі. Да іх адносяцца прыметнікі тыпу *дыспрапарцыянальны, дыскамфортны* і інш., якія карэлююць адначасова з беспрыставачнымі прыметнікамі і з прыставачнымі назоўнікамі. Прыстаўка

выконвае функцыю семантычнага дадатка да значэння базавай утваральнай асновы, а суфікс – структурна-семантычную функцыю: ён пераводзіць слова з адной часціны мовы ў другую, спрыяючы сумяшчэнню ў змесце вытворнага катэгарыяльных значэнняў прадмета і прыметы. Множнасць матывацый прыводзіць да поліструктурнасці слоў “дыс- + беспрыставачны прыметнік = прыставачны прыметнік са значэннем ‘процілегласці прыметы, названай матывавальным словам’ (*прапарцыянальны – дыспрапарцыянальны, гарманічны – дысгарманічны*) і “аснова прыставачнага назоўніка+ суфікс = прыметнік са значэннем ‘які адносіцца да таго, характарызуецца тым, што названа матывавальным словам’ (*дыспрапорцыя – дыспрапарцыянальны, дысгармонія – дысгарманічны*).

Да ліку поліматываваных вытворных належаць таксама ад’ектыўныя дэрываты тыпу *пострадыяцыйны, празаходні, пракансерватыўны* і інш.. Для іх характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, паколькі фармальна бліжэй аказваюцца наяўныя ў беларускай мове беспрыставачныя прыметнікі (у працэсе словаўтварэння выкарыстоўваюцца гатовыя лексічныя структуры), семантычна ж такія вытворныя ўсё ж звязаны з назоўнікамі, ад якіх у сваю чаргу ўтвараюцца суфіксальныя адносныя прыметнікі: *праамерыканскі* ‘які дзейнічае ў інтарэсах Амерыкі’ і *амерыканскі* ‘які адносіцца да Амерыкі’; *субклетачны* ‘які з’яўляецца больш дробны, чым клетка’ і *клетачны* ‘які адносіцца да клеткі’; *суперэфектыўны* ‘які валодае высокай эфектыўнасцю’ і *эфектыўны* ‘які мае адносіны да эфектыўнасці’. У пэўнай ступені гэта тлумачыцца прыналежнасцю суфіксальных адносных прыметнікаў да ліку сінтаксічных дэрыватаў, якія могуць быць толькі фармальна ўтваральнымі, паколькі іх значэнне тоесна значэнню папярэдняга члена словаўтваральнага ланцужка. Лексічны дэрыват (прыставачны прыметнік) у якасці фармальна ўтваральнага слова выкарыстоўвае сінтаксічны дэрыват -- беспрыставачны прыметнік, а семантычна ўтваральным словам з’яўляецца зыходнае слова рада аднакаранёвых слоў -- назоўнік, ад якога і ўтвораны сінтаксічны дэрыват. На гэтай падставе такія прыметнікі можна лічыць або прэфіксальнымі (прэфікс мадыфікуе значэнне суфіксальнага адноснага прыметніка), або прэфіксальна-суфіксальнымі (конфікс уносіць ў матываванае слова агульнае значэнне адносінаў з прадметнай канкрэтызацыяй). Аднак у апошнім выпадку неабходна адзначыць, што ў беларускай мове існуе тыповая схема ўтварэння прыставачна-суфіксальных (конфіксных) прыметнікаў – гэта “прыназоўнік, які трансфармуецца ў прыстаўку, + аснова назоўніка + суфікс” – *беззмястоўны – без зместу, прыдарожны – пры дарозе, заморскі – за морам*. Прэфіксы лацінскага паходжання практычна не маюць у сучаснай беларускай мове карэлятыўных прыназоўнікаў, да якіх яны маглі б быць узведзены, а таму і падстаў на конфікснае ўтварэнне прыметнікаў практычнае не існуе.

Словаўтваральныя тыпы прыметнікаў з прыстаўкамі лацінскага паходжання ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца пераважна ў розных терміналагічных сферах (напр.: *праімперыялістычны, прафранцузскі* -- грамадска-палітычная сфера, *субатамны, субклетачны, суб’ядзерны* -- біялагічная сфера, *суперсучасны, суперэфектыўны, суперскладаны* – газетна-

публіцыстычная сфера, транскантынентальны, трансатлантычны, трансакіяньскі – геаграфічная і інш) і валодаюць рознай ступенню прадуктыўнасці.

Жанна Белакурская

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ КОЛАСАЎСКАГА ЭПІСТАЛЯРНАГА ТЭКСТУ

Пісьмо – асобы (эпістальны) жанр мовы. Гэта, адпаведна, і асобая разнавіднасць тэксту. Аднак у параўнанні з іншымі тэкстамі жанр пісьма дыктуе большую стэрэатыпнасць выказаў, набор адпаведных этыкетных выказванняў. Характэрнай для яго з’яўляецца трохчасткавая структура (зачын, ці пачатак, інфармацыйная частка, заканчэнне). Большасць пісем Якуба Коласа таксама мае тры лагічна звязаныя часткі.

Эпістальная спадчына Якуба Коласа прадстаўлена 755 пісьмамі, напісанымі на беларускай і рускай мовах на працягу 1908–1956 г.г., сабранымі ў 13–14 тамах 14-томнага Збору твораў пісьменніка (Мінск, 1977–1978).

У першай частцы пісьма звычайна змяшчаецца зварот ці прывітанне. Па звароту да адрасата можна меркаваць аб адносінах пісьменніка да яго, асабліва калі перапіска доўжыцца многа гадоў. Гэта яскрава бачна на прыкладзе перапіскі Якуба Коласа і Сяргея Гарадзецкага, перакладчыка яго твораў на рускую мову. У якасці звароту да свайго знаёмага, калегі, а потым сябра выкарыстаны наступныя формы: *Дорогой Сергей Митрофанович! Милый и дорогой Сережа! Дорогой друг* і г.д. Антрапонімы з ацэначным адценнем *Сережа, Сержек, Сергейка, Сереженька* сведчаць аб развіцці блізкіх, сяброўскіх адносін з яго калегам па пярэ. На жаль, на схіле дзён па віне С. Гарадзецкага перапіска паміж імі набыла характар абавязковасці, што вельмі балюча ўспрымаў Якуб Колас: *“Дорогой, хоть и не очень преданный мой друг Сергей!”*

Выбар імя ці імя і імя па бацьку, поўнай ці памяншальнай формы імя, а таксама імя і наймення роднасці з памяншальна-ласкавымі суфіксамі вызначаецца ступенню блізкасці пісьменніка і адрасата ў даны момант, характарам адносін, зместам пісьма: *Мілая, харошая Маруся! Мілая, дарагая Маруся! Мілая, слаўная Марусечка і сынкі! Мой дарагі сыноч Данілачка! Милый, родной мой сын Юрка! Милы, дарагі, дарагі, милы Пятрусь!* (пісьмо П.Ф. Глебку).

Форма звароту са словам “дарагі” з’яўляецца надзвычай пашыранай, часта яна мае нейтральны характар: *Дарагія таварышы калгаснікі! Дарагі Міхаіл Васільевіч!* Як нейтральнае слова яно можа быць супрацьпастаўлена, з аднаго боку, такім ласкавым, інтымным словам, як *мілы, родны* і г.д., з другога – такім афіцыйным словам, як *шаноўны, паважаны, глыбокапаважаны*: *Дзень добры, шаноўны Паночку!* (пісьмо ў рэдакцыю газеты “Наша ніва”), *Паважаны таварыш!* (пісьмо ў Баранавіцкі аблвыканкам), *Глубокоуважаемый Ефим Федорович!* (пісьмо Я.Ф. Карскаму).

У дачыненні да блізкіх людзей Якуб Колас ужывае індывідуальныя, аказіянальныя ласкавыя звароты: *Дарагі Антоні-Антуан!* (пісьмо да сябра А.А. Уса), *Дарагі Пятрусь Падбярэжскі!* (пісьмо П.Ф. Глебку), *Дарагія Максім і Жэня, або – шыніах і шахіня!* (пісьмо М. Лужаніну), *Дарагія Зося і Міхал-адмірал!* (пісьмо М.Ц. Лынькову).

Звыш 20 пісем прысвечана знаёмай сям'і Якуба Коласа М.М. Прозаравай, з якой пісьменніка звязвала шматгадовая дружба. Форма неафіцыйных зваротаў дае магчымасць меркаваць аб адносінах Якуба Коласа да яе: *Дорогая Маргарита Николаевна! Дорогая Маргаритушка! Милая, дорогая, разумная Маргаритушка! Мишяя, дорогая Маргаритонька! Милая Макушенька! Дорогой мой друг Марго-Маргарита! Милая, дорогая Кама, мой хороший друг! Драгоценный Камушек! Дорогой Камушок! Милая, дорогая, хорошая, желанная, немеркнущая в красоте своей Кама!*

Подпіс у канцы пісьма адпавядае прынятым паміж карэспандэнтамі формам звароту. Для блізкіх і родных людзей ён – *Твой і толькі твой Костусь. Твой лысы стары Костусь* (з пісем да жонкі); *Твой тата* (з пісьма да сына Данілы), *Ваш бацька* (з пісьма да Данілы і Міхася); *Твой брат Костусь* (з пісьма да брата Юзіка); *Твой стары Якуб Колас* (з пісьма П.Ф. Глебку), *Я. Колас. Ваш Я. Колас. Твой Я. Колас. Твой Якуб. Твой Костусь. Костусь. Твой Я.К. – Костусь.* (з пісем С.М. Гарадзецкаму); *Ваш Я.К. Ваш дзед Якуб* (з пісем М.М. Прозаравай).

Пасля подпісу ў неафіцыйных пісьмах магчыма прыпіска, якая ўводзіцца знакам P.S. У некаторых выпадках адзначаны дзве прыпіскі:

P.S. артыкул “Купала і Горкі” напісаў праф. Н.К. Піксанаў.(з пісьма П.Н. Кавалёву, супрацоўніку газеты “Савецкая Беларусь”).

P.S. Дзе Сцяпан Нортман? На што наблытаў ён мне пра Юрку? Юрка – мая загвоздка, глыбока засеўшая ў маім целе...

Бывай, Міхасёк, шчаслівы.

Вер – вера не ашукае цябе.

Цалую цябе моцна-моцна. Твой Якуб Колас.

P.S. Пасылаю табе верш. Ён занадта элегічны. Ты ж пачытай яго, як дняўнік мае душы. Надрукаваць можна будзе потым.

Я.К. (з пісьма М.Ц. Лынькову)

Другая (асноўная) частка коласаўскіх пісем звычайна політэматычная. У ёй выкладваецца галоўная думка (ці некалькі думак), апавядаецца аб нейкіх падзеях у асабістым жыцці ці жыцці блізкіх, аб літаратурнай працы, новых творчых задумах, даюцца парады маладым літаратарам, змяшчаюцца віншаванні з нагоды юбілею ці свята, падзяка ў адказ на папярэдняе пісьмо і інш.

Пры афармленні пісем Якуб Колас важную ролю надаваў камунікатыўнай стратэгіі, г.зн. плану моўных дзеянняў, з дапамогай якіх ён імкнуўся дасягнуць той ці іншай мэты. Для розных тыпаў пісем выбіраецца розны падыход: для дзелавой перапіскі – аргументаваны, рацыяналістычны, для асабістай неафіцыйнай – стратэгія, накіраваная на эмацыянальнае ўздзеянне:

М.М. Кунавічу (1950 г.)

Дарагі Мікола!

Ты хочаш быць карэспандэнтам газеты. Гэта жаданне добрае. Пасылай допісы ў нашы газеты... аб жыцці сваім і піянерскага атрада.

Такім чынам ты навучышся каротка выкладаць свае думкі і авалодаеш граматай, а гэта дапаможа і ў напісанні вершаў. Пакуль што яны табе не вельмі ўдаюцца. Пасылай вершы па адрасу: Мінск, вул. Энгельса 27, Саюз пісьменнікаў – Літаратурная кансультацыя. Адтуль атрымаеш добрую параду для свае работы. Будзь здароў, старайся вучыцца.

Якуб Колас.

Нягледзячы на імкненне захаваць традыцыйнасць структуры, ні адно пісьмо Якуба Коласа не паўтараецца. Майстэрскае валоданне мовай дае магчымасць аўтару па-свойму арыгінальна, з уласцівым яму гумарам апавядаць пра будзённыя з'явы жыцця:

Дарагі Міхал і Зося!

Вялікі нарачанскі флотавадзіцель!

Нечага не ставала б, калі б я не напісаў некалькі слоў з "Барвіхі".

Ох, "Барвіха"! Ох, "Барвіха"! Ох, "Барвіха"! Ох, "Барвіха"!

Ты не радасць мне, а ліха.

(з пісьма М.Ц. Лынькову)

Дорогой мой Сережа!

Всякие соблазны стоят передо мною. Но я решил по велению сердца в первую очередь говорить с тобой. Послезавтра Новый год, которому я посвятил такие строки:

ТОСТЫ ПАД НОВЫ ГОД

Дзень добры, Новы год! Будзь ласкаў,

Заходзь у хату, сядзь за стол!

І чарка будзе і каўбаска,

Бо ты – наш гасць і наш пасол...

(з пісьма С.М. Гарадзецкаму)

Значнае месца ў коласаўскай перапісцы займае апісанне прыроды. Вялікі знаўца прыроды і народных прыкмет, Якуб Колас у сваіх пісьмах адыходзіць ад абавязкова рытуалізаванай формы яе апісання. Пісьменнік бачыць ў прыродзе крыніцу творчага натхнення і прыгажосць зямнога жыцця.

Даўно ўжо не было дажджоў. Маё мужыцка-беларускае сэрца пачынае балець, а вочы мае ўсё часцей падымаюцца ўгору. Мяне забірае злосць на старога Іллю. Відаць, загуляўся і закінуў нямазанай сваю каламажку, каб ездзіць па хмарах (з пісьма М. Лужаніну).

Пераход ад абзаца да абзаца, ад адной думкі да другой, як правіла, рэалізуецца пры дапамозе скрэпы. Скрэпы – гэта своеасаблівыя “формулы” інфармацыйнай часткі, яны дазваляюць пісьменніку ўводзіць новыя, дадатковыя звесткі. З гэтай мэтай Якуб Колас выкарыстоўвае:

- скрэпы-далучэнні:

Аб сабе што скажу?

Ногі не служаць, шмат хадзіць не магу – паехаць, скажам, у Балачанку па баравікі не адважваюся: лягчэй Міхалу-адміралу праехаць над нарачанскімі

бяздонніцамі, чым Якубу Коласу па гравійцы Магілёўскае шасэ – Пухавічы (з пісьма М. Лужаніну);

- скрэпы-супрацьпастаўленні:

Але нічога такога не надумаўся зрабіць Пятрусь Глебка, мой даўнейшы вучань. Паехаў ён у Віцебск, закруціўся там у тэатральным віры і забыўся, што ёсць на свеце адзінокі дзядзька Якуб, якому няма з кім выпіць кухель піва або чарку гарэлкі. Сапсаваўся народ, адзічэў, думае кожны толькі сам сабе, баіцца паказацца ў людзі, каб не трапіць на якое-небудзь пасяджэнне або каб не зрабілі яго каралём (з пісьма П.Ф. Глебку);

- скрэпы-абагульненні:

Вось тыя невялікія агульныя заўвагі, што магу выказаць Вам на гэты раз. І яшчэ адно – працуйце многа, не спяшайцеся, няхай тыя ці іншыя тэмы будуць вынашаны, перадуманы, успрыняты ўсім нутром (з пісьма М. Гузарэвічу).

У пісьмах знаходзіць яркае выражэнне аўтарская ўстаноўка. Якуб Колас фарміруе сваё паведамленне такім чынам, каб яно адпавядала яго мэтам і ўздзейнічала на адрасата з улікам яго сацыякультурнага ўзроўню, пры гэтым захоўваецца суаднесенасць пісьма з моўнай сітуацыяй, уласцівай дыялогу.

Дарагі Уладзя!

Дзякую, што не забываеш мяне, і даруй мне, што я мала пішу табе і мала бываю ў Мікалаеўшчыне і ў Акінчыцах, Не думай, што мне так лёгка вандраваць, раз'язджаць. У мяне ж таксама ёсць работа і ёсць абавязкі. Прыходзіцца бываць і ў Маскве па розных справах.

Ты просіш прыстроіць на службу пляменніка, ці што? На якую службу? Зараз ідзе скарачэнне штатаў у розных установах. Службу трэба шукаць іншым спосабам – трэба вучыцца і набыць нейкую спецыяльнасць: настаўніка, агранома, тэхніка, доктара.

На ўсякім месцы ў жыцці патрэбна праца, а лёгкага хлеба няма. А калі гэтага зрабіць цяпер нельга, дык трэба паступіць куды-небудзь на работу.

Я. Колас. (пісьмо брату У.М. Міцкевічу)

Пісьмы Якуба Коласа да сяброў і родных сведчаць аб валоданні агульнымі здабыткамі ведаў аб падзеях, якія ўпамінаюцца ў пісьме. Прэсупазіцыя, улічваючы раз'яднанасць камунікантаў у прасторы і часе, у эпістальным тэксце набывае вызначальную ролю.

Дарагі Кузьма! Прымі маё' сяброўскае беларускае шчырае прывітанне. Даўно мне хочацца напісаць табе хоць некалькі словак. Змаркоціўся я без ляшчоў, без баравікоў. Нават сняцца яны мне тут рэдка, а думаю аб іх часта. Не так аб баравіках, як аб той зямлі і тых лясах, што родзяць баравікі. Цяжкія хвіліны перажываў я тут, бо сябры мае далёка, бо рэдка даходзіць да, мяне іх слова (з пісьма К. Чорнаму).

Коласаўская перапіска займае даволі значны перыяд у развіцці беларускай мовы, калі сяброўскае пісьмо такога агульнапрызнанага майстра слова, якім быў Якуб Колас, у пэўнай ступені садзейнічала яе ўнармаванню. Коласаўскія пісьмы – гэта пісьмы прафесійнага літаратара. У мове яго твораў, а

таксама ў эпістальных тэкстах фарміруецца сістэма стыляў літаратурнай мовы, якія асноўваюцца на нормах як пісьмовай, так і вуснай мовы.

У пісьмах адлюстравалася спецыфічная (даверліва-іранічная) манера весці гутарку ў адпаведнай эмацыянальнай танальнасці, моўнае чуццё і моўны густ аўтара. Экспрэсіўна афарбаваныя словы, у тым ліку з мадыфікацыйнымі суфіксамі (*браток, Міхасёк, даўжэзны, пісямко, Купаліха, хрыбеціна, пісулька, раздэльчык* і інш.), стылістычна-зніжаная лексіка (*прахвосты, сволачы, морда* і г.д.) ствараюць эффект раскаванасці, гутарковасці, знешняй прастаты. Разам з тым, пісьмы Якуба Коласа сведчаць аб высокім валоданні пісьменніка культурай моўных зносін, строгім захаванні моўнага этыкету як у дзелавых, так асабістых афіцыйных, так і асабістых неафіцыйных пісьмах.

Перапіска Якуба Коласа здзіўляе вялікай колькасцю ўжытых у іх вобразных сродкаў: *эпітэтаў (а людзі, радавья нашы людзі, такія слаўныя, такія дзівосныя, здольныя на вялікія ўчынкi; жыццёвае пісьмо; бясмертнае жыццё), метафар (з другой дэкады мая фронт загрымеў навалініцамі вялікіх бітваў; трэба ўпрэгчыся да апошняй магчымасці ў плуг вайны, павярнуць яе так, каб выйграць яе і захаваць свае сілы настолькі, каб мы маглі сказаць сваё слова), параўнанняў (можна да Масквы прыехаць засмажаным дзятлам; сяджу, як грак у халодны і мокры дзень на пухавіцкай дарозе), народных выслоўяў (Цешыўся старац, што перажыў марац, ажно ў маю нясуць яго да гаю; я падумаў – можа засталася ўжо мала часу, каб адпісваць табе – ты далёка, пісьмы едуць на валах...)* Усё гэта збліжае эпістальныя тэксты з апавяданнямі на бытавую тэму.

Такім чынам, даследаванне эпістальных тэкстаў у сінтагматычных адносінах і ў парадigmatyчных, а таксама ў плане іх канцэптuallyна-камунікатыўнай сутнасці акрэслівае новыя перспектывы для вывучэння мастацкага тэксту ў цэлым і дадае новыя штрыхі да асобы паэта.

В.М. Буйноўская

МОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПАЭТЫЧНАГА ПЕРАКЛАДУ ЯНКІ КУПАЛЫ “СЛОВА ПРА ПАХОД ІГАРА”

Выдатны твор літаратуры XII стагоддзя “Слова пра паход Ігара” В.Р. Бялінскі слухна назваў “цудоўнай духмянай кветкай славянскай народнай паэзіі” [3, с. 507]. Твор пранізаны патрыятычнымі ідэямі, заклікае да міру і ўсхваляе мужнасць, смеласць і адвагу.

“Слова” было прадметам даўняй зацікаўленасці Я. Купалы. Яно прыцягнула ўвагу песняра тым, што менавіта ў гэтым творы ён шукаў адказы на многія пытанні, якія яго ў той час хвалявалі. Значны ўплыў аказала і тое, што зместам і праблематыкай “Слова” звязана з гісторыяй беларускай зямлі.

Вось што пісаў пра свой вершаваны пераклад Я. Купала: “Песня аб паходзе Ігара” напісана старой беларуска-славянскай мовай XII стагоддзя. Друкаваны ніжэй пераклад вершам на сучасную нашу мову зроблены па магчымасці бліжэй да зместу арыгінала. Тлумачэнні да старасвецкіх, а не зусім

зразумелых слоў у перакладзе будуць змешчаны ў асобным выданні побач з арыгіналам тэксту і даслоўным перакладам прозай гэтага памятнага [6, с. 188].

Я. Купала падзяліў пераклад на дванаццаць самастойных песень, звязаных адной сюжэтай лініяй. Песні вытрыманы ў розных метрычных інтанацыях.

Каб больш яскрава паказаць мастацкую сілу жывога беларускага паэтычнага слова, звернем увагу на асобныя моманты вершаванага купалаўскага перакладу.

У перакладзе ўжыты характэрныя для “Слова” элементы стылю воінскіх аповесцей і летапісных тэрмінаў (“*копие приломити*” [7, с. 377] – “*Вось хачу вострую дзіду // Заламаць*” [5, с. 550]; “*испити шелоомь Дону*” [7, с. 377] – “*напііся шоламам Дону*” [5, с. 550]; “*ищучи себе чти, а князю славѣ*” [7, с. 377] – “*Каб прыдбаці князю славы!*” [5, с. 555] і інш.), асобныя элементы аратарскай стылістыкі, напрыклад, звычайныя ў прапаведнікаў таго часу звароты “*братие*” (“*брацця*” і “*брацці*”), рытмічныя паўторы і пытанні, а таксама іншыя прыёмы красамоўства.

У паэтычным перакладзе цудоўна ўзноўлены дух і танальнасць “Слова”. Я. Купала выкарыстоўвае сінанімічныя пары назоўнікаў (“*полі – пасеву*”, “*дрыгва – балота*”, “*саколік – муж*”, “*краску – жану*”, “*шум – гоман*”), удакладненні тыпу “*Святаславіча – князя*”, “*Ігара – воя*”, “*за сулаю – ракою*”.

Народна-песенную аснову вершаванага перакладу “Слова” узмацняюць частыя фальклорныя зачыны: “*Братие и дружино! Луце жъ бы потяту быти, неже полонену быти*” [7, с. 377] – “*Ой вы, брацці мае і дружына! // Лепей будзе каб кожны з нас згінуў, // Чымся быць усім нам у палоне*” [5, с. 550]; “*Не буря соколы занесе чресь поля широкая*” [7, с. 375] – “*Ой не сокалаў несла віхурай // Цераз поле шырокае бура!*” [5, с. 551]; “*Ярь Туре Всеволодѣ!*” [7, с. 376] – “*Ой, ты, яр-тур Усевалад!*” [5, с. 556]; “*А не сорокы втроскоташа*” [7, с. 386] – “*Ой, не сарокі ўстракаталі!*” [5, с. 578].

Вызначальнымі рысамі вершаванага перакладу Я. Купалы сталі лірычнасць і напеўнасць.

Каб узмацніць велічнасць “Слова”, перакладчык выкарыстоўвае рытарычныя звароты з выклічкам “*О*”, што было характэрна для старажытнага кніжнага аратарскага стылю: “*Русичи*” [7, с. 377] – “*О харобрыя русіны!*” [5, с. 557]; “*А вѣстона бо, братие, Киевѣ тугою*” [7, с. 378] – “*І застагнаў жа, о брацці, горад Кіеў тугою*” [5, с. 561]; “*Великий княже Всеволоде!*” [7, с. 380] – “*О княжа вялікі, Ўсяволодзе!*” [5, с. 566]; “*Стрѣляй, Господине*” [7, с. 380] – “*О, страляй, княжа!*” [5, с. 568].

Вызначае стыль перакладу і парадак слоў. Таму Я. Купала пры перакладзе выкарыстоўвае інверсію: “*Велесовъ внуце*” [7, с. 375] – “*Унуча Велеса*” [5, с. 551]; “*бръзьи комони*” [7, с. 377] – “*коні, коні быстрыя*” [5, с. 555]; “*стязи Игоревы*” [7, с. 376] – “*Ігара сцягі*” [5, с. 559]; “*за землю Рускую, за раны Игоревы*” [7, с. 380, 385] – “*за Рускую зямлю, за Ігара раны*” [5, с. 567, 569].

Адным з непаўторных прыкладаў паэтычнай сілы і мастацкай прыгажосці з'яўляецца плач Яраслаўны, які ў сусветнай літаратуры даўно знайшоў адзінадушнае прызнанне як узор лірычнай паэзіі.

Старажытнарускі тэкст

*На Дунаи Ярославнинъ гласъ слышитъ,
Зегзицею незнаема рано кычетъ:
«Полечю,—рече,—зегзицею по Дунаеви,
Омочю бебренъ рукавъ въ КаялѢ рѢцѢ,
Утру князю кровавыя его раны на
ЖестоцѢмъ его тѢлѢ»... [7, с. 387]*

Пераклад Я. Купалы

*Пяюць дзіды на Дунаі,
А ў Пуціўлі Яраслаўна
Безуцешнаю зязюляй
Наракае раным—рана:
“Паляту я ўдаль зязюляй
Па Дунаю за дубровы,
Памачу ў рацэ Каяле
Рукавок я свій бабровы.
І зляту да князя ў полі,
Дзе ў зялёнай лёг пасцелі,
Ды крававыя ўтру раны
На яго магутным целе” [5, с. 573].*

Распаўсюджаным з'яўляецца тлумачэнне слова “зегзіца” як “зязюля”, птушка, якая сімвалізуе, паводле народных уяўленняў, сірату, удаву ці жонку, якая сумуе ў адзіноце. У рускіх гаворках, ва ўкраінскай і беларускай мовах ёсць словы, якія сугучныя слову “зегзіца” і маюць значэнне “зязюля”.

М.В. Шарлемань піша: “Зегзіца” звычайна тлумачыцца як зязюля. Аднак варта нагадаць, што на Дзясне паміж Каропам і Ноўгарад-Северскім сяляне называлі месцамі гігічкай, зігічкай, зігічкай – чайку, па-руску пігаліцу ці чыбіса... Магчыма, у гэтым выпадку і аўтар “Слова” параўнаў Яраслаўну з той птушкай, якая здаўна на Украіне была эмблемай смутку, г.зн. з чайкай... Назвы зігічка, гігічка – гукапераймальныя, якія часткова перадаюць крык птушкі – кігі, часткова гукі, якія чуюцца пры узмахх яе крылляў у час палёту – зіг, зіг. Пра пігаліцу на Украіне гавораць, што яна “кигикаеть” – пар. “кычетъ” у “Слове” [2].

Сапраўды, кантэкст у плачы Яраслаўны выклікае ўяўленне пра вадзяную птушку, а не пра зязюлю – жыхарку лясоў.

Доўгі час даследчыкі лічылі, што “бебренъ рукавъ” – гэта рукаў жаночага адзення, абшыты бабровым футрам. Такое разуменне тэксту выявілася ў пераважнай большасці перакладаў “Слова пра паход Ігара”. Сучасныя слоўнікі і каментарыі даследчыкаў сцвярджаюць, што ў Старажытнай Русі “бебренъ” вызначаў на толькі прыналежнасць бабру, але і называў тонкую кашковую тканіну белага колеру [2].

У старажытным тэксце гукавы аспект цесна звязаны з фонавым аспектам. Паўтор плаўных, галоснага [а] і гука [р] перадаюць сілу, глыбіню, пшчоту і жалобнасць гэтага ўрыўка. Гук [р] абазначае цёмна-чырвоны колер. Фонавы аспект “Плача” складаюць розныя адценні чырвонага колеру. Згодна са словамі У.У. Колесава, мы бачым чырвона-цёмны трывожны тон, у разрывах якога час ад часу прабліскае светлы прамень [4, с. 517].

Я. Купала зрабіў пераклад гэтай часткі “Слова”, перадаўшы глыбокія сардэчныя перажыванні Яраслаўны. Плач выкананы ў стылі беларускіх народных песень жалобна-лірычнага характару.

Звяртаюць увагу на сябе не толькі знешне-кампазіцыйныя асаблівасці гэтай песні, але і захаванасць вобразаў, мастацкая прастата верша, музыкальнасць песні. Яна пачынаецца словамі, блізкімі да фальклорных зачынаў: “*Пяюць дзіды...*”. Далей ператвараецца ў песенны паўтор-рэфрэн. Першыя два радкі прыбліжаны да старажытнага тэксту, а астатнія нанова ўведзены паэтам.

Глыбокім лірычным пачуццём прасякнуты словы невядомага аўтара “Слова”, калі ён прамаўляе: “*О Руская землѣ! Уже за шеломянемъ еси!*” [7, с. 377, 376]. Рэфрэн прыводзіцца ў “Слове” двойчы.

У паэтычным купалаўскім перакладзе дадзены выраз перададзены творча:

*– О рускае племя! Далёкім сяганнем
Ты ўжо перайшло рубяжы палаўцкія* [5, с. 553].

*О зямля Руская! З славай
Воі твае маладзецкія
Перасягнулі далёка
Ўжо рубяжы палавецкія* [5, с. 556].

Думка твора пры перакладзе была захавана, але павелічэнне аб’ёму тэксту, увядзенне рыфмаў і строф даюць падставу лічыць пераклад вольным.

Звернем увагу на лексіка-фразеалагічныя і сінтаксічныя варыянты вершаванага перакладу Я. Купалы.

Старажытнарускі тэкст

*Сами скачють, акы сѢрыи вльци
въ полѣ, ищучи себе чти, а князю
славѣ* [7, с. 377]

Пераклад Я. Купалы

*Як ваўкі сівыя ў полю,
Самі скачуць у бой
крававы,
Каб здабыць сабе чэсць,
волю,
Каб прыдбаці князю славы*
[5, с. 555].

Замест прыметніка “сѢрыи” перакладчык ужывае “сівыя”. Аднак гэтыя словы маюць розныя семантычныя адценні. Выкарыстаныя Я. Купалам дзеясловы “здабыць” і “прыдбаць” з’яўляюцца кантэкстуальнымі сінонімамі.

Старажытнарускі тэкст

*Уже бо бѣды его насетѣптиць
по дубию, вльци грозу въсрожатъ
по яругамъ, орли клетомъ на
кости звѢри зовутъ, лисици брешутъ
на чръленыя щиты* [7, с. 377]

Пераклад Я. Купалы

*А птахаў яго бяда
сочыць на суччы;
Ваўкі на бярогах
варожаць благое,
І брэшуць лісіцы на
шчыты бліскучы* [5, с. 553].

Словы “дубие” і “суччо” не з’яўляюцца сінонімамі. Выкарыстаны перакладчыкам назоўнік “бярлога” мае вузейшае значэнне, чым “яруга” і таксама не з’яўляюцца сінонімам гэтага слова.

Пры перакладзе словазлучэння “поганый половчине” [7, с. 377] Я. Купала ўжыў удакладняльны выраз-перыфразу “чорны паганы груган” [5, с. 555], якая ўзмацняе адмоўную характарыстыку полаўцаў.

Старажытнарускі тэкст

*Ту Игорь князь выдѣд изъ сѣдла
злата, а въ сѣдло кощиево* [7, с. 378]

Пераклад Я. Купалы

*Там жа князь Ігар
ссаджаўся з сядла
залатога
Ды на сядло ўжо
нявольніка ціха садзіўся* [5, с. 565].

У старажытнарускай фразе варыянтна перакладаецца дзеяслоў і апошні кампанент – прыналежны прыметнік “кощиево” М.Г. Булахаў адзначае, што лексема “кощей” раней успрымалася як уласнае імя нейкага перабежчыка [1, ч. 1, с. 155].

Пераклад Я. Купалы атрымаўся больш апісальным, разгорнутым і даступным. Гэтаму садзейнічаюць выкарыстаныя перакладчыкам словазлучэнні “сядло нявольніка” і “ціха садзіўся”. Калі ў гэтым прыкладзе “сѣдло кощиево” было заменена Я. Купалам на словазлучэнне “сядло нявольніка”, то ў другім выпадку замест выразу “поганого кощя” [7, с. 385] перакладчык выкарыстоўвае сінанімічны выраз “паганага раба” [5, с. 568].

Сярод моўных варыянтаў у купалаўскім вершаваным перакладзе сустракаюцца акцэнталагічныя варыянты (адпавядаюць рухомасці націску ў беларускай мове), фанетычныя варыянты (поўнагалоссе з няпоўнагалоссем), марфалагічныя варыянты (канчаткі назоўнікаў, займеннікаў, дзеясловаў), словаўтваральныя варыянты, лексічныя варыянты (сінонімы).

Такім чынам, на вершаваны купалаўскі пераклад паўплываў багаты набор варыянтаў на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы, перакладчыцкае майстэрства і адметнасць стылю Я. Купалы.

Важную стылістычную ролю ў купалаўскім перакладзе адыгрываюць эпітэты. Некаторыя з іх Я. Купала замяніў складанымі азначэннямі-эпітэтамі: “Дон сінявокі”, “сізакрылым арлом”. Перакладчык выкарыстоўваў эпітэты там, дзе іх няма ў арыгінале: “кречету – быстракрыламу крэчату”. Часта Я. Купала ўжываў выразы, характэрныя для беларускай мовы: “ваўкі сівыя”, “стрэлы гартоўныя”. Азначэнні-эпітэты перакладчык замяняў раўназначнымі беларускімі і агульнаславянскімі прыметнікамі, новатворами: “ратного духа – барацьбяной смагай”, “печаль жирна – ненасытная жалба”. Выкарыстоўваліся ў перакладзе і дадатковыя эпітэты: “грозою – жудкія грозьбы”, “идти дождю – дажджу ісці калянаму”, “тугою – тугою вялікай”.

М.Г. Булахаў слухна адзначае: “Параўнальны аналіз эпітэтаў і вершаванага перакладу сведчыць пра тонкае мастацкае пачуццё паэта ў адносінах да гэтага важнага сродку выразнасці мовы. Ён не толькі імкнуўся захаваць спецыфіку старажытных эпітэтаў, але і ўмела карыстаўся варыянтамі,

уласцівымі кніжнай старажытнарускай і сучаснай беларускай літаратурнай і народнай мове” [1, ч. 2, с. 35].

Пераклад патрабуе ад пісьменніка глыбокага ведання мовы, навуковай аб’ектыўнасці, тонкага эстэтычнага і мастацкага густу. Менавіта гэтымі якасцямі перакладчыка валодаў Я. Купала.

Вартасць вершаванага купалаўскага перакладу “Слова пра паход Ігара” у тым, што перакладчык адчуў спецыфіку твора, перадаў яго дух і танальнасць, па-майстэрску выкарыстаў моўныя сродкі. Сваім перакладам Я. Купала ўнёс вялікі ўклад у развіццё беларускай літаратурнай мовы на агульна-нацыянальнай беларускай аснове.

Літаратура

1. Булахаў, М.Г. «Слово о полку Игореве» і Беларусь / М.Г. Булахаў. – Мінск, 2000.
2. Верабей, А.Л. Беларуская-рускі паэтычны ўзаемапераклад 50–30-гадоў / А. Л. Верабей. – Мінск, 1990.
3. Зарэмба, Л.І. Я.Купала і М.Гарэцкі – перакладчыкі “Слова аб палку Ігаравым” / Л. І. Зарэмба // Полымя. – 1985. – №7. – С. 507–517.
4. Колесов, В.В. Свет и цвет в «Слове о полку Игореве» / В. В. Колесов // «Слово о полку Игореве»: 800 лет. – М., 1986. – С. 515–530.
5. Купала, Я. Збор твораў: у 7 т. / Я. Купала. – Мінск, 1977. – Т. 5. – С. 578–580.
6. Майхровіч, С.К. Слова аб палку Ігаравым / С. К. Махровіч. – Мінск, 1968.
7. Памятники литературы Древней Руси. XIIвек. – М., 1980. – С. 375–387.

Н.М. Гардзеі

ДЫНАМІЧНАЯ МАРФАНАЛОГІЯ: АСНОЎНЫЯ ПАНЫЦЦІ І ПАЛАЖЭННІ

Сучасная марфаналогія як галіна мовазнаўства выкарыстоўвае як мінімум дзве мадэлі лінгвістычнага апісання: статычную і дынамічную. Статычная марфаналогія аперауе рэальнымі лексічнымі адзінкамі, што знаходзяцца ў адносінах марфалагічнай або словаўтваральнай дэрывацыі. Задача такой марфаналогіі заключаецца ў тым, каб выявіць факты вар’іравання структуры гэтых адзінак і на падставе дадатковай дыстрыбуцыі – надзвычай важнага паняцця статычнай марфаналогіі – вызначыць тэкставыя варыянты тых сегментаў структуры слова (як правіла, марфем), якія мадыфікуюцца ў працэсе формазмянення або словаўтварэння. Напрыклад, каранёвая марфема назоўніка *рука́* прадстаўлена трыма тэкставымі варыянтамі-аламорфамі: **-рук’**- перад флексіяй **-і** Р. адз. або Н. мн.: *рук’-і*, *ру́к’-і*; **-руц-** перад флексіяй **-э** Д.–М. адз. (у) *руц-э*; **-рук-** перад усімі астатнімі флексіямі: Т. адз. *рук-ой*, М. мн. (у) *рук-ах* і інш.; у парадigmatе словаўтварэння каранёвая марфема назоўніка *рука́* прадстаўлена двума аламorfамі: **-рук-** у структуры ўтваральнага слова і **-руч-** у структуры вытворных слоў, напрыклад, перад суфіксамі **-к-** і **-н-**: *ру́ч-к-а*, *руч-н-ы*. У савецкім мовазнаўстве традыцыя статычнага марфаналагічнага апісання прадстаўлена ў працах, напрыклад, В. Лапаціна [1], а таксама ў Рускай граматыцы-80 [2]. У беларускім мовазнаўстве ў рэчышчы статычнай марфаналогіі выканана даследаванне В.П. Русак [3]. **Дынамічная марфаналогія** ідзе іншым шляхам. У якасці зыходнага матэрыялу яна бярэ не

готовыя словаформы, а набор абстрактных, або глыбінных, марфемных структур і фармулюе правілы мадыфікацыі гэтых структур у пэўных пазіцыях. Напрыклад, для каранёвай марфемы назоўніка *рукá* вызначаецца глыбінная структура {**РУК**}, а так званыя паверхневыя структуры выводзяцца па правілах: 1. *рук* → *рук'* – {-i}; 2. *рук* → *руц* – {-э}; 3. *рук* → *руч* – {#к}; 4. *рук* → *руч* – {н} і інш. Асновы дынамічнай марфаналогіі былі закладзены амерыканскім лінгвістам Л. Блумфільдам у яго цяпер ужо класічным артыкуле, прысвечаным апісанню марфаналагічных асаблівасцей мовы індзейскага племені меноміні [4]. Ідэі Л. Блумфільда аказаліся сугучнымі ідэям прадстаўнікоў генератыўнай лінгвістыкі (Н. Хомскі [5], М. Халле [6]). Магчымасць дынамічнага апісання марфаналогіі славянскіх моў, у прыватнасці, рускай мовы, прадэманстравалі Р. Якабсон [7], Д. Уорт [8; 9]. У савецкім мовазнаўстве развіццё гэтага кірунку звязана з дзейнасцю перш за ўсё Т.В. Булыгінай [10] і В.Г. Чурганавай [11], у сучасным расійскім – з дзейнасцю С.М. Талстой [12]. Функцыянальна-дынамічнае апісанне марфаналогіі германскіх моў зроблена таксама прадстаўніком беларускай лінгвістыкі Ю.Г. Панкрацам [13].

Адным з асноўных паняццяў дынамічнай марфаналогіі з'яўляецца паняцце марфаналагічнай пазіцыі, з дапамогай якога фармулююцца правілы мадыфікацыі марфем у складзе слоў. **Марфаналагічная пазіцыя** – гэта пэўны марфемны кантэкст (акружэнне), у якім аказваецца тая ці іншая марфема ў структуры слова і пад уплывам якога форма дадзенай марфемы змяняецца або застаецца нязменнай. У межах дынамічнай мадэлі марфаналагічнага апісання марфемы – члены марфаналагічнай пазіцыі – разглядаюцца як функцыянальна не раўнапраўныя: адна з іх (суб'ект пазіцыі) уздзеінічае на другую (аб'ект пазіцыі) і або выклікае фармальныя пераўтварэнні ў гэтай другой марфеме, або пакідае яе без змяненняў. Напрыклад, у сферы субстантыўнага словазмянення ў сучаснай беларускай мове суб'ектам марфаналагічнай пазіцыі з'яўляецца, як правіла, флексія: *нулявая* флексія і флексія *-е* выклікаюць разнастайныя марфаналагічныя мадыфікацыі асновы назоўніка ў склонавай парадыгме.

Даследаванне фактаў фармальнага вар'іравання марфем у рэчышчы дынамічнай марфаналогіі пачынаецца, як правіла, з вызначэння характару абумоўленасці гэтага вар'іравання і размежавання фаналагічна абумоўленых і марфаналагічна абумоўленых мадыфікацый моўных знакаў. Дадзенае патрабаванне вынікае з таго, што марфема – суб'ект марфаналагічнай пазіцыі, з'яўляючыся двухбаковай моўнай адзінкай, можа ўздзейнічаць на аб'ект марфаналагічнай пазіцыі як планам выражэння і планам зместу адначасова, так і толькі планам выражэння, або экспанентам. Інакш кажучы, у адных выпадках рэлевантымі прыметамі марфаналагічнай пазіцыі аказваюцца фанемны склад і граматычнае значэнне марфемы-мадыфікатара, а ў іншых выпадках – толькі яе фанемны склад. **Фаналагічна абумоўленай** лічыцца такая альтэрнацыя $A \rightarrow B$, альтэрнант A якой немагчымы ў тых фаналагічных умовах, у якіх узнікае альтэрнант B . Напрыклад, цвёрдая заднеязычная фанема x у сучаснай беларускай мове не можа спалучацца з галоснай пярэдняга рада i , таму ў марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй Н. мн. *-i* непазбежна ўзнікае фаналагічна абумоўленая альтэрнацыя $x \rightarrow x'$: *мўха* → *мўх'i*. У дадзеным

выпадку чаргаванне цвёрдай заднеязычнай з мягкай заднеязычнай фанемай абумоўлена выключна планам выражэння флексіі *-i* і ніяк не залежыць ад яе граматычнага значэння. Сапраўды, у сучаснай беларускай мове ўтварэнню форм множнага ліку назоўніка, як правіла, не спадарожнічаюць чаргаванні зычных фанем у зыходзе субстантыўнай асновы, параўн.: муж. *вугаль* – *вуглі* і *вугал* – *вуглы*'; жан. *багіня* – *багіні* і *балеры'на* – *балеры'ны*; н. *бярэ'мя* – *бярэ'мі* і *бярэ'ма* – *бярэ'мы*, і толькі асновы на заднеязычную фанему выяўляюць у форме Н. мн. альтэрнацыю *цвёрдая заднеязычная* → *мяккая заднеязычная*, якая прадвызначаецца законамі камбінаторыкі фанем, але не марфем. Фаналагічна абумоўленыя альтэрнацыі з'яўляюцца абсалютна рэгулярнымі і не залежаць ад граматычных прымет словаформ, у якіх яны адбываюцца. **Марфаналагічна абумоўленая альтэрнацыя** ўзнікае тады, калі альтэрнант А магчымы ў той самай фаналагічнай пазіцыі, што і альтэрнант В, але немагчымы ў той самай марфаналагічнай пазіцыі, напрыклад, у пазіцыі перад палаталізуючай флексіяй. Так, у сучаснай беларускай мове перад фанемай пярэдняга рада *э* (гэта значыць, у фаналагічнай пазіцыі) магчымы і фанема *с'*, і фанема *с*, параўн.: *с'э'ра* і *сэ'рца*, але перад флексіяй М. адз. *-э* (гэта значыць, у марфаналагічнай пазіцыі) цвёрдая фанема *с* немагчыма. У выніку, калі аснова назоўніка заканчваецца на фанему *с*, у дадзенай пазіцыі непазбежна ўзнікае марфаналагічна абумоўленае чаргаванне *с* → *с'*: *лес* → (*у*) *лэс'э*, якое прадвызначаецца не толькі экспанентам флексіі *-э*, але і яе граматычным значэннем. Марфаналагічна абумоўленыя альтэрнацыі таксама рэгулярныя, але ад фаналагічна абумоўленых чаргаванняў яны адрозніваюцца тым, што звязваюцца з пэўнымі марфалагічнымі катэгорыямі і формамі і рэалізуюцца толькі на пэўных фрагментах сістэмы словазмянення або словаўтварэння. **Пазіцыйна не абумоўленая альтэрнацыя** – гэта альтэрнацыя, у якой альтэрнант А дапускаецца ў тых самых фаналагічных і марфаналагічных умовах, што і альтэрнант В. Напрыклад, цвёрдая зычная фанема *д* перад флексіяй Н. мн. *-i* (марфаналагічная пазіцыя) *i*, значыць, перад галоснай фанемай пярэдняга рада *i* (фаналагічная пазіцыя) уступае ў чаргаванне з мягкай зычнай фанемай *дз'* у словаформах *сусéд* → *сусéдз'-i*, аднак у гэтых марфаналагічнай і фаналагічнай пазіцыях фанема *д* можа і не чаргавацца з фанемай *дз'*, параўн.: *сусéд* – (два) *сусéд(-i)* (арфагр. *сусéды*); гэта значыць, што альтэрнацыя *д* → *дз'* у выпадку *сусéд* → *сусéдз'-i* пазіцыйна не абумоўленая. Яна выклікаецца не фанемным і не марфемным кантэкстамі, а выключна семантыка-граматычным фактарам: палаталізаваная аснова *сусéдз'-* устойліва звязваецца са значэннем недыскрэтнага мноства словаформы *сусéдзі*. Дарэчы, адзіным сродкам выражэння апазіцыі словаформ *сусéдз'-i* – *сусéды* паводле семантычнай прыметы 'недыскрэтнае)дыскрэтнае мноства' аказваецца так званая ўнутраная флексія (інфлексія), якая ніколі спецыяльна не даследавалася як з'ява граматыкі сучаснай беларускай мовы. Пазіцыйна не абумоўленыя чаргаванні, як правіла, нерэгулярныя моўныя з'явы.

Аднак і пазіцыйна абумоўленыя чаргаванні не заўсёды з'яўляюцца цалкам аўтаматычнымі, інакш кажучы, пазіцыйна абумоўленыя альтэрнацыі могуць быць такімі ў поўным аб'ёме і не ў поўным аб'ёме. Альтэрнацыя

лічыцца пазіцыйна абумоўленай ў поўным аб'ёме, калі яна дзейнічае ў прамым і адваротным кірунку. Напрыклад, у субстантыўных парадыгмах перад флексіяй Н.(В.) мн. **-і** непазбежна ўзнікае, як ужо адзначалася, фаналагічна абумоўленае чаргаванне $x \rightarrow x'$: *мўха* $\rightarrow$ *мўх'і*. У выпадку ж, калі флексія **-і** замяняецца на іншую флексію – нулявую або такую, што пачынаецца з галоснай непярэдняга рада, – непазбежна рэалізуецца адваротнае чаргаванне $x' \rightarrow x$: *мўх'і* $\rightarrow$ *мўх*, *мўхам*, *мўхамі*, (у) *мўхах*. Такім чынам, чаргаванне $x \rightarrow x'$ у аснове назоўніка *мўха* з'яўляецца пазіцыйна абумоўленым у поўным аб'ёме. Па-іншаму выглядае чаргаванне $x \rightarrow \text{ш}$ у аснове назоўніка *вўха*. Альтэрнацыя $x \rightarrow \text{ш}$ таксама ўзнікае перад флексіяй Н.(В.) мн. **-і** і з'яўляецца фаналагічна абумоўленай, таму што цвёрдая заднеязычная x не можа спалучацца з галоснай перэдняга рада **і**: *вўха* $\rightarrow$ *вўшы*. Аднак пры замене флексіі **-і** на іншую флексію, што пачынаецца з галоснай непярэдняга рада, адваротнае чаргаванне $\text{ш} \rightarrow x$ не рэалізуецца: *вўшы* – *вўшám*, *вўшáмі*, (у) *вўшáх*. Такім чынам, чаргаванне $x \rightarrow \text{ш}$ у парадыгме назоўніка *вўха* з'яўляецца фаналагічна абумоўленым не ў поўным аб'ёме: у сучаснай беларускай мове яно відавочна марфалагізавалася і яго альтэрнанты з'яўляюцца маркёрамі субпарадыгм адзіночнага і множнага ліку.

Дынамічная марфаналогія надае такую вялікую ўвагу вызначэнню ступені і характару залежнасці чаргавання ад кантэкстаў, у якіх яно адбываецца, таму, што абумоўленасць чаргавання з'яўляецца крытэрыем, паводле якога выбіраецца кірунак чаргавання і, значыць, марфаналагічна зыходная, або глыбінная, форма марфемы. У адпаведнасці з гэтым крытэрыем кірунак павінен выбірацца такім чынам, каб атрыманае чаргаванне было ў большай ступені абумоўлена фаналагічнай або марфаналагічнай пазіцыяй, чым чаргаванне з супрацьлеглым кірункам [12, с. 73-75]. Так, пры параўнанні словаформы Н. адз. *глыб* з іншымі словаформамі парадыгмы выяўляецца, што цвёрдая губная ў зыходзе асновы чаргуецца з мяккай губной: Р.-Д.-М. адз. *глыб'-і*, Д. мн. *глыб'-ям*, Т. мн. *глыб'-ямі*, М. мн. (аб) *глыб'-ях*. Калі выбіраецца кірунак *цвёрдая губная* $\rightarrow$ *мяккая губная*, то аказваецца, што з'яўленне другога, мяккага, альтэрнанта нельга суаднесці з пазіцыяй, таму што ў такіх самых пазіцыях магчыма і цвёрдая фанема, параўн.: Р. адз. *глыб-ы*, Д. мн. *глыб-ам*, Т. мн. *глыб-амі*, М. мн. (аб) *глыб-ах*. Калі ж выбіраецца кірунак *мяккая губная* $\rightarrow$ *цвёрдая губная*, то альтэрнацыя набывае фаналагічную абумоўленасць: у сучаснай беларускай мове мяккія губныя зычныя не могуць рэалізавацца ў пазіцыі канца слова – у такой фаналагічнай сітуацыі магчымы толькі цвёрдыя губныя. У сувязі з тым, што фанема **б** у словаформе Н. адз. *глыб* з'яўляецца абумоўленай пазіцыяй канца слова, а фанема **б'** у іншых словаформах гэтага назоўніка пазіцыйна не абумоўленая, лічым, што альтэрнацыя адбываецца ў кірунку **б'** $\rightarrow$ **б**, і іменна мяккая губная **б'**, не залежная ні ад фанемнага, ні ад марфемнага кантэкстаў, афармляе марфаналагічна зыходную, або глыбінную, аснову **-{ГЛБ'}**- назоўніка жаночага роду III тыпу скланення *глыб*. Цяпер няцяжка паказаць правіла пераўтварэння гэтай асновы ў форме Н. адз. і патлумачыць прычыны яе мадыфікацыі: *гліб'* $\rightarrow$ *гліб* – {#} (у пазіцыі канца слова **б'** немагчыма).

Відавочна, што для дынамічнай мадэлі марфаналагічнага апісання надзвычай важнай з’яўляецца праблема абстрактных металінгвістычных адзінак, з дапамогай якіх можна несупярэчліва паказаць працэс параджэння паверхневых моўных знакаў з абстрактных глыбінных структур. Абстрактнай адзінкай дынамічнага марфаналагічнага апісання і адным з асноўных паняццяў дынамічнай марфаналогіі з’яўляюцца адзінка і паняцце **марфанема**, або **глыбінная фанема**. У сучаснай лінгвістыцы існуе некалькі азначэнняў паняцця марфанема. Адно з іх узыходзіць да Г. Улашына [14], які называў марфанемай кожную з фанем, што чаргуюцца ў складзе марфемы, напрыклад, у складзе морфа *–рук–* словаформы *рука́* выдзяляецца марфанема **к**, а ў складзе морфа *–руч–* словаформы *ручка́* выдзяляецца марфанема **ч**. Паняцце марфанемы паводле Г. Улашына блізкае да паняцця фанемы ў канцэпцыі Маскоўскай фаналагічнай школы, але для Г. Улашына марфанема – гэта перш за ўсё кампанент альтэрнацыйнага рада марфанем. Другое азначэнне паняцця марфанема ўзыходзіць да М.С. Трубяцкога. Паводле М.С. Трубяцкога марфанема – “складаны вобраз дзвюх або некалькіх фанем, здольных замяняць адна другую ў межах адной і той самай марфемы ў залежнасці ад умоў марфалагічнай структуры (напр. у руск. мове марфанема **к**)**ч** у комплексе *рук-ч*: *рука, ручной*)” [15, с. 86]. У сучаснай айчынай марфаналогіі найбольш пашыраны погляд на марфанему, блізкі да погляду М.С. Трубяцкога, але не тоесны яму, параўн.: “Марфанема – сукупнасць фанем, якія чаргуюцца ў аламорфах адной марфемы” [16, с. 201], напрыклад: {**к** ~ **ч**}: *рака – рачны*, {*г* ~ *з*’ ~ *ж*}: *нага – назе – падножны*.

Паводле дынамічнай марфаналогіі марфанема – гэта не мінімальны сегмент морфа (як у Г. Улашына) і не сукупнасць узаемазамяняльных сегментаў марфемы (як у М.С. Трубяцкога), а **кампанент глыбіннай рэпрэзентацыі марфемы**, інакш кажучы, кампанент яе абстрактнай марфаналагічна зыходнай формы, з якой паводле пэўных правілаў могуць быць выведзены ўсе кантэкстныя, або паверхневыя, формы гэтай марфемы. Напрыклад, марфаналагічна зыходнай, або глыбіннай, формай каранёвай марфемы такіх словаформ, як *вазіць, вёзці, важу́, вязе́ш, вязу́ць, вёз, вóзіць* і г.д., з’яўляецца форма **-{ВОЗ}-**, а кожны сегмент гэтай формы і ёсць марфанема: **{В}**, **{О}**, **{З}**. Такім чынам, марфанема ў дынамічнай мадэлі марфаналагічнага апісання абазначаецца не праз пералік фанем, што чаргуюцца, як у М.С. Трубяцкога, а праз сінтэзаваную штучную форму марфемы, атрыманую ў выніку зняцця ўсіх кантэкстаў, якія маглі б уплываць на яе экспанент. Спалучаючы глыбінныя варыянты марфем паміж сабой, можна сінтэзаваць празрыстыя, вызваленыя ад усялякай фузіі структуры словаформ, напрыклад: **{РУК+Н}-ы**, або **{НОГ+#К}-а**, або Н. адз. **{ЛОД+#Й}-а**, а затым сфармуляваць правілы пераўтварэння гэтых структур, якія вельмі часта аказваюцца суадноснымі з тымі рэальнымі працэсамі гістарычнага развіцця мовы, якія і прывялі да ўзнікнення фузіі. Дарэчы, іменна магутны тлумачальны патэнцыял дынамічнай марфаналогіі прымушае лінгвістаў [17, с. 104–105; 18, с. 74], асабліва тых, хто даследуе мовы фузійна-флексійнага тыпу, прызнаць яе перавагу над статычнай марфаналогіяй.

Літаратура

1. Лопатин, В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания / В.В. Лопатин. – М.: Наука, 1977. – 316 с.
2. Русская грамматика: в 2 т. / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – Т. I: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 1980. – 783 с.
3. Русак, В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В.П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 316 с.
4. Bloomfield, L. Menomini morphophonemics / L. Bloomfield // TCLP. – 1939. – 8. – P. 105–115.
5. Chomsky, N. The sound pattern of English / N. Chomsky, M. Halle. – New York: Harper & Row, 1968. – 470 p.
6. Халле, М. О правилах русского спряжения / М. Халле // American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists. – The Hague. – 1963. – P. 363–382.
7. Jakobson, R. Russian conjugation / R. Jakobson // Word. – 1948. – V. IV. – №3. – P. 155–167.
8. Worth, D.S. Vowel-zero alternation in Russian derivation / D.S. Worth // IJSLP. – 1968. – XI. – P. 110–123.
9. Ворт, Д.С. О роли абстрактных единиц в русской морфологии / Д.С. Ворт // Развитие современного русского языка. 1972. – М.: Наука, 1975. – С. 53 – 68.
10. Булыгина, Т. В. Проблемы теории морфологических моделей / Т. В. Булыгина. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
11. Чурганова, В.Г. Очерк русской морфологии / В.Г. Чурганова // АН СССР, Ин-т русского языка; отв. ред. Р.И. Аванесов. – М.: Наука, 1973. – 239 с.
12. Толстая, С.М. Морфонология в структуре славянских языков / С.М. Толстая. – М.: Индрик, 1998. – 320 с.
13. Кубрякова, Е.С. Морфонология в описании языков / Е.С. Кубрякова, Ю.Г. Панкрац; отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
14. Ułaszyn, H. Laut, Phonema, Morphonema / N. Ułaszyn // TCLP. – 1931. – 4. – P. 53 – 61.
15. Troubetzkoy, N.S. Sur la “Morphologie” / N.S. Troubetzkoy // TCLP. – 1929. – 1. – P. 85–88.
16. Рагаўцоў, В.І. Агульнае мовазнаўства : вучэб. дапам. / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2006. – 416 с.
17. Кубрякова, Е.С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков) / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1974. – 319 с.
18. Плунгян, В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: учеб. пособие / В.А. Плунгян. – изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.

З.П. Данільчык

СІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ СА СЛОВАМ *ЁСЦЬ* У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Як сведчыць фактычны матэрыял, лексема *ёсць* можа ўжывацца: 1) у значэнні дзеяслова *быцця* (‘існаваць’, ‘знаходзіцца’); 2) у якасці звязкі састаўнога іменнага выказніка; 3) як выклічнік.

Дзеяслоў *ёсць* як форма цяперашняга часу ўсіх асобаў адзіночнага і множнага ліку дзеяслова *быць* шырока выкарыстоўваецца ў беларускай мове са значэннем ‘існаваць’, ‘мецца’, ‘знаходзіцца’ і выконвае ролю простага выказніка: – *А ваш план мне падабаецца*, – *ажыўляецца Вольга Віктараўна*: –

І сапраўды, у ім ёсць, калі хочаце, паэзія і сваё хараство (Я. Колас); *Лён у нас ёсць, сіла таксама ёсць* (Э. Самуйлёнак).

Калі ж гэтае слова выкарыстоўваецца са значэннем ‘адказ падначаленага (у арміі, на флоце), які абазначае, што каманда зразумела і прынята да выканання’, то яна з’яўляецца выклічнікам: – *Адно аддзяленне накіруй праводзіць абоз, а тры – да мінёраў. Сам вядзі аддзяленні. – Ёсць! Можна ісці выконваць?* (М. Ткачоў). У такім разе слова *ёсць* з’яўляецца амонімам да дзеяслова быцця са значэннем ‘існаваць’, ‘знаходзіцца’.

Вялікай разнастайнасцю як з боку структуры, так і з боку семантыкі вызначаюцца сінтаксічныя канструкцыі са словам *ёсць*, якое функцыянуе ў якасці звязкі састаўнога іменнага выказніка. Страчваючы ў гэтай функцыі поўнасцю сваё лексічнае значэнне, гэтае слова захоўвае толькі фармальныя прыметы дзеяслова, у прыватнасці, катэгорыі часу, ладу, асобы, ліку, “служыць спосабам, своеасаблівым “мостам” далучэння выказніка да дзейніка” [1, с. 136], арганізоўвае, далучае, уводзіць у сінтаксічную структуру сказа прызвязачную частку выказніка, якая нясе асноўную лексічную інфармацыю. Канструкцыі са звязкай *ёсць* – на што неабходна найперш звярнуць увагу – характэрны для навуковага, дзелавога і публіцыстычнага стыляў мовы. Сказы з гэтай звязкай функцыянуюць звычайна там, дзе патрэбны строга вызначаныя фармулёўкі. Таму не выпадкова, што названая звязка сустракаецца нярэдка ў сказах, якія носяць характар рознага роду дэфініцый, азначэнняў і характарызуюцца выразнасцю і сцісласцю думкі: *Граніца наверхні ёсць лінія* (Геаметрыя); *Паняцце ёсць думка, якая з’яўляецца адлюстраваннем сукупнасці агульных істотных адзнак аднаго або некалькіх прадметаў* (Псіхалогія) і інш.

Але ўжыванне звязкі *ёсць* – з’ява не заканамерная. Побач са звязачнымі прэдыкатыўнымі канструкцыямі паралельна функцыянуюць і канструкцыі з нулявой звязкай: *Хімія – навука аб рэчывах, іх пераўтварэннях і з’явах, якія адбываюцца пры гэтых пераўтварэннях* (Хімія); *Астраномія – навука, якая вывучае рух, будову і развіццё нябесных цел і іх сістэм* (Астраномія) і г. д. Паралелізм абедзвюх прэдыкатыўных канструкцый абумоўлены развіццём тэндэнцыі лабідарнасці ў мове, г. зн. імкненнем да прастаты, лаканічнасці, сцісласці ў падачы матэрыялу.

Сабраны фактычны матэрыял дае падставы сцвярджаць, што звязка *ёсць* – пашыраная з’ява і ў творах мастацкай літаратуры. Выкарыстанне яе тут рэгулюецца звычайна стылістычнымі прычынамі. Сказы з апошняй, набываючы нярэдка характар пэўных суджэнняў, меркаванняў ці развагі, функцыянуюць, як правіла, у мове персанажаў твораў і надаюць ім (сказам) размоўны каларыт: *Ты, браток, чалавек ваенны і павінен ведаць дысцыпліну. Тое, што я сказаў, ёсць загад* (М. Паслядовіч); *Ён не ўпершыню заўважыў, што работа ёсць лепшы лекар душэўных нягод* (Т. Хадкевіч); *Ураджай жалудоў, кажуць людзі, ёсць прыкмета на цяжкі год* (Я. Колас).

Функцыянаванне звязкі *ёсць* з мэтай стылізацыі мовы персанажаў асабліва ярка праяўляецца ў аповесці Я. Коласа “Дрыгва”, дзе апісваецца момант допыту Саўкі Мільгуна палякамі: *Ты ведаеш, – гаварыў далей рыжы, – што войт ёсць “польска асоба ужондова”.* Што ж змусіла цябе зрабіць замах

на забойства войта? У гэтым сказе звязку *ёсць* пісьменнік ужыў у чыста стылістычнай функцыі: ён хацеў падкрэсліць асаблівасць мовы польскага жаўнера (у польскай мове звязка *ёсць* у такіх канструкцыях, як вядома, з'яўляецца нормай).

У дыялагічнай і аўтарскай мове стылістычна афарбаваныя прэдыкатыўныя канструкцыі са згаданай звязкай структурна могуць ускладняцца ўзмацняльнай часціцай *і*, адмоўнай часціцай *не*, параўнальнымі службовымі словамі. Пералічаныя кампаненты ўносяць у выказванне пэўныя мадальныя адценні. Так, у спалучэнні “*і + ёсць + назоўнік*” лагічны націск падае на звязку, а сказ у цэлым набывае адценне катэгарычнага сцверджання, меркавання ці развагі: *Можжа, гэта люлька і ёсць прычына таму, што стары Бязручка бярэ малы ўдзел у размовах* (Я. Колас); *А калі, кажжа, не знаёмы, дык пазнаёмімся – я сам і ёсць бальшавік* (К. Крапіва); *Вось чаму і блізка яму ўсё: і радасць, і смутак, і шчасце, і гора другіх. А гэта і ёсць жыццё* (А. Пальчэўскі) і г. д.

Адмоўная часціца *не*, якая размяшчаецца ў прэпазіцыі да выказніка і адносіцца непасрэдна да звязкі, адмаўляе наяўнасць прыметы, што прыпісваецца дзейніку, надаючы канструкцыі поўнаасцю адмоўны характар: *А калі і гэтаму апавяданню не пашанцуе, то тады прыйдзеца прызнаць, што падкова не ёсць сімвал удачы і шчасця* (Я. Колас).

Сярод структурных разнавіднасцей сказаў гэтага тыпу сустракаюцца і такія, дзе часціца *не* ў спалучэнні з прызвязачнай часткай можа выражаць мадальнае адценне сцверджання. Асабліва гэта назіраецца ў пытальна-рытарычных сказах. Для апошніх характэрна наяўнасць і другой часціцы, што выражае дадатковыя сэнсавыя адценні нейкай развагі, роздуму: *Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе мнагалучыя напісы – хіба ж гэта не ёсць шчасце?* (Я. Колас).

Іншы ж раз канструкцыі “*не + ёсць + назоўнік*” могуць ускладняцца, набываючы форму “*ёсць + не + назоўнік, а + назоўнік*”. Гэта з’ява назіраецца ў тых выпадках, калі адмоўная часціца *не* размяшчаецца ў постпазіцыі да звязкі і адносіцца непасрэдна да прызвязачнай часткі, дзе другая частка канструкцыі “*а + назоўнік*” сцвярджае, чым стаў прадмет (паняцце) у сувязі са стратай пэўнай прыметы: *Гэта ж вядома Лаўрэн, што тыя зоры, якія падаюць, ёсць не душы людзей, якія толькі што памерлі, а звычайныя нябесныя целы, якіх называюць метэорамі* (Э. Самуйлёнак).

Звязка *ёсць* можа спалучацца з параўнальным службовым словам як бы (іншых зафіксаваць не ўдалося), дзе ўсё спалучэнне разам з прызвязачнай часткай набывае ў такім выпадку “мадальную афарбоўку метафарычнага параўнання” [2, с. 675]: *Наогул жа Бабіч і на службоваму і на сацыяльнаму свайму стану ёсць як бы нейкая прамежская планета, што адчувае на сабе ўплыў суседніх планет* (Я. Колас).

Акрамя разгледжаных вышэй выпадкаў, звязка *ёсць* характэрна і для двухсастаўных сказаў, што фарміруюцца шляхам паўтораў назоўнікаў у форме назоўнага склону. Такія канструкцыі А.М. Пяшкоўскі называў “ідэальнымі сказамі тоеснасці” [3, с. 272]. У іх паняцце выказніка падаецца праз паняцце

дзеяніа і сцвярджаецца, што прадмет думкі з'яўляецца самім сабою, адпавядае агульнапрынятаму аб ім уяўленню: *Але што зробіш – барацьба ёсць барацьба...* (І.Шамякін); *Аднак пярэчыць ён не мог – пан ёсць пан, хоць і ходзіць пра яго на акаліцы дурная слава* (М.Лупсякоў). У прыведзеных сказах звязка *ёсць* з'яўляецца абавязковай, бо пры адсутнасці яе сказ “распаўся б”.

Прэдыкатыўныя канструкцыі “назоўнік + ёсць + назоўнік” могуць ускладняцца прыслоўямі часу і месца *заўсёды, усюды*; узмацняльнай часціцай *і*; указальнай часціцай *гэта*, а таксама асабовымі займеннікамі *ён, яна, яно, яны*: *Маці заўсёды ёсць маці* (П. Кавалёў); *Вайна ўсюды ёсць вайна, таму яна і называецца народная...* (“Полымя”); *А свята і ёсць свята. Закон* (А. Савіцкі); *Факт – гэта ёсць факт* (Р. Мурашка); *Вайна – яна ёсць вайна...* (М. Лынькоў).

Усе пералічаныя ўскладняльнікі ўносяць у сказ пэўныя мадальна-экспрэсіўныя адценні пастаянства, звычайнасці. У якасці кампанентаў мадэлі “назоўнік + ёсць + назоўнік” найчасцей ужываюцца абстрактныя назоўнікі, радзей – канкрэтныя: *Парадак ёсць парадак* (М. Ракітны); – *Але характар ёсць характар, яго за пазуху не схаваш* (А. Савіцкі); *Студэнт ёсць студэнт. І нават самыя здольныя з іх астаюцца ў адносінах да сваіх выкладчыкаў вучнямі* (У. Карпаў); – *А сена ёсць сена. Ні за якія грошы яго нідзе не купіш* (І. Дуброўскі). Як відаць з прыведзеных прыкладаў, такія канструкцыі характарызуюцца семантычнай разнастайнасцю. Яны не існуюць у мове ў гатовым выглядзе, а ствараюцца ў ходзе маўлення.

Сустрэкаецца многа выпадкаў, калі знешне тоесныя прэдыкатыўныя канструкцыі “назоўнік + ёсць + назоўнік” (тут маюцца на ўвазе лексічна тоесныя назоўнікі, што выступаюць у ролі кампанентаў мадэлі) могуць выражаць унутраную неадпаведнасць: *А вайна ёсць вайна, павінен жа і ён, пан Юзаф, несці выдаткі на айчыну* (М. Лынькоў); *Потым і ён сказаў: – Вайна – ёсць вайна. І лепш, каб яе не было* (А. Васілевіч); *Але што ты паробіш, вайна ёсць вайна... Ваш жа сын загінуў за айчыну!* (М. Лынькоў). У прыведзеных сказах знешне тоесныя спалучэнні выражаюць розны ўнутраны сэнс. У першым кантэксце сказ “*Вайна ёсць вайна*” ўжыты ў тым сэнсе, што ў час вайны кожны чалавек павінен унесці пэўныя сродкі ў фонд абароны айчыны; у другім – вайна – рэч непажаданая, непатрэбная; у трэцім – вайна патрабуе ахвяр за айчыну.

Іншы раз знешне тоесныя канструкцыі могуць выражаць аднародны ўнутраны сэнс: *Але мы не маглі тут нічога парадзіць: загад ёсць загад* (М. Машара); – *Ну, як? – запытаўся Грашчэня. – Загад ёсць загад, – панура адказаў Пацяруха* (І. Гурскі); *Бурчаць – бурчалі, але загад ёсць загад, і як толькі будаўнічыя работы ў лагеры былі скончаны, усе прыступілі да заняткаў* (А. Шашкоў). Канструкцыі “загад ёсць загад”, як бачна з прыкладаў, хоць і выкарыстоўваюцца рознымі пісьменнікамі ў розных сітуацыях, у розных кантэкстах, але выступаюць з адным і тым жа значэннем, і тут ужо нельга меркаваць аб іх мнагазначнасці. Гэта акалічнасць, на наш погляд, залежыць ад семантыкі назоўнікаў, якія ўтвараюць спалучэнне, блізкае да фразеалагізма.

Такім чынам, падсумоўваючы назіранні, можна адзначыць, што сінтаксічныя канструкцыі са словам *ёсць* характарызуюцца структурнай і

семантычнай разнастайнасцю. Сустракаюцца яны не толькі ў навуковым, публіцыстычным і афіцыйна-справавым стылях мовы, але шырока выкарыстоўваюцца мастакамі слова для характарыстыкі мовы персанажаў мастацкіх твораў.

Літаратура

1. Нелисов, Е.А. О вспомогательных глаголах и связках / Е.А. Нелисов // Филологический сборник. – Вып. V. – Алма-Ата, 1966. – 189 с.
2. Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М. – Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
3. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – 7-е изд. – М., 1956. – 511 с.

А. Кузьміч

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў ЛІТУРГІІ І АБРАДАХ

Пісьмовыя рэлігійныя помнікі характарызуюцца шырокай жанравай і стылявой разнастайнасцю. Выказванні дактрынальнага характару і акадэмічныя тэалагічныя тэксты маюць шмат агульнага з тэхнічным слоўнікам, у той час як спантанная малітва бліжэйшая да гутарковай мовы. У некаторых рэлігіях пісьмовыя літургічныя формы стылёва ўзвышаныя, часам паэтычныя, схіляюцца да архаізацыі. Калі гэтыя формы маюць трывалую пісьмовую традыцыю і замацоўваюцца ў працяглай рэлігійнай практыцы, можна казаць пра фарміраванне ўласна літургічнай мовы. У нашым даследаванні літургіка-рытуальнае выкарыстанне беларускай мовы для сцісласці разглядаецца на матэрыяле каталіцкіх рэлігійных тэкстаў, хоць, зразумела, і іншыя канфесіі ўкараняюць беларускую мову ў культавую практыку.

Літургія – адна з найважнейшых сфераў выкарыстання рэлігійнай мовы. Асаблівасцю літургічных тэкстаў у рыма-каталіцкім касцёле з’яўляецца іх суаднесенасць з так званымі “ўзорнымі выданнямі” на лацінскай мове (лац. *editio typica*), на аснове якіх рыхтуюцца адаптаваныя версіі на іншых мовах. Тэксты розных відаў літургіі і абрадаў зацвярджаюцца адпаведнымі касцёльнымі ўладамі і маюць абавязковы характар для ўсяго мясцовага касцёла. Літургічныя тэксты змяшчаюцца ў такіх богаслужбовых кнігах, як Імшал, абрады сакрамантаў (Рымскі Рытуал) і інш. Рымскі Імшал з’яўляецца асноўнай літургічнай кнігай, у якой сабраны неабходныя прадпісанні адносна правядзення набажэнстваў, каляндар рэлігійных святаў, а таксама малітвы і іншыя тэксты на ўсе перыяды і дні літургічнага года. Рымскі Рытуал змяшчае ў паасобных кнігах малітвы і прадпісанні, якія датычаць ажыццяўлення святаром сакрамантаў. На дадзены момант для ўжывання зацверджаны наступныя беларускамоўныя тэксты абрадаў: “Парадак пасвячэння біскупа, прэзбітэраў і дыяканаў”; “Парадак канфірмацыі”, “Парадак цэлебрацыі сужэнства”, “Парадак намашчэння хворых і пастырскай апекі над імі”, “Парадак пахавання”.

Спецыфіка літургічнай мовы праяўляецца ў яе экстралінгвістычнай і ўласна моўнай адметнасці. Найважнейшыя пазамоўныя рысы – гэта:

– інтэрактыўнасць (дыялагічнасць) камунікацыі (большасць літургічных тэкстаў уяўляюць дыялог святара і вернікаў з Богам ці паміж сабой);

– інтэрсемятычнасць (спалучэнне розных знакавых спосабаў выказвання: музыка, жэсты, міміка, паставы цела, тэатральныя элементы, сімволіка сакральнага адзення) [пар.: 6, с. 12–14];

– інтэртэкстуальнасць (сувязь літургічных твораў з іншымі сакральнымі тэкстамі, напрыклад, Святога Пісання, вучэння царквы, патрыстычных твораў; гэтая сувязь выражаецца з дапамогай алюзій, цытат і рэмінісцэнцый). Таму некаторыя даследчыкі называюць рэлігійную мову “тэкстава-залежным стылем” (text-dependent register) [10, с. 4].

Названыя экстралінгвістычныя рысы адносяцца і да мовы рэлігіі ў цэлым, але найбольш выразна праяўляюцца менавіта ў літургіі як цэнтральнай падзеі рэлігійнага жыцця вернікаў. Экстралінгвістычная адметнасць камунікацыі ў рэлігіі ўплывае на выбар асаблівых моўных сродкаў. Разгледзім ўласна моўную спецыфіку літургіка-рытуальных твораў (прыклады ўзяты з выданняў 4, 6).

Літургічныя тэксты разлічаны перш за ўсё на вусную форму маўлення, таму асаблівая ўвага ў іх павінна надавацца фанетычнай арганізацыі. Стылістычнае выкарыстанне гукапісу не характэрна літургіка-рытуальнай мове, затое ў ёй вялікае значэнне маюць інтанацыйныя канструкцыі, якія выражаюць зварот, волевыяўленне, загад, заклік, прывітанне і г.д. Своеасаблівая рытміка-інтанацыйная аформленасць рэлігійных тэкстаў спрыяе іх лёгкаму запамінанню і аднаўленню ў літургічнай практыцы.

На жаль, у літургічных тэкстах [6] сустракаюцца і фанетычныя недахопы: супадзенне апошняга і першага складоў суседніх слоў (*Вось слуга верны і разумны, якога гаспадар паставіў...; праз Пана нашага; спасцігаем Тваю айцоўскую дабрыню; мілаю Айцу; Ён даў адчуць сваю айцоўскую любоў, нябеснай айчыны, каб абудзіў у нас жаданне дароў, каб абвясціць, каб абараняць, адарыў яго годнасцю*), збег зычных блізкай прыроды на мяжы прыназоўніка і знамянальнага слова (*каб брат наш*), грувасткія спалучэнні зычных (*вернасць Тваю*). У многіх выпадках патрабаванні эўфаніі парушаюцца ў выніку злоўжывання інверсіяй (*праз Пана нашага замест праз нашага Пана*) або калькавання сінтаксічных канструкцый арыгінала: *Бог, які паслаў Анёла, каб абвясціць* (замест *паслаў абвясціць*) *пастушкам добрую навіну*.

Канфесійны стыль мае пэўныя асаблівасці ва ўжыванні вялікай / малой літары і асваенні некаторых іншамоўных слоў. Ужыванне вялікай і малой літары ў цэлым адпавядае сучасным арфаграфічным нормам [5, с. 44-45]. Акрамя назваў найвышэйшых бостваў, з вялікай літары пішуцца асабовыя і прыналежныя займеннікі, якія ўказваюць на асоб св. Тройцы, Дзевы Марыі (*Плача ў яслях Немаўлятка, Яму цесна, холадна, // І схіліўшыся, Марыя, над Дзіцём стаіць адна, // У пялюшкі ручкі й ножкі спавіла Яму Яна*). Прытым прыналежны займеннік *свой*, які адносіцца да імён бостваў, пішацца з малой літары (пар.: *Просім Цябе, Пане, наш Божжа, адары Твой Касцёл еднасцю і супакоем і Божжа, Ты шчодро надзяляеш свой Касцёл нябеснымі дарамі*). З вялікай літары могуць пісацца і назвы іншых сакральных паняццяў: *Апостал* (адзін з дванаццаці вучняў Хрыста), *Провід, Божы Суд, Валадарства Божжае, Вялікі тыдзень, Гостыя, Камунія, Валадарства (Божжае, нябеснае), Дэкалог, Дзесяціслоўе, Імша*. У некаторых выпадках ужыванне малой ці вялікай літары

служыць для адрознення значэння амонімаў. Напрыклад, выраз *цела Хрыста* з’яўляецца метафарай Касцёла, а *Цела Хрыста* адносіцца да еўхарыстыі. Апошнім часам ужыванне вялікай літары ў такой ролі абмяжоўваецца. На гэта ўплывае найперш арфаграфічная ўнармаванасць сучаснай беларускай мовы. Пэўны ўплыў могуць аказваць і правапісныя нормы польскай мовы, у якой ўжыванне вялікай літары ў рэлігійнай лексіцы зведзена да мінімуму [8]. Што датычыць арфаграфічнага афармлення іншамовных слоў, то ў праваслаўных і грэка-каталіцкіх рэлігійных тэкстах яны часцей перадаюцца паводле традыцыі т. зв. “ітацызму”, а ў каталіцкай – паводле “этацызму” (параўн.: *Гефсіманскі сад – Гетсіманскі сад, Віфліем – Бэтлеем, кафедра – катэдра*). Праблема арфаграфічных дублетаў у рэлігійнай лексіцы існавала яшчэ ў час старабеларускай мовы [2, с. 61–63].

На марфалагічным узроўні літургічная мова вылучаецца частым выкарыстаннем найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў (*найвышэйшы, найсвяцейшы, найвышэйшы, наймілейшы, найласкавейшы, найдаражэйшы, найчысцейшы*). Складаныя прыметнікі (*усемагутны, доўгацярплівы, шматмільасцівы, жыццядайны, жыватворны*) у каталіцкіх літургічных і рытуальных тэкстах сустракаюцца радзей, чым у творах канфесій, звязаных з візантыйскай традыцыяй. Гэта тлумачыцца ўплывам грэчаскай мовы, у якой мадэль словаскладання была надзвычай прадуктыўнай.

Пашыраны варыянтныя канчаткаў прыметнікаў, назоўнікаў і займеннікаў. Выкарыстоўваюцца назоўнікі з выразна кніжнымі суфіксамі *-цель: служыцель, Адкупіцель, Стварыцель, Хрысціцель* (поруч з нейтральнымі *Збаўца, Творца, Суцяшальнік*). Шырока ўжываецца клічная форма назоўнікаў: *Божжа, Ойча, Пане, Сыне, Духу*, неадусаўлёны назоўнік *крыжу*, запазычаная з лацінскай мовы форма *Езу Хрыстэ*. Акрамя таго, у жанры літаніі клічную форму могуць набываць мужчынскія імёны святых: *святы Міхале, Яне Хрысціцелю, Юзэфе, Паўле, Андрэю, Стэфане* і да т.п. Для апісання звышнатуральнай рэчаіснасці часта выкарыстоўваюцца аддзеяслоўныя назоўнікі на *-нн-е* (*збаўленне, перапрашэнне, адкупленне, пакаянне, адпушчэнне, уваскрэсенне, ачышчэнне, аднаўленне, грэхападзенне*), абстрактныя на *-сць* (*мільасэрнасць, дасканаласць, магутнасць, цнатлівасць, мужнасць, узнёсласць, вернасць, плоднасць, еднасць, святасць, адданасць* і пад.). Калектыўны адрасат і дыялагічнасць літургічных твораў праяўляюцца ва ўжыванні дзеясловаў множнага ліку 1-2 асоб (*Абвяшчаем смерць Тваю, Пане Езу, вызнаём Тваё ўваскрэсенне і чакаем Твайго прыйсця ў хвале*), загаднага ладу ў прастай ці апісальнай формах (*Божжа, змільуйся / Няхай змільуецца над вамі Бог усемагутны*). Паводле марфалагічных сродкаў канфесійны стыль мае выразна кніжную афарбоўку.

Канфесійны стыль, як і ўсе астатнія, найбольш выразна маркіраваны на лексічным узроўні. Ядро рэлігійнага слоўніка складаюць адзінкі, у семантычнай структуры якіх асноўнае месца займае рэлігійнае значэнне (*Бог, хрышчэнне, рай, грэх, збаўленне, пакаянне, уваскрэсенне, споведзь, апостал* і пад.). Наступную групу ўтвараюць словы, якія набылі рэлігійнае значэнне ў выніку метафарызацыі (*Айцец, любоў, братэрства, Ягня, пастыр, віно, хлеб* і пад.). Да іншай групы належаць адназначныя словы, якія выконваюць чыста

намінацьную функцыю (*манах, прэзбітэр, дыякан, кадзіла, аплатка, віятык, далматыка, стула, арнат, карпарал, бантыстэрыум, калекта* і пад.).

Лінгвістыка-камунікатыўныя рысы мовы рэлігіі фарміруюць у вернікаў перакананне аб устойлівасці моўных зваротаў, таму ў тэкстах канфесійнага стылю ёсць словы, якія паходзяць з сакральных моў дадзенай рэлігіі (*аллелюя; асанна; амэн; Кірые, элейсан*). У каталіцкіх літургічных тэкстах ўжываецца шмат лацінізмаў (*сакрыстыя, цэлебрацыя, курыя, канфірмацыя, трыдуум, градуал, прэфект, лекцыянарый, брэвіярый, Адвэнт, пэнітэнт, прэфацыя*), менш грэцызмаў (*парузія, псальмодыя, прэзбітэр, хрызма, тыяра*) і гебраізмаў (*Месія, шабат, Тора, Шэол, абрад “Эффата”*). Акрамя таго, у літургічных тэкстах сустракаюцца наватворы (калькі ці прамыя запазычанні) польскага паходжання, якія нельга назваць удалымі: *змертвыхпаўстанне, унебаўшэсце, унебаўзяцце, Баранак Божы, атхлань*. Можна спадзявацца, што па меры інтэграцыі канфесійнага стылю ў літаратурную мову такіх прыкладаў будзе ўсё менш.

Сінонімы ў рэлігійнай лексіцы часта маюць тэалагічныя адрозненні: *навяртанне, пакаянне; ласка, міласць, любоў; міласэрнасць, літасць, уміласціўленне; асвятчэнне, намашчэнне; пакланенне, праслаўленне; дух, душа; грэх, беззаконне, адступніцтва; несправядлівасць, няправеднасць, грэшнасць; слова, закон, наказ, заповедзь; народ, язычнікі, племя, пакаленне, калена, сям’я; знішчэнне, смерць, пекла, прадонне, бездань, Шэол, геена*. У экспрэсіўных мэтах шырока ўжываюцца парныя сінонімы: *Пан міласэрны і ласкавы, доўгацярплівы і шматміласцівы. Пан добры да ўсіх, і міласэрнасць Яго над усімі стварэннямі Ягонымі*.

Сярод вобразна-выяўленчых сродкаў лексікі пераважаюць разнастайныя эпітэты, метафары і парафразы. Напрыклад, у якасці сталых эпітэтаў да слова Бог ужываюцца наступныя прыметнікі *усемагутны, вечны, спрадвечны, нябачны, ласкавы, святы, бясконца міласэрны, верны, бясконца добры, магутны*. У якасці эпітэтаў выкарыстоўваюцца таксама недапасаваныя азначэнні: *Бог сусвету, Бог Ізраэля*; прыдаткі: *Бог, мая абарона; Усемагутны Божа, наша моц і надзея*. Канфесійны стыль адзначаецца вельмі высокай колькасцю метафар: *Божа, добры Пастыр, глянь ласкава на Твой **статак**, прывядзі на вечную пашу Тваіх авечак, якіх Ты адкупіў каштоўнай крывёю Твайго Сына*. Фактычна большая частка ключавых рэлігійных паняццяў і ўяўленняў апісваецца з дапамогай параўнанняў ці метафарычнага пераносу значэння (параўн.: жанр прыпавесці). Сакральныя паняцці часта называюцца з дапамогай перыфразы: *Божы дом – храм, дом зямнога жыхарства, зямное вандраванне – жыццё; падступны і хітры вораг; вораг чалавечага збаўлення – д’ябал*. Радзей сустракаецца метанімія: *Ты сагні галіны, **дрэва** [г. зн. крыжа], адпусці Распятага...* Агульнаўжывальны ў рэлігійнай мове такія прыклады аксюмарану, як *каштоўная смерць* (пра збаўчую сілу ахвяры Хрыста), *перамагчы смерць смерцю, смерцю заслужыць несмяротнасць*.

Як бачна, характар лексічных сродкаў пацвярджае меркаванне пра патэтычнасць канфесійнага стылю, яго схільнасць да выкарыстання архаічна-ўрачыстай і эмацыйна-ацэначнай лексікі [7].

У сінтаксічных адносінах літургіка-рытуальным тэкстам характэрна актыўнае выкарыстанне магчымасцей экспрэсіўнага сінтаксісу. Сярод экспрэсіўна-сінтаксічных сродкаў тут пераважаюць такія фігуры павелічэння аб'ёму выказвання, як анафара, эпіфара, сінтаксічны паралелізм, градацыя, перыяд, а таксама разгорнутыя параўнанні, развітыя прыдаткі. Ужыванне той ці іншай фігуры залежыць ад жанравай спецыфікі канкрэтнага тэксту. Так, анафара і паралелізм больш уласцівы літанійнай малітве, градацыя і параўнанні – малітве праслаўлення і перапрашэння. Многія літургічныя малітвы пабудаваны ў форме рытарычнага перыяду. Паралелізм і фігуры, заснаваныя на паўторы, маюць ключавое значэнне для сінтаксічнай арганізацыі літургічных тэкстаў [пар.: 3]. Праілюструем гэта на прыкладзе ішмальнай формы абвяшчэння Вялікадня: *Узрадуйцеся ўжо, хоры Анёлаў у небе, узрадуйцеся, Божыя слугі, **няхай** званы абвяшчаюць збаўленне, **бо** на карысць вялікага Валадара перамога. **Весяліся** і зямля, апрамененая ўзнёслым бляскам, **бо** асвятліў цябе промень спрадвечнага Валадара. Цэлы свет **няхай** адчуе, што вызваліўся ад цемры. **Узрадуйся**, Касцёле, наша Маці, аздоблены ззяннем іскрыстага святла, і **няхай** гучным спевам напоўніцца гэтая святыня.* У дадзеным закліку аднатыпная будова сказаў дапамагае надаць твору ўнутраную сіметрыю, стварыць узвышана-ўрачысты настрой. Многія часткі літургіі маюць форму рытарычнага зваротку, воклічу: *Выслухай нас, Пане; Гэта вялікая таямніца веры; Ідзіце ў супакоі Хрыста; Вось, наш Пан прыйдзе ў сіле і асветліць вочы сваіх слугаў* і пад. Паводле сінтаксічных асаблівасцяў мова літургіі і рытуалаў набліжаецца да стылю мастацкай літаратуры і публіцыстычнага стылю.

Камунікатыўная і моўная спецыфіка літургіка-рытуальных тэкстаў на беларускай мове дазваляе выдзеліць іх у асобны падстыль шырэйшага канфесійнага стылю. Пры ўмове далейшай інтэграцыі канфесійнага стылю ў літаратурную мову ён можа стаць выдатным прыкладам рэлігійнай мовы, у якой гарманічна спалучаюцца багацце духоўнага зместу і моўныя сродкі для яго выражэння.

Літаратура

1. Бугаева И. В. Религиозная коммуникация. <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=124925>
2. Жураўскі, А. І. Фрынас ці Трэнас / А.І. Жураўскі // Беларуская лінгвістыка. Вып. 33 / АН БССР. Ін-т. мовазнаўства імя Якуба Коласа; рэдкал.: А. І. Жураўскі (адк. рэд) [і інш.]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1988. С. 61-63.
3. Климчукова, А. Синтаксический параллелизм и его роль в организации православной проповеди. <http://publib.upol.cz/~obd/fulltext/Rossica%20XL/ross40-33.pdf>
4. Парадак хросту дзяцей, дастасаваны для дзяцэзій на Беларусі. – Мінск, 2005. – 144 с.
5. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
6. Рымскі Імшал для дзяцэзій на Беларусі. – Мінск, 2004.
7. Церковно-религиозный стиль // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожинной. Члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котурова, А.П. Сковородников. М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
8. Zasady pisowni słownictwa religijnego / Red. Renata Przybylska, Wiesław Przyczyna. Tarnów: Biblos, 2004. – 52 s.

9. Concise Encyclopedia of Language and Religion / Edited By J. F. A. Sawyer, J. M. Y. Simpson. Hardbound, 612 pages. Publication date: MAY-2001 ISBN-13: 978-0-08-043167-3. ISBN-10: 0-08-043167-4. Imprint: PERGAMON.
10. Noppen van, J. P. Theolinguistics. The English of religion: at the edges of language. 14 с. // Developing Pragmastylistic Competence. Université Libre de Bruxelles, Senior year coursebook. Presses Universitaires de Bruxelles, 1995. – <http://homepages.ulb.ac.be/~jpvannop/Theoling.doc>

Кацярына Любецкая

ДА ПЫТАННЯ ПРА БЕЛАРУСКУЮ ТЭРМІНАГРАФІЧНУЮ ТРАДЫЦЫЮ

Лексікаграфічныя матэрыялы з фіксацыяй спецыяльнай лексікі – цікавая і нявывучаная крыніца ў гісторыі беларускай лексікаграфіі, якая яшчэ не атрымала сістэматызаванага апісання, хоць даўно ўжо гаворыцца пра неабходнасць, з аднаго боку, абагульнення і асэнсавання вопыту слоўнікавай практыкі, а з другога – вызначэння шляхоў развіцця лексікаграфіі з улікам вынікаў, дасягнутых беларускім мовазнаўствам. Сёння, калі навуковая грамадскасць спрабуе асэнсаваць спадчыну, наспела патрэба акрэсліць ролю тэрміналагічных слоўнікаў у развіцці і станаўленні беларускай тэрміналогіі і практычнай лексікаграфіі. У сувязі з адзначаным вышэй у артыкуле ставіцца за мэту асэнсаванне адметнасцей беларускай тэрмінаграфічнай традыцыі. Для вырашэння прапануюцца наступныя задачы: вызначэнне этапаў дзейнасці па стварэнні тэрмінаграфічных слоўнікаў; акрэсленне асноўных сфер, у якіх ажыццяўлялася тэрмінаграфічная дзейнасць, характарыстыка яе асноўных кірункаў, а таксама вызначэнне найноўшых задач нацыянальнай тэрмінаграфіі.

Метадалагічную аснову даследавання складаюць агульнапрынятыя ў мовазнаўстве навуковыя падыходы да вывучэння лексікаграфіі (гл. Л. Шчэрба, П. Дзянісаў, В. Беркаў, С. Грынёў, У. Гак, М. Суднік, М. Гуліцкі, В. Шчэрбін, У. Марцінеўскі, П. Садойскі, Т. Суша, Л. Юрэвіч, Б. Плотнікаў).

Гісторыя сучаснай беларускай тэрмінаграфічнай дзейнасці пачынаецца са спецыялізаваных тэрміналагічных слоўнікаў. Яны мелі на мэце сістэматызацыю асноўных тэрмінаў у пэўных галінах ведаў пераважна для забеспячэння патрэб навучання, чым адрозніваліся ад нешматлікіх спецыялізаваных слоўнікаў папярэдняга перыяду, што падавалі пераважна беларускую народную тэрміналогію і наменклатуру і пры гэтым не ставілі за мэту яе ўпарадкаванне і нармалізацыю. Паводле дадзеных аўтарытэтнага бібліяграфічнага даведніка “Беларуская тэрміналогія. – Мн., 2000. – Вып. 1: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг., агульная колькасць створанага ў галіне тэрмінаграфіі на працягу 80 гадоў ахоплівае 263 адзінкі. Натуральна, колькасныя дадзеныя не самыя выразныя паказчыкі. У значнай ступені даведнік сфарміраваны за кошт ратапрынтных выданняў, у якіх прадстаўлены невялікія падборкі тэрмінаў пэўнай галіны ведаў з перакладамі на рускую мову, або радзей з кароткімі тлумачэннямі. Разам з тым у гэты перыяд выйшлі ў свет і значныя паводле аб’ёму і метадыцы апрацоўкі тэрміналагічныя слоўнікі. “Паводле няпоўных звестак, сабраных Тэрміналагічнай камісіяй пры

Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь, за апошнія 35 гадоў выдадзена звыш 170 слоўнікаў па розных галінах ведаў, яшчэ каля 100 слоўнікаў, паводле дадзеных Навукова-метадычнага цэнтра вучэбнай кнігі і Тэрміналагічнай камісіі, рыхтуюцца да выдання” [Цыхун 2000: 4]. Тэрміналагічная дзейнасць адбывалася ў асноўных галінах навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва і грамадскага жыцця. На думку стваральнікаў бібліяграфічнага даведніка, яго падрыхтоўка прадыхавана тым, “каб паказаць, што нараканні на нераспрацаванасць тэрміналогіі на беларускай мове, якія нярэдка гучаць з боку тых, хто адмаўляе ў праве на жыццё беларускамоўнай навуцы і беларускамоўнаму навучанню, у тым ліку і ў ВНУ, часта не маюць пад сабой падстаў” [Цыхун 2000: 3].

Лексікаграфічная спадчына з уключэннем спецыяльнай лексікі разнастайная па тыпах і відах слоўнікаў: “вузкагаліновыя слоўнікі, галіновыя даведнікі, зводныя політэматычныя слоўнікі стандартызаваных тэрмінаў, політэхнічныя слоўнікі, перакладныя слоўнікі тэрмінаў, слоўнікі міжнародных тэрмінаэлементаў, слоўнікі прафесіяналізмаў, слоўнікі спецыяльнай наменклатуры, тлумачальныя слоўнікі тэрмінаў, тэрміналагічныя банкі і базы дадзеных, гласарыі, мінімумы, слоўнікі, стандарты і інш. [Шчэрбін 2009: 44].

Вывучэнне бібліяграфіі слоўнікавых крыніц паказала, што ў гісторыі беларускай тэрмінаграфіі акрэсліваюцца найбольш актыўныя перыяды ўкладання лексіконаў: першая і другая палова XX ст. Кожны з іх, з аднаго боку, адлюстроўвае гістарычную паслядоўнасць і паступовасць станаўлення тэрмінаграфічнай практыкі, і, з другога боку, адрозніваецца мэтамі, якім падпарадкоўваецца праца ў галіне ўкладання лексікону спецыяльнай лексікі. У сувязі з гэтым слоўнікі характарызуюцца адметнымі паводле зместу і формы лексікаграфічнымі здабыткамі.

На пачатку XX ст. падрыхтоўка тэрміналагічных даведнікаў звязана найперш з практычнымі запатрабаваннямі – даць моўны дапаможнік, прасты па змесце і форме. Тэрмінаграфія гэтага часу праходзіць шлях свайго станаўлення. Сур’ёзнай перашкодай у яе развіцці з’яўляецца адсутнасць значнай уласнай лексікаграфічнай традыцыі, а адпаведна, недахоп кваліфікаваных кадраў. Адметнай рысай пры гэтым з’яўляецца пануючая тэндэнцыя падрыхтоўкі перакладных тэрмінаграфічных матэрыялаў. Пераважную большасць пры гэтым складаюць слоўнікі з уключэннем рускай мовы. Распрацоўка беларускай тэрміналогіі ў гэты перыяд знаходзіцца на пачатковым этапе развіцця і перад складальнікамі лексіконаў стаіць задача знайсці або стварыць беларускія адпаведнікі ўжо ўсталяваным і замацаваным іншамовным тэрмінам. У сувязі з гэтым у адносіны перакладу ўступаюць мовы з рознай ступенню распрацаванасці. Неабходнасць перакладу іншамовных тэрмінаадзінак стымулюе, такім чынам, распрацоўку беларускай тэрміналогіі.

Выключна практычныя мэты абумовілі лексічны склад лексіконаў: найбольш ужывальныя ў пэўнай галіне ведаў спецыяльныя паняцці і выразы, якія ўжываюцца як у навуковых, так і ненавуковых сферах. Тэрміны і намінацыі адзінак тэрміналагічнага характару, прапанаваныя аўтарамі лексіконаў, даволі разнастайныя паводле зместу і яшчэ не ўтвараюць цэласнай

сістэмы. “Пры распрацоўцы тэрміналагічных сістэм рознымі аўтарамі вытрымліваліся ўвогуле тыя агульныя ўстаноўкі, якія былі выпрацаваны Навукова-тэрміналагічнай камісіяй... Апора рабілася на адбор народна-гутарковых сродкаў, панавала тэндэнцыя як мага “пазабавіцца ад незразумелай чужаземшчыны”, дзеля чаго адшукваліся тэрміны ў жывой народнай гаворцы, рассылаліся спецыяльныя інструкцыі па збору іх, аднак толькі гэтых крыніц было занадта мала, каб запоўніць прагалы ў тэрміналагічных сістэмах” [Шакун 1995: 195]. Пануючай тэндэнцыяй фарміравання беларускай часткі лексіконаў выступаюць моўнапурыстычныя ўстаноўкі. Арыентацыя на слоўнік народнай мовы вытрымліваецца як асноўны, аднак колькасць слоў са скарбаў народнай мовы ў галіновых тэрміналогіях неаднолькавая. Найбольш багата яны прадстаўлены ў тэрмінагалінах, дзе на час укладання лексіконаў даволі развітай якраз і ёсць народная тэрміналогія (у сельскай гаспадарцы, раслізнаўстве, жывёлагадоўлі, медыцыне, малочнай прамысловасці) і адносна нязначнай у тых сферах, дзе народная тэрміналогія развіта не вельмі інтэнсіўна: у правазнаўстве, грамадазнаўстве, бухгалтэрыі, справаводстве, тэхніцы і інш. “Вядома, шмат якія тэрміны, прапанаваныя аўтарамі тэрміналагічных праектаў, аказаліся нежыццяздольнымі. Аднак сёння заганы і хібы мы павінны разглядаць не як злосную нацдэмаўшчыну, а як аб’ектыўны вынік імклівага развіцця, што перажывала беларуская мова ў перыяд беларусізацыі... Мы можам сказаць, што ў 20-х гадах былі правільна акрэслены мэты, задачы, прынцыпы і шляхі распрацоўкі тэрміналогіі, якія могуць быць сфармуляваны наступным чынам: тэрміналогія павінна быць упарадкаванай па змесце і нацыянальнай па сваёй форме, г.зн. па мове” [Красней 1997: 14].

Дзейнасць па стварэнні тэрміналагічных слоўнікаў з уключэннем у 50–80-я гады XX ст. можна ахарактарызаваць як вялую і неактыўную. Лексікаграфічныя матэрыялы, па дадзеных бібліяграфічных даведнікаў, абмяжоўваюцца адзінкамі і рыхтуюцца скачкападобна і непаслядоўна. Стымулам для правядзення далейшай тэрміналагічнай дзейнасці ў гэты час і ўнармавання тэрміналагічных сродкаў стала падрыхтоўка буйных энцыклапедычных выданняў – “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” ў 12-ці тамах (1969-1975), пяцітомнай “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва” (1984-1987). Нешматлікія слоўнікі гэтага часу складаліся “паводле прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай, а сама тэрміналагічная работа праводзілася без належнай паслядоўнасці, тэрмінасістэмы для распрацоўкі адбіраліся як бы адвольна” [Шакун 1995: 199].

Працэс станаўлення беларускай нацыянальнай школы і звязаны з ім пераход да выкладання дысцыплін у рэспубліцы на беларускую мову ў 90-я гады XX ст. патрабуюць у першую чаргу распрацоўкі і выдання якаснай беларускамоўнай літаратуры: падручнікаў, слоўнікаў, дапаможнікаў і г.д. Аднаўленню актыўнай тэрмінаграфічнай працы спрыяе прыняцце Закона аб дзяржаўнасці беларускай мовы, калі значна павышаецца актуальнасць распрацоўкі тэрміналогіі на беларускай мове і ідзе актыўны працэс перакладу навуковых тэкстаў. “Пасля значнага перапынку зноў актывізавалася выданне тэрміналагічных слоўнікаў і падручнікаў па прыродазнаўчых навуках на

беларускай мове, імкліва ажыццяўляецца перавод навуковага і навучальнага працэсаў, а таксама навуковага справаводства на родную мову" [Шчэрбін 1995: 53]. Варта адзначыць, што змяняецца як знешняе афармленне даведнікаў, так і ўскладняецца і павышаецца іх лексікаграфічная якасць. Стварэннем слоўнікавых крыніц займаюцца пераважна спецыялісты-прадметнікі з прыцягненнем навуковага патэнцыялу лінгвістаў, што, бясспрэчна, складае дадатны бок лексікаграфічнай дзейнасці гэтага перыяду. Наяўнасць сацыяльнага заказу, шырокага кола карыстальнікаў і практычнай запатрабаванасці абумоўліваюць распрацоўку шматмоўных тэрміналагічных лексіконаў. Фактычны матэрыял сведчыць, што іх стварэнне стымулюецца такімі акалічнасцямі, як існаванне двухмоўнай дзяржаўнай сістэмы, кіраванне шматнацыянальнай тэрыторыяй, абслугоўванне сумесных міжнародных праграм, неабходнасць забеспячэння практычнымі матэрыяламі разнастайныя турыстычныя і дзелавыя паездкі. Падрыхтоўка перакладной прадукцыі спрыяе ў сваю чаргу пашырэнню паняццёвай базы беларускай тэрміналогіі, а таксама арыентуе яе на больш прасунуты ўзровень, дасягнуты ў іншых больш развітых у дадзеным напрамку мовах: рускай, англійскай, нямецкай, французскай і інш. Фарміраванне беларускай шматмоўнай лексікаграфіі пры гэтым адбываецца праз шырокае прыцягненне іншамовных лексікаграфічных традыцый.

Трэба адзначыць, што ў лексікаграфічных матэрыялах другой паловы ХХ ст., як і ў папярэдніх, таксама адбываецца распрацоўка новых для беларускай тэрміналогіі тэрмінагалін (малочная прамысловасць, бібліятэказнаўства, трыбафатыка). У беларускай частцы лексіконаў канца стагоддзя адпаведнікамі паняццям з'яўляюцца тэрміны, створаныя шляхам спецыялізацыі значэння агульнаўжывальных слоў. Перакладныя лексіконы негуманітарных навук у значнай ступені ўяўляюць тэрміналагічныя мінімумы, якія адлюстроўваюць пэўны фрагмент слоўнікавага складу. Пры іх складанні аўтары зыходзяць з таго аб'ёму тэрміналогіі, які павінен засвоіць студэнт, што толькі пачынае авалодваць спецыяльнасцю. Таму ў даведнікі ўключаюцца асноўныя галіновыя тэрміны, што адлюстроўваюць найбольш агульныя і ўстойлівыя паняцці канкрэтнай галіны і даюць самае шырокае ўяўленне аб гэтай галіне. Лексікаграфічныя матэрыялы адпавядаюць свайму прызначэнню – быць карысным дапаможнікам у рабоце над навуковай літаратурай.

Хоць распрацоўка тэрміналагічных лексіконаў у канцы стагоддзя адбываецца, калі тэрміналогія розных галін навукі ў беларускай мове ў дастатковай меры вызначылася і зацвердзілася, слоўнікі маюць недахопы, якія звязаны найперш з адборам тэрміналагічнага матэрыялу. Пры аналізе рээстраў відавочным выступае адсутнасць даволі ўстойлівых і важных тэрмінаў, назіраецца пэўная непаслядоўнасць у іх адборы, што, верагодна, сведчыць пра несістэмнасць і выпадковасць іх увядзення.

Пры характарыстыцы сучаснай беларускай тэрмінаграфіі даследчыкамі адзначаецца наяўнасць у ёй трох асноўных напрамкаў: праектыўнай, нарматыўнай і апісальнай [Шчэрбін 1995]. Пры стварэнні праектных слоўнікаў за аснову, пры гэтым, бяруцца іншамовныя рээстравыя часткі, а беларуская частка фарміруецца або за кошт наяўных беларускіх сродкаў, або дзякуючы

неалагізмам. Пры характарыстыцы нарматыўнай тэрмінаграфіі акрэсліваецца, што яна "абмяжоўваецца ў асноўным рамкамі гуманітарных навук, дзе асноўны масіў тэрміналогіі ўнармаваны ў такой ступені, што дае магчымасць ствараць на яго аснове дастаткова поўныя нарматыўныя слоўнікі тэрмінаў. Што ж датычыцца прыродазнаўчых і тэхнічных навук, то тут працэс нармалізацыі спецыяльнай лексікі яшчэ далёка не завершаны" [Шчэрбін 1995: 53]. У адрозненне ад гэтага, "кожны апісальны спецыяльны слоўнік ствараецца шляхам распіскі на карткі тэрмінаў з навуковых тэкстаў і далейшага алфавітнага іх размяшчэння ў слоўніку" [Шчэрбін 1995: 55], а таму можа служыць найбольш зручным для фіксацыі беларускай тэрміналогіі. В. Шчэрбіным адзначаецца, што на сучасным этапе пачаў фарміравацца новы кірунак – эксперыментальная тэрмінаграфія, куды могуць быць уключаны разнастайныя класіфікатары, тэзаўрусы, рубрыкатары, канкардансы і інш. [гл. Шчэрбін 1998].

У пачатку ХХІ ст. пры распрацоўцы беларускай тэрміналогіі і стварэнні тэрмінаграфічнай прадукцыі неабходным бачыцца замена інтуітыўнага падыходу аргументаваным, што вядзе да аб'ектыўнасці атрыманых вынікаў і значнага павышэння ўзроўню лінгвістычных даследаванняў, а таксама ў цэлым пазбаўляе магчымасці суб'ектывізму ў асэнсаванні фактаў мовы, абумоўлівае сапраўдную ацэнку тэндэнцый фарміравання і развіцця спецыяльнай лексікі беларускай мовы. Задача ўладкавання нацыянальнага тэрміналагічнага фонду абумоўлівае правядзенне першапачаткова гісторыка-лінгвістычнага аналізу. "У дачыненні да беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы, якая не мела дастаткова спрыяльных магчымасцей для свайго развіцця, асабліва важна ўлічваць існаванне і функцыянаванне тэрміналогіі ў часе, яе ўключанасць у гістарычны працэс, яе суадносіны і сувязі з нетэрміналагічнай лексікай на кожным канкрэтным гістарычным этапе, таму што гэтым у значнай меры былі абумоўлены пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі" [Красней 1997: 8]. Арганізацыя работы такім чынам абумоўлівае перадусім вылучэнне фактаў пазітыўнай тэрмінаграфічнай дзейнасці, што знайшлі далейшае пашырэнне і замацаванне як у сферы функцыянавання, так і ў сферы фіксацыі. З другога боку, асэнсаванне папярэдняга вопыту дазваляе пазбегнуць памылковых і няўдалых рашэнняў у справе ўпарадкавання асобных тэрмінасфер. Уважлівае вывучэнне асаблівасцей фарміравання асобных галін ведаў у часавай прасторы з'яўляецца неабходным для больш выразнага акрэслення спецыфікі ўтварэння і функцыянавання тэрміналагічных намінацый і выпрацоўкі рэкамендацый па іх ўпарадкаванні. Ажыццяўленне гэтага на практыцы ўяўляецца магчымым пры аўтаматызацыі інфармацыйных працэсаў [гл.: Щербин 2002].

Стварэнне камп'ютэрных банкаў даных цалкам знаходзіцца ў рэчышчы сучаснай міжнароднай практыкі і ўвогуле адпавядае тэндэнцыі міжнароднай уніфікацыі тэрмінасістэм. У сувязі з гэтым сродкам фіксацыі міжнародных рашэнняў па ўпарадкаванні семантыкі тэрмінаў становяцца шматмоўныя банкі даных, што дазваляюць назапасіць і захаваль інфармацыю аб асаблівасцях тэрмінаў, іх ужыванні, шматмоўных эквівалентах і ступені ўпарадкавання.

У гэтых адносінах беларуская тэрміналогія значна адстае ад міжнароднага вопыту. Фарміраванне аўтаматызаваных банкаў даных па розных галінах ведаў, разам з тым, мае шэраг пераваг, якія ў цэлым могуць быць звядзены да наступнага: 1) яны значна спрашчаюць і удасканальваюць працэс вывучэння фактаў мовы; 2) забяспечваюць паўнату прадстаўлення ўсяго наяўнага (нармаванага і неўнармаванага (праектнага)) тэрміналагічнага матэрыялу; 3) робяць магчымым фарміраванне на матэрыяле шырокай базы прыватных даследчых корпусаў; 4) дэманструюць панарамны агляд усіх рашэнняў па ўпарадкаванні тэрмінасфер; 5) дазваляюць ацаніць стан развіцця тэрмінагаліны ў пэўны перыяд або на працягу ўсёй гісторыі яе станаўлення. У гэтай сувязі можна пагадзіцца з заключэннем навукоўцаў аб тым, што хуткае фарміраванне камп'ютарнай тэрмінаграфіі "побач з шырокай аўтаматызацыяй лексікаграфічных работ, масавым выпускам універсальных і галіновых энцыклапедый, што адлюстроўваюць дэталізаваную карціну свету, сведчаць пра тое, што развіццё слоўнікавай справы Беларусі ўступіла ў перыяд навуковай лексікаграфіі" [пераклад з Шербін 2002: 191].

Уключэнню беларускай тэрміналогіі ў міжнародныя стандарты перашкаджае перадусім недастатковая уніфікаванасць нацыянальнага тэрміналагічнага фонду. Задачы стандартызацыі, як правіла, зводзяцца да фіксацыі тэрмінаў і азначэнняў сучаснага ўзроўню навуковых ведаў, гарманізацыі навукова-тэхнічнай тэрміналогіі нацыянальнай і міжнароднай, вызначэння і ліквідацыі недахопаў тэрміналексікі. Беларуская тэрміналогія ўвайшла ў стандарты, што вызначаюць тэрміны, азначэнні і абазначэнні асноўных паняццяў у галіне выдавецкай прадукцыі, інфармацыйных тэхналогій, вытворчасці прадуктаў харчавання з бульбы і тэхналагічных працэсаў іх апрацоўкі, трыкатажных вырабаў, створаных з розных відаў сыравіны і па розных тэхналогіях, тэкстыльных валокнаў і ніцей, швейных вырабаў побытавага прызначэння, у сферы тэрмінаў, што маюць дачыненне да абутку, пажарнай бяспекі ў галіне пасіўнай супрацьпажарнай абароны, тушэння пажараў, агульнатэхнічных тэрмінаў, іх сертыфікацыі, распрацоўкі і пастаноўкі на прымысловасць, выпрабаванняў, кантролю якасці, трыбафатыкі, навукі, тэхнікі і прамысловасці, аховы навакольнага асяроддзя (тэрміны водаспажывання і водаадвод у рыбнай гаспадарцы), каштоўных папер (выраб, абарот і захаванне папер і дакументаў з пэўнай ступенню абароны, што адносяцца да фінансавай дзейнасці), інавацыі і інавацыйнай дзейнасці, інфармацыйнай тэхналогіі (асноўныя паняцці, што маюць дачыненне да мікрапрацэсарных сістэм).

Падсумоўваючы вышэйсказанае, трэба адзначыць, што наспеў час для агляду і ацэнкі нацыянальнай тэрмінаграфічнай спадчыны: для гэтага маецца рэпрэзентатыўная колькасць матэрыялаў. Практычная дзейнасць па складанні слоўнікаў спецыяльнай лексікі беларускай мовы мае амаль стогадовую традыцыю і з'яўляецца значным вопытам для шэрага практычных вырашэнняў пры ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі, а таксама ў далейшым складанні падобных слоўнікаў. У яе гісторыі можна вылучыць наяўнасць некалькіх перыядаў, якія характарызуюцца адрознымі па мэце і якасці ўкладання

лексікаграфічнымі матэрыяламі, наяўнасці такіх кірункаў, як праектыўная, нарматыўная, апісальная і эксперыментальная. Хоць на працягу XX–XXI ст. тэрмінаграфічная дзейнасць развівалася скачкападобна і ажыццяўлялася толькі ў асобных тэрмінагалінах, але і іх можна лічыць здабыткам у агульнай сістэме беларускай тэрміналогіі. Вопыт складання даведнікаў аказваў значнае ўздзеянне на пашырэнне лексікону і паняццева-тэрміналагічнага фонду беларускай мовы. Слоўнікі ўводзілі ў моўнае ўжыванне новыя паняцці, рэгламентавалі і выпрацоўвалі іх лексічныя эквіваленты, прапагандавалі словаўтваральныя сродкі. Вывучэнне лексічнага складу слоўнікавых матэрыялаў розных гадоў дазваляе ацаніць як стан развіцця тэрміналагічнай сістэмы ў пэўны перыяд, так і ўвогуле прасачыць дынаміку змен і тэндэнцый развіцця спецыяльнай лексікі. Уяўляецца, што асэнсаванне папярэдняга тэрміналагічнага вопыту дапаможа кваліфікацыі узроўню назапашанага ў розных тэрмінасферах беларускай навукі, сістэматызацыі здабыткаў, што ў цэлым паспрыяе вырашэнню сучасных праблем беларускай тэрміналогіі. У гэтых адносінах тэрмінаграфічная практыка мае значны вопыт для вырашэння сучасных практычных задач і можа выконваць ролю базы для далейшага яе ўдасканалення, служыць асновай стварэння фундаментальных перакладных і тэрміналагічных слоўнікаў.

Літаратура

Антанюк, Л.А. Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах / Л. А. Антанюк // Тэрміналагічны зборнік "87-88". – Мінск, 1988.

Красней, В. Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку XX ст. / В. Красней // Тэрміналагічны бюлетэнь. 1997. – Вып. 1. – С. 8–15.

Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / рэд. Г. Цыхун. – Мінск, 2000. – 74 с.; Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі: бібліяграфія / склад. В. Кіпель, З.Саўка. – Нью-Ёрк; Мінск, 2002. – 608 с.

Цыхун, Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918-1998) / Г. Цыхун // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: бібліягр. давед. / пад рэд. Г. Цыхуна. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000. – С. 3-8.

Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мінск, 1995.

Шчэрбін, В. Асноўныя складнікі беларускай лексікаграфіі / В. Шчэрбін // Роднае слова. – 2009. – С. 38-45.

Шчэрбін, В.К. Асноўныя напрамкі сучаснай беларускай тэрмінаграфіі / В.К. Шчэрбін // Веснік БДУ. – Сер. 4. – 1995. - № 2. – С. 52-55.

Щербин, В.К. Белорусская корпусная терминология / В. К. Щербин // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. тр. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 187-192.

Щербин, В.К. Эвристические функции экспериментальной терминологии / В.К. Щербин // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. тр. по лексикографии. – Гродно: ГрГУ, 1998. – Вып. 5. – С. 126-129.

Н.У.Чайка

ВЫРАЖЭННЕ ЗНАЧЭННЯ ЧАСУ Ў ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦЫЯХ

Эліптычнаму сказу, як і іншым сінтаксічным адзінкам, уласціва прэдыкатыўнасць [1, 4, 6, 10] Адсутнасць дзеяслова ў эліптычных сказах не дае магчымасць рэалізаваць прэдыкатыўнасць тыповымі сродкамі, паколькі сінтаксічныя катэгорыі мадальнасці і тэмпаральнасці знаходзяць сваё

выражэнне ў граматычных катэгорыях ладу і часу, то рэалізуюцца яны традыцыйна ў дзеяслоўнай словаформе [2, 3, 5, 7]. Спецыфічная сінтаксічная арганізацыя эліптычных канструкцый патрабуе паказчыкаў прэдыкатыўнасці, што выражаюцца недзеяслоўнымі сродкамі. Паказчыкі мадальнасці і тэмпаральнасці ўказваюць на адносіны паведамлення, выражанага эліптычнай канструкцыяй, да рэчаіснасці ў аспекце рэальнасць – ірэальнасць або ў плане пэўнага часу. Прэдыкатыўнасць выражае ацэнку рэчаіснасці і з'яўляецца неабходнай умовай функцыянавання любога сказа. Таму важнае значэнне мае выяўленне спосабаў і сродкаў выражэння прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях.

Поўныя сінтаксічныя канструкцыі маюць увесь неабходны арсенал для рэалізацыі тэмпаральнасці – тыповыя сродкі выражэння значэнняў часу [8, 9, 11]. Пропуск дзеяслова ў эліптычных канструкцыях патрабуе прыцягнення іншых – нетыповых – сродкаў выражэння тэмпаральнасці. Для выражэння значэнняў часу ў названых канструкцыях выкарыстоўваюцца тэмпаральныя паказчыкі, якія рэалізуюць часавыя адносіны ў канструкцыях. Паказчыкі тэмпаральнасці могуць выражацца самымі рознымі сродкамі. Аднак найбольш распаўсюджаныя ўнутрысінтагматычныя паказчыкі тэмпаральнасці, да якіх можна аднесці акалічнасці часу: яны ўказваюць на значэнне часу эліпсаванага дзеяслова. Спецыфікай такой формы выражэння часавых адносін з'яўляецца маркіраванасць значэння *цяперашняга часу* значэннем акалічнасці: *Васіль саскочыў з ганка і на момант стаў, думачы, дзе ісці: вуліцай ці гумнамі. У іншыя дні хадзіў паўз гумны, сёння прыпазніўся, пакуль завёў каня на ўзболатак, – можна ісці і вуліцаю. І на вуліцы цяпер – нікога* (І. Мележ). Паказчык значэння *цяперашняга часу* *цяпер* указвае на супадзенне моманту гутаркі і дзеяння.

Неабходна адзначыць, што вельмі часта ў якасці паказчыка значэнняў часу выкарыстоўваюцца наступныя акалічнасці: *сёння*: – *Ты што – і сёння на рабоце? Адгулу нават не прасіў? – Грэх пры такой гуляць пагодзе: Хоць да паўдня – а пакасіў* (Н. Гілевіч); *цяпер*: *Праз тыдзень будзем тут! А цяпер мы – хатах* (А. Макаёнак); *Сапсаваў дзяўчыне жыццё, а цяпер – соль на рану* (А. Дзялендзік). Акалічнасці часу выкарыстоўваюцца як унутрысказавыя сродкі рэалізацыі значэння *цяперашняга часу*. Для рэалізацыі значэнняў *цяперашняга часу* колькасць сродкаў абмежаваная – гэта пераважна акалічнасці са значэннем часу: іншымі сродкамі названае значэнне выражацца не можа. Відавочна, што значэнне *цяперашняга часу* ў эліптычных сказах можа выражацца толькі лексічна.

Сінтаксічны паралелізм таксама часта выступае ў якасці паказчыка значэння *цяперашняга часу* ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Паралелізм, які рэалізуецца ў аднародных членах, адзін з якіх апушчаны, прадстаўлены вялікай колькасцю канструкцый у мове мастацкай літаратуры. Паколькі дзеясловы *цяперашняга часу* не маюць граматычных сродкаў выражэння, то значэнне часу эліпсаванага дзеяслова можна

вызначыць толькі па форме матэрыяльна выражанага аднароднага выказніка або па форме выказніка ў аднатыпнай эліптычнаму сказу частцы. Паралелізм аднародных членаў дазваляе паказаць часавы план дзеяння, названага эліпсаваным дзеясловам. У канструкцыі *Вечар. Сонца на заходзе. Гоніць Федзя статак свой. Праганяе да аборы і адразу – да сяброў* (П. Броўка) эліпсаваны дзеяслоў мае форму цяперашняга часу па аналогіі з матэрыяльна выражаным. Аднак што датычыць семантыкі, то тут мы можам канстатаваць паслядоўнасць падзей, названых матэрыяльна выражаным і нулявым дзеясловам. Прычым своеасаблівай з’яўляецца будова гэтай канструкцыі. На эліпсіс дзеяслова тут накладваецца пропуск дзейніка. Таму сказ з’яўляецца адначасова і кантэкстуальна няпоўным і эліптычным.

Значэнне цяперашняга часу ў сказах з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца і ў складаных сінтаксічных канструкцыях, адна частка якой змяшчае эліпсіс дзеяслова. Пры гэтым часткі знаходзяцца ў аднасінах сінтаксічнага паралелізму, і часовае значэнне эліптычнай часткі праецыруецца на часовае значэнне поўнай: *З больніцы ўсе ад’язджаюць дамоў, а Лена – на працу ў суседні калгас* (П. Броўка); *Злятае бэз духмяны ў сны, а і ў дні апошня – сняжынкі* (Р. Баравікова). Сінтаксічны паралелізм выступае ў якасці паказчыка і ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага. У такім выпадку часовае значэнне эліптычнай канструкцыі праецыруецца на часовае значэнне поўнай: *Дык колькі яны працуюць. У зямлі з раніцы да вечара. Як чэрві. Вунь цяпліцы, парнікі... Нутры разводзяць – і на базар* (А. Дзялендзік). У такіх выпадках першы, поўны, сказ задае значэнне часу ўсім наступным эліптычным сказам. Пры гэтым акалічнасці *спачатку, адтуль* указваюць на паслядоўнасць падзей, што ажыццяўляюцца ў эліптычных канструкцыях: *Спачатку ідуць у салдаты. А адтуль – у горад* (А. Макаёнак). На ўзроўні складанага сінтаксічнага цэлага рэалізацыя тэмпаральнасці можа падразумяваць наяўнасць дзеяслова ў форме цяперашняга часу ў папярэднім сказе. У наступных сказах дзеянне, названае эліпсаваным дзеясловам, успрымаецца ў значэнні цяперашняга часу: *Здалося, толькі задрамаў, як чую – бяда. У расчыненых дзвярах – дзед: “Божухна, немцы! У лазні цёмна, але акенца ўжо святлее... Ранак* (В. Быкаў).

Паказчыкамі значэння цяперашняга часу могуць выступаць і дэтэрмінаваныя акалічнасці ў быційных сказах. Названыя акалічнасці ўказваюць на тое, што аб’ект знаходзіцца на гэтым месцы пастаянна, нязменна: *За гародамі трэцяй гэтай вёскі – шырокі, нізкі луг* (Янка Брыль); *За лугам – вялікія ўзгоркі...* (Янка Брыль). Безадносна да кантэксту такія сказы заўсёды маюць значэнне цяперашняга часу. Значэнне будучага ці прошлага часу быційных сказаў прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова *быць* у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі: *За возерам была вёска / За возерам – вёска / За возерам будзе вёска*.

Таксама значэнне будучага ці прошлага часу ў быційных сказах можа быць выражана кантэкстуальна няпоўнай канструкцыяй. Напрыклад

дзеяслоў прошлага ці будучага часу называўся ў папярэднім сказе, а ў наступным можа быць апушчаны: *За лесам было поле. За полем – сады* (І. Мележ); *За ракой будзе горад. У горадзе – школы* (Я. Сіпакоў). Калі ж значэнне часу ў эліптычным сказе з быццёвай смантыкай выражаецца ўнутрысказава, то гэта заўсёды значэнне цяперашняга часу.

Паказчыкам значэння цяперашняга часу можа быць і агульны часавы план складанага сказа. У канструкцыі *Правядзіце здзіўленым поглядам: // Снегавік з жалейкай – ля варот* (Р. Баравікова) форма загаднага ладу першай часткі ўказвае на пастаяннае і працяглае дзеянне, выражанае эліпсаваным дзеясловам. А пастаяннае дзеянне мае значэнне цяперашняга часу. Канструкцыя *Ці не Стафан, каб не змыліцца, // Прыйшоў з камінам на пагост? // Вячорка ўздрыгнуў: на сцяжынцы – // Стары з кійком. Валента Дрозд!* (Н. Гілевіч) мае значэнне цяперашняга часу пры форме прошлага. Частка, у якой эліпсуецца дзеяслоў, указвае на наяўнасць пэўнага аб'екта ў дадзены момант.

Значэнне цяперашняга часу эліпсаванага дзеяслова можа рэалізавацца і пры дапамозе экспліцытна выражаных аднародных членаў: *Значыць, я – да камандзіравай зямлянкі і ўжо на прыступках чую: размова сур'ёзная* (В. Быкаў). Прычым пазіцыя экспліцытна выражанага аднароднага выкзніка не фіксаваная: ён можа размяшчацца і ў пачатку сказа.

Паказчыкамі значэнняў часу могуць выступаць і розныя акалічнасці, якія ўказваюць, як правіла, на тое, што дзеянне, названае эліпсаваным дзеясловам, з'яўляецца нязменным і пастаянным, а таму мае значэнне цяперашняга часу: *Не з ранку ў дзень, а з году ў год – угору! Неадступна* (Т. Бондар). На пастаянны, нязменны характар дзеяння могуць указваць і акалічнасці, якія паўтараюцца некалькі разоў, ствараючы неабходны часавы фон: *А цераз год не стала й брата – яго найлюбага з братоў. // Была такой жахлівай страта – // Што злёг, вярнуўшыся з кладоў. // І зноўку сон... І зноў – пакутны. // І зноў – не раз сасніў, не два...// Ставок за вёскай цёплы, мутны, // І ў ім – шчаслівая дзятва* (Н. Гілевіч).

Неабходна адзначыць выпадкі, калі вершаваная страфа ўключае толькі эліптычныя сказы. У такіх сказах тэмпаральны фон стварае любы паказчык у першай эліптычнай канструкцыі. Значэнне часу ў астатніх канструкцыях рэалізуецца на аснове часавага фону першага сказа пры дапамозе сінтаксічнага паралелізму: *А думы ў горы // Зноў і зноў. // І раптам – гул І трэск сукоў. // Машына немцаў, // А на ёй – хлапцы, // І кожны, як герой* (П. Броўка). Паказчыкам значэння часу ў прыведзеных канструкцыях выступае акалічнасць *зноў і зноў*, якая ўказвае на паўтаральнасць падзей, а значыць дзеянне адносіцца да цяперашняга часу. Падобныя канструкцыі з'яўляюцца яскравым сведчаннем таго, што тэмпаральнасць можа рэалізавацца і недзеяслоўнымі сродкамі.

Значэнне **будучага** часу ў эліптычных сказах мае больш разнастайныя спосабы выражэння. Аднак найбольш пашыранымі сродкамі выражэння значэнняў будучага часу з'яўляюцца акалічнасці, якія ўказваюць на тое, што дзеянне будзе адбывацца пасля моманту гутаркі: *Ты не забыўся, брат наш*

кроўны, – // Струменіў водар з родных слоў, – // Што маме, Сохвіі Пятроўне, // Праз месяц семдзесят гадоў? (Н. Гілевіч). Рэалізацыя часавых значэнняў ажыццяўляецца спосабам далучэння паказчыка тэмпаральнасці да сінтаксічнай пазіцыі эліпсаванага дзеяслова. Неабходна адзначыць, што ў аналізуемых канструкцыях назіраецца двухбаковая сувязь: дапаўненні і акалічнасці рэалізуюць семантыку дзеяслова, а семантыка ўплывае на значэнне часу. Такім чынам акалічнасць часу выконвае двайную ролю: выступае ў якасці семантычнага і тэмпаральнага паказчыка ў эліптычных канструкцыях: *Я ўжо ў сярэднім, брат, узросце: Налета – семдзесят гадоў* (Н. Гілевіч). Двайная функцыя акалічнасці часу *налета* абумоўлена семантыкай названага кампанента. Аналагічная сітуацыя назіраецца і ў наступным сказе: *Яны ў Гародні, бы ў палоне. Такі ўжо час... Ідзеш далей... Турботы – заўтра, а сёння Ты – бесклапотны салавей* (Л. Дранько-Майсюк). Частае выкарыстанне акалічнасцяў часу ў функцыі паказчыка катэгорыі тэмпаральнасці тлумачыцца тым, што форма простага будучага часу з'яўляецца немаркіраванай – не мае прамых спосабаў выражэння, акрамя дзеяслоўных.

Як бачна, катэгорыя тэмпаральнасці ў эліптычных канструкцыях рэалізуецца недзеяслоўнымі паказчыкамі значэнняў часу. Да найбольш пашыраных адносяцца ўнутрысінтагматычныя паказчыкі тэмпаральнасці – акалічнасці часу. Канкрэтызацыя значэння часу адбываецца на аснове семантычнай спалучальнасці, у выніку якой акалічнасць абмяжоўвае часовае значэнне эліпсаванага дзеяслова ў канкрэтным сказе.

У якасці паказчыка тэмпаральнасці можа выступаць і сінтаксічны паралелізм. Сінтаксічны паралелізм аб'ядноўвае або аднародныя выказнікі, адзін з якіх эліпсаваны, або дзве прэдыкатыўныя часткі, адна з якіх эліптычная, або два і больш сказы ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага, адзін з якіх эліптычны. У падобных выпадках значэнне часу эліпсаванага дзеяслова або эліптычнай часткі складанага сказа вызначаецца на аснове значэння часу матэрыяльна выражанага дзеяслова. Сінтаксічны паралелізм дазваляе сфарміраваць агульны часавы план, на які і праецыруецца значэнне часу эліпсаванага дзеяслова.

У быццёвых эліптычных сказах у якасці паказчыка тэмпаральнасці выступаюць дэтэрмінаваныя акалічнасці. Структурна-семантычныя асаблівасці падобных канструкцый дазваляюць адносіць іх да плану цяперашняга часу. Значэнне будучага або прошлага часу прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова *быць* у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі. Прычым паказчык тэмпаральнасці *быць* можа змяшчацца як у самой быццёвай канструкцыі, так і ў папярэдняй з паралельнай структурай.

У складаным сінтаксічным цэлым, дзе ўсе сказы эліптычныя, канкрэтызатарам тэмпаральнасці выступае паказчык значэння часу першай канструкцыі. Астатнія канструкцыі набываюць тэмпаральны фон першага сказа.

Паказчыкам тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова выступае і даданая часавая частка, што ўказвае адначасова і на парадак ажыццяўлення падзей, і на канкрэтнае значэнне сінтаксічнага часу.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Божок, И.А. Семантическая организация эллиптических предложений / И.А. Божок // Семантика слова и семантика высказывания : межвуз. сб. науч. тр. / Моск. обл. пед. ин-т ; редкол.: П.А. Лекант (отв. ред.) [и др.]. – М., 1989. – С. 22–32.
2. Большаков, И.А. Новые виды синтагм для описания синтаксических связей в эллиптических предложениях / И.А. Большаков // Науч.-техн. информ. Сер. 2, Информационные процессы и системы. – 1989. – № 1. – С. 28–31.
3. Боярченко, Э.П. Сочетаемость слов и синтаксическая структура неполного предложения / Э.П. Боярченко // Способы и средства связи языковых единиц в тексте : сб. науч. тр. / Кур. гос. пед. ин-т ; редкол.: Э.П. Боярченко (отв. ред.), А.Е. Булатникова, Ю.Д. Соболева. – Курск, 1986. – С. 12–24.
4. Бурак, Л.І. Асобныя сродкі эканоміі газетнага тэксту / Л.І. Бурак // Культура мовы журналіста : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. А.І. Наркевіча, М.Я. Цікоцкага. – Мінск, 1992. – Вып. 6. – С. 79–85.
5. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў / Л.І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 320 с.
6. Вардоль, И.Ф. К вопросу о явлении эллипсиса / И.Ф. Вардоль // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения : докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М., 1969. – С. 59–70.
7. Винокур, Т.Г. Об эллиптическом словоупотреблении в современной разговорной речи / Т.Г. Винокур // Развитие лексики современного русского языка : сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. Е.А. Земской, Д.Н. Шмелева. – М., 1965. – С. 29–38.
8. Всеволодова, М.В. Классы моделей русского простого предложения и их типового значений ; Модели русских предложений со статальными предикатами и их речевые реализации (в зеркале китайского языка) / М.В. Всеволодова, Го Шуфень. – М. : Аналит. центр финансовой информ., 1999. – 169 с.
9. Гапова, Е.И. Контекстные средства актуализации имплицитных темпоральных значений / Е.И. Гапова // Коммуникативный аспект языка: процессы и единицы : межвуз. сб. науч. тр. / Рос. гос. пед. ун-т ; редкол.: Н.А. Кобрина, Л.В. Шишкова (отв. ред.). – Л., 1991. – С. 37 – 45.
10. Глинкина, Л.А. К вопросу о бессоюзном сложном предложении в языке древнерусских памятников XVI–XVII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Л.А. Глинкина; Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1962. – 26 с.
11. Грудева, Е.В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте / Е.В. Грудева. – Череповец : Черепов. гос. ун-т, 2007. – 251 с.

Т.Л. Чахоўская

ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧАЯ КАМПЕТЭНЦЫЯ ВЫКЛАДЧЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Праблема інтэграцыі кампанентаў культуры ў працэс навучання замежным мовам паўстала яшчэ ў 1970-я гг. Сёння тэзіс аб неад’емнасці вывучэння замежнай мовы ад азнаямлення з культурай краіны, яе гісторыяй, сацыякультурнымі традыцыямі, асаблівасцямі нацыянальнага светабачання народам-носьбітам з’яўляецца агульнапрынятым у лінгваметодыцы.

Ідэі карэкцыі мэты і абнаўлення зместу навучання замежным мовам шырока прадстаўлены ў метадычных даследаваннях апошніх гадоў. На

сучасным этапе вырашальнае значэнне набывае той факт, што выкладчык павінен валодаць мовай як сродкам міжкультурнай камунікацыі, што прадугледжвае неабходнасць фарміравання ў яго лінгвакраізнаўчай кампетэнцыі, якая выступае абавязковым кампанентам прафесійна-камунікацыйнай кампетэнцыі.

Базу лінгвакраізнаўчай кампетэнцыі выкладчыка беларускай мовы як замежнай, на наш погляд, складаюць фонавыя веды тыповага адукаванага прадстаўніка беларускай лінгвакультурнай супольнасці. Слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў даюць наступнае азначэнне фонавых ведаў: “Фонавыя веды – background knowledge. Узаемнае веданне рэалій моўцамі і слухачом, якія з’яўляюцца асновай маўленчых зносін” [5, с. 498].

Наяўнасць агульных ведаў з’яўляецца асноўнай перадумовай для адэкватных зносін, калі камуніканы належаць да розных лінгвакультурных супольнасцей. У працэсе навучання іншафоны павінны засвоіць вызначаны аб’ём фонавых ведаў, які ў сучаснай методыцы вызначаецца як “фрэймавая прэсупазіцыя” [7, с. 8]. Фрэймавую, або кагнітыўную, прэсупазіцыю разглядаюць як адзінку, пакладзеную ў аснову фонавых ведаў іншакультурнай супольнасці, як “невэрбальны кампанент камунікацыі, суму ўмоў, звязаных з маўленчым выказваннем” [8, с. 312].

Аснову фрэймавай прэсупазіцыі складае канцэпт як абстрактная схема, у якой закладзены аперацыйны механізм кагнітыўнага пазнання рэчаіснасці [7]. Фрэймы як кагнітыўныя структуры з’яўляюцца спосабам арганізацыі фонавых ведаў. Уключэнне фрэйма ў арганізацыю вучэбнага матэрыялу забяспечвае мэтанакіраваную паэтапную пабудову кагнітыўнай сістэмы другой культурна-моўнай асобы, максімальна даступнай да міжкультурнага ўзаемадзеяння [1].

Спробы апісаць фонавыя веды тыповага носьбіта мовы і культуры прадпрымаліся неаднаразова. Так, шырока вядомая канцэпцыя “культурнай пісьменнасці”, распрацаваная прафесарам англійскай мовы Віргінскага ўніверсітэта Э.Д. Хіршам, які вызначыў аб’ём ведаў, уключаны ў абавязковы мінімум культурнай пісьменнасці амерыканцаў. Аўтарам быў складзены слоўнік культурнай пісьменнасці, куды ўвайшлі асноўныя звесткі з сусветнай і амерыканскай гісторыі, літаратуры і культуры. Аднак гэты слоўнік прызначаўся для саміх амерыканцаў, і ў ім практычна адсутнічаюць геаграфічныя назвы, рэаліі побыту і нормы паводзін, што важна для іншафона, які вывучае амерыканскі варыянт англійскай мовы [11].

В.П. Фурманава вылучае наступныя элементы фонавых ведаў, якімі павінна валодаць “культурна-моўная” асоба для паспяховых зносін у сітуацыях міжкультурнай камунікацыі: 1) гісторыка-культурны фон, які ўключае звесткі аб культуры грамадства ў працэсе яго гістарычнага развіцця; 2) сацыякультурны фон; 3) этнакультурны фон, які змяшчае інфармацыю аб побыце, традыцыях, святах; 4) семіятычны фон – інфармацыя аб сімволіцы іншамоўнага асяроддзя [7].

Адно з найбольш простых і зручных мадэлей, прызначаных для аналізу спецыфікі іншамоўнай культуры, прапанаваў Х. Хамерлі. Даследчык вылучае:

1) інфармацыйную (або фактычную) культуру (веды па гісторыі, геаграфіі, агульныя звесткі, якімі валодае тыповы прадстаўнік грамадства); 2) культуру паводзін (асаблівасці ўзаемаадносін у грамадстве, нормы, каштоўнасці, гутарковыя формулы, мова рухаў цела); 3) традыцыйную Культуру (мастацкія каштоўнасці) [10].

Лінгвакраізнаўчы падыход да выкладання беларускай мовы як замежнай, які мае на мэце вывучэнне мовы адначасова з вывучэннем культуры, грунтуецца на выкарыстанні адной з сацыяльных функцый мовы – кумулятыўнай. У гэтай функцыі мова выступае як злучальнае звяно паміж пакаленнямі, сховішча і сродак перадачы пазамоўнага калектыўнага вопыту, паколькі мова не толькі адлюстроўвае сучасную культуру, але і фіксуе яе папярэдні стан. Кумулятыўная функцыя ўласцівая ўсім моўным адзінкам, аднак найбольш выразна яна выяўляецца ў сферы лексікі – у словах, фразеалагізмах, афарызмах [2]. Паводле гэтага пункту гледжання, у семантычнай структуры намінацыйных адзінак мовы прысутнічае экстралінгвістычны змест, які непасрэдна адлюстроўвае нацыянальную культуру. Гэты элемент значэння слова, які ўзыходзіць да гісторыі, геаграфіі, традыцый, фальклору, традыцыйна называецца нацыянальна-культурным кампанентам, а намінацыйныя адзінкі мовы, якія змяшчаюць такі кампанент – лексіка з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі.

Аналіз асноўных палажэнняў лінгвакраізнаўчай тэорыі слова дазваляе зрабіць выснову, што дасягнуць адэкватнага паразумення ў сітуацыях міжкультурнай камунікацыі на занятках па беларускай мове як замежнай нельга без ведання лексікі з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі. Такім чынам, у вучэбных мэтах неабходна вылучыць лінгвістычны кампанент лінгвакраізнаўчай кампетэнцыі, які ўключае лексічныя адзінкі, што найбольш выразна адлюстроўваюць культуру Беларусі.

Праблема адбору і класіфікацыі лексікі з нацыянальна-культурным кампанентам цесна звязана з праблемай рэалій. Тэрмін “рэалія” выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы, літаратуразнаўстве і лінгвакраізнаўстве. Нягледзячы на шырокае ўжыванне, у навуковай літаратуры няма выразных крытэрыяў азначэння рэаліі. Існуе дваістае разуменне гэтай з’явы: 1) рэалія – гэта прадмет як паняцце, з’ява, якая характэрная для гісторыі, культуры, ладу жыцця народа і не сустракаецца ў іншага народа; і 2) рэалія – гэта слова, моўная адзінка, якія пазначае такую з’яву, прадмет і паняцце, а таксама прыказкі, прымаўкі, афарызмы і фразеалагізмы.

Даволі цікавым з’яўляецца пункт гледжання В.П. Канецкай, якая разглядае рэаліі не проста як адмысловыя прадметы аб’ектыўнай рэальнасці, але як адмысловыя рэферэнты – элементы аб’ектыўнай рэальнасці, адлюстраваныя ў свядомасці камунікантаў, гэта значыць прадметы думкі, з якімі суадносіцца дадзеная моўная адпаведнасць [3]. З гэтай пазіцыі даследчыца вылучае тры асноўныя групы брытанскай культурна-генетычнай агульнасці ў супастаўленні з рускай: 1) **універсаліі** – рэферэнты, тоесныя па сваіх істотных і другарадных прыметах у адпаведных культурах (*сонца, вада, паветра*); 2) **квзірэаліі** – рэферэнты, тоесныя па сваіх істотных прыметах,

але адрозныя па другарадных (*grant – стыпендыя, Teachers' Training College – педагагічны інстытут*); 3) **уласна рэаліі** – рэферэнты, якія па сваіх істотных і другарадных прыкметах з'яўляюцца унікальнымі, уласцівымі толькі адной з культур.

Розныя падыходы да трактоўкі рэалій, адсутнасць выразнага азначэння гэтага паняцця прывялі да ўзнікнення вялікай колькасці тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца сёння для пазначэння падобных з рэаліямі з'яў. Часцей за ўсё сустракаюцца тэрміны “безэквівалентная лексіка”, “фонавыя словы”, “нацыянальна маркіраваныя словы”, “экзатызмы”, “варварызмы”, “краіназнаўча каштоўная лексіка”, “лакуны”. Найбольш удалымі для пазначэння культурна маркіраваных лексічных адзінак мы лічым тэрмін “фонавая лексіка”, паколькі ён шырока вядомы ў метадычнай літаратуры і ў найбольшай ступені раскрывае сутнасць паняцця. У лінгвакраіназнаўстве да фонавай лексікі адносяць словы з няпоўнай эквівалентнасцю фонаў [2].

Падаецца лагічным размежаваць паняцце рэаліі і фонавай лексікі. Як і В.П. Канецкая, мы лічым мэтазгодным разглядаць рэаліі ў якасці рэферэнтаў, а не проста прадметаў аб'ектыўнай рэальнасці або слоў, якія пазначаюць такія прадметы. Калі прааналізаваць класіфікацыю рэалій, прапанаваную В.П. Канецкай, у святле лінгвакраіназнаўчай тэорыі, то моўным выражэннем універсальнай будзе з'яўляцца эквівалентная лексіка, квазірэаліі – фонавая лексіка, уласна рэаліі будуць выяўленыя безэквівалентнай лексікай.

На наш погляд, у лінгвакраіназнаўчы мінімум мэтазгодна ўключыць не толькі фонавыя і безэквівалентныя лексічныя адзінкі, але і канатацыную, а таксама анамастычную лексіку (тапонімы і антрапонімы), гэта значыць усё тое, што можа спрыяць удасканаленню лексічнага боку маўленчай дзейнасці выкладчыкаў беларускай мовы як замежнай. У сувязі з шырокім моўным матэрыялам узнікае неабходнасць класіфікаваць яго з мэтай арганізацыі зместу навучання.

Большасць даследчыкаў групуюць рэаліі з улікам экстралінгвістычных фактараў – тэматычных асацыяцый. Мы лічым мэтазгодным вылучэнне геаграфічных, культурна-гістарычных, грамадска-палітычных і этнаграфічных рэалій.

Аналіз літаратуры па праблемах міжкультурнай камунікацыі дазваляе вылучыць веды і ўменні, якія складаюць сутнасць лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі.

Пад лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыяй неаўтэнтычнай моўнай асобы мы разумеем здольнасць ажыццяўляць міжкультурную камунікацыю, якая грунтуецца на веданні лексічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам семантыкі і ўменні адэкватнага іх ужывання ў сітуацыях міжкультурных зносін, а таксама ўменнях выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення паразумення ў сітуацыях непасрэдных міжкультурных зносін.

Сфарміраваўшы ў іншафонаў вышэйназваныя веды і ўменні лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі, мы забяспечым іх камунікацыйную кампетэнцыю ў сітуацыях міжкультурнай камунікацыі. Аднак ва ўмовах філалагічнага профілю навучання такая пастаноўка пытання з'яўляецца

аднабаковай. У межах прафесійна скіраванага навучання беларускай мове як замежнай неабходна сфарміраваць лінгвакраізнаўчую кампетэнцыю.

Для вырашэння гэтай задачы, на наш погляд, неабходна прааналізаваць у міжкультурным аспекце функцыянальную педагогічную дзейнасць выкладчыка беларускай мовы як замежнай і метадычныя ўменні, якія забяспечваюць рэалізацыю той або іншай функцыі. Як вядома, структура прафесійна-педагогічнай дзейнасці выкладчыка складаецца з дзвюх груп функцый. Да мэтавызначальных перадусім належаць камунікацыйна-навучальная, развіцёвая і выхаваўчая функцыі. Аперацыйна-структурныя функцыі ўключаюць гнастычную, канструктыўна-планавую і арганізацыйную [4].

Даследчыкі, якія займаюцца вывучэннем функцыянальнай структуры педагогічнай дзейнасці выкладчыка, адзначаюць вядучую ролю камунікацыйна-навучальнай функцыі і вылучаюць у ёй інфармацыйна-арыентацыйны, матывацыйна-стымулюючы і кантрольна-карэкцыйны кампаненты [9].

Інфармацыйна-арыентацыйны кампанент камунікацыйна-навучальнай функцыі забяспечваецца наступнымі ўменнямі:

- арыентаваць навучэнцаў адносна сувязі паміж мовай і культурай краіны, асаблівасцямі выражэння нацыянальнай спецыфікі ў сацыякультурных паводзінах яе прадстаўнікоў;

- арыентаваць навучэнцаў адносна рысаў падабенства і адрозненняў у культурах роднай і чужой краіны.

Матывацыйна-стымулюючы кампанент уключае ўменні стварыць у навучэнцаў унутранае запатрабаванне карыстацца беларускай мовай як сродкам зносін у сітуацыях апасродкаванай і непасрэднай міжкультурнай камунікацыі:

- а) шляхам уключэння аўтэнтычных матэрыялаў (тэкстаў, вершаў, песень, відэаматэрыялаў і інш.) у працэс вывучэння мовы;

- б) шляхам выкарыстання актыўных форм навучання (праблемных заданняў, ролевых гульняў сацыякультурнай скіраванасці), якія спрыяюць больш эфектыўнаму засваенню асаблівасцей беларускай культуры;

- в) шляхам прыцягнення навучэнцаў да розных відаў пазааўдыторнай дзейнасці (культурна-краізнаўчыя віктарыны і конкурсы, перапіска з замежнымі сябрамі і інш.), накіраваных на вырашэнне пэўных задач акультурацыі.

Кантрольна-карэкцыйны кампанент грунтуецца на наступных метадычных уменнях:

- вылучаць мэты, формы, віды і аб'екты кантролю пры авалоданні беларускай мовай як сродкам міжкультурных зносін;

- планаваць і ажыццяўляць бягучы, навучальны і выніковы кантроль маўленчых навыкаў і ўменняў навучэнцаў з мэтай выяўлення ўзроўню валодання беларускай мовай як сродкам міжкультурных зносін.

Развіцёвая і выхаваўчая функцыі рэалізуюцца з дапамогай наступных уменняў:

- шляхам выкарыстання аўтэнтычных матэрыялаў у вучэбным працэсе пашыраць круггляд, развіваць памяць і інтэлектуальныя здольнасці

навучэнцаў, фарміраваць у іх уменне аналізаваць і вылучаць рысы падабенства і адрозненняў у роднай і замежнай культурах;

- фарміраваць у навучэнцаў уменні самастойна спазнаваць незнаёмую культуру, выкарыстоўваючы лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі, даведнікі, сродкі масавай інфармацыі;

- выходзіць у навучэнцаў павагу, сімпатыі да беларускага народа, а таксама да яго сацыякультурных каштоўнасцей;

- выходзіць у навучэнцаў глыбокую пашану да нацыянальных традыцый, звычаяў, культурных здабыткаў роднай краіны.

Гнастычная функцыя рэалізуецца праз уменні:

- аналізаваць вучэбны матэрыял, сродкі навучання з пункту гледжання прадстаўленасці ў іх звестак аб культуры Беларусі і іх выкарыстання ў вучэбным працэсе;

- прадбачыць магчымыя выпадкі праяўлення лінгвакраіназнаўчай і сацыякультурнай інтэрферэнцыі ў маўленчай дзейнасці навучэнцаў;

- на аснове супастаўлення нацыянальна-культурных асаблівасцей дзвюх лінгвакультурных супольнасцей вызначаць найбольш цяжкія для засваення факты і з'явы рэчаіснасці.

Метадычныя ўменні, якія забяспечваюць **канструктыўна-планавую функцыю**, выглядаюць наступным чынам:

- адбіраць і метадычна апрацоўваць аўтэнтычныя матэрыялы з улікам узроставых асаблівасцяў і інтарэсаў навучэнцаў і размяркоўваць адпаведныя матэрыялы па этапах навучання;

- выбіраць найбольш эфектыўныя прыёмы і спосабы азнаямлення навучэнцаў з культурай Беларусі;

- рыхтаваць, падбіраць, выкарыстоўваць розныя сродкі нагляднасці з мэтай семантызацыі адпаведных рэалій.

Арганізацыйная функцыя рэалізуецца на базе ўменняў выбіраць аптымальныя спосабы арганізацыі сваёй дзейнасці і дзейнасці навучэнцаў з мэтай найбольш эфектыўнага засваення фактаў беларускай культуры.

На наш погляд, пералічаныя прафесійныя ўменні складаюць дыдактычны кампанент лінгвакраіназнаўчай кампетэнцыі выкладчыка беларускай мовы як замежнай і могуць быць зместавымі арыенцірамі для арганізацыі падрыхтоўкі высокакваліфікаваных выкладчыкаў на філалагічных факультэтах педагагічных вышэйшых навучальных устаноў.

Такім чынам, аналіз этнапсіхалінгвістычнага, лінгвістычнага і дыдактычнага аспектаў праблемы дазваляе меркаваць, што лінгвакраіназнаўчая кампетэнцыя выкладчыка беларускай мовы як замежнай з'яўляецца кампанентам яго прафесійна-камунікацыйнай кампетэнцыі і ўключае ў сваю структуру:

1. асноўныя фонавыя веды тыповага адукаванага прадстаўніка беларускай лінгвакультурнай супольнасці, а таксама ўменні выкарыстоўваць фонавыя веды для дасягнення паразумення ў сітуацыях апасродкаваных і непасрэдных міжкультурных зносін;

2. веданне лексічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам значэння і ўменне адэкватна іх прымяняць у сітуацыях міжкультурнай камунікацыі;

3. комплекс прафесійна-педагагічных уменняў, якія дазваляюць найбольш эфектыўна навучаць беларускай мове як сродку міжкультурных зносін.

Літаратура

1. Астафурова, Т.Н. Стратегии коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистический и дидактический аспекты): Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. М., 1997.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1990.
3. Конецкая В.П. Лексико-семантическая характеристика языковых реалий // Великобритания: лингвострановедческий словарь. М., 1980.
4. Профессиограмма учителя иностранного языка / сост. С.Ф. Шатилов, К.И. Соломатов, Е.С.Рабунский. Л., 1985.
5. Словарь лингвистических терминов / Сост. О.С. Ахманова. М., 1969.
6. Томахин, Г.Д. Реалии-американизмы: пособие по страноведению. М., 1988.
7. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам. Изд-во Мордовского ун-та, 1993.
8. Халеева И.И. Некоторые проблемы обучения межкультурной коммуникации на основе когнитивного подхода. Психолингвистика и межкультурные взаимоотношения: Тезисы докладов 10 Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. Москва. 3-6 июня, 1991. М., 1991. С. 310-312.
9. Шатилов С.Ф., Еремин ЮВ. Некоторые актуальные теоретические вопросы профессионально направленного обучения иностранному языку в педагогическом вузе // Профессионально направленное обучение иностранному языку в педагогическом вузе. Л., 1985. С.3-16.
10. Hammerly H. Synthesis in Second Language Teaching // Second Language Publications, 1982.
11. Hirsh A. D. The Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. Boston, 1988.

Г.К. Чахоўскі

WEB-АЎДЫТОРЫЯ І ЭЛЕКТРОННЫЯ СМІ

Развіццё электронных сродкаў масавай інфармацыі (СМІ) лічыцца адным з найбольш важных дасягненняў сучаснага навукова-тэхнічнага прагрэсу, якія зрабілі магчымым інфармацыйны ахоп максімальна шырокай аўдыторыі, паскарэнне праходжання інфармацыйнай плыні па каналах камунікацыйнай сувязі, павелічэнне іх інфармацыйнай ёмістасці.

Вынікам змен часавых і прасторавых параметраў камунікацыі стала ўтварэнне адзінай інфармацыйнай прасторы, у межах якой разгортваецца міжкультурнае ўзаемадзеянне, арыентаванае на актыўны дыялог з Web-аўдыторыяй.

Трансфармацыя электронных СМІ у інфармацыйны канал спрыяе ўзрастанню ролі моўнай віртуальнай камунікацыі. Мова, якая выкарыстоўваецца ў працэсе віртуальнай камунікацыі, адрозніваецца паводле спецыфікі канала перадачы інфармацыі і мае адметныя “электронныя” рысы.

Розныя жанры віртуальнай камунікацыі рэалізуюцца ў новых дыскурсіўных практыках.

Мэтай гэтага артыкула з'яўляецца агульная характарыстыка і уніфікацыя тэрміналогіі электронных СМІ, вылучэнне лінгвістычных аспектаў вивучэння СМІ новага тыпу, аналіз гіпертэкставай арганізацыі і інтэрактыўных магчымасцей сеткавых выданняў.

1. Інтэрнэт і СМІ

У артыкуле “Інфармацыйнае грамадства ў Расіі: парадоксы элітарнага Інтэрнэту” Я.М. Засурскі вылучае 3 працэсы інфармацыйнага абмену: “У свеце адбываюцца тры важныя працэсы ў абмене інфармацыяй: па-першае, глабалізацыя – хуткі абмен інфармацыяй з усім светам; па-другое, развіццё прыватных мясцовых структур: сучасныя інфармацыйна-камунікацыйныя сеткі даюць магчымасць малым групам, у тым ліку этнічным, прысутнічаць у віртуальнай прасторы, аб'ядноўваючы сваіх прадстаўнікоў безадносна да дзяржаўных межаў і геаграфічных адлегласцей, пры гэтым ствараюцца малыя сеткі і групы; нарэшце, па-трэцяе, тэхналагізм, які пераходзіць у сферы масавых сродкаў у тэхналагічны дэтэрмінізм: развіццё мабільнай тэлефоніі адкрывае новыя падыходы да Інтэрнэту, абыходзячы правадную сувязь” [1, с. 4-5].

Прынцыпова важным фактарам выступае доступ да новых інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій: “Інтэрнэт як аснова развіцця інфармацыйнага грамадства з'яўляецца ключавым элементам будучых прарываў у сучасную эліту дзяржаў” [1, с. 4], “у інфармацыйнай сферы Інтэрнэт адыгрывае ролю гаранта доступу да інфармацыі” [1, с. 5].

Паводле Я.М. Засурскага, пры аналізе ўзаемаадносін інфармацыйнага грамадства і новых сродкаў масавай інфармацыі неабходна звярнуць увагу на наступныя аспекты:

- 1) магчымасць перадачы інфармацыі з дапамогай сучасных інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій і Інтэрнэта;
- 2) пашырэнне тэрыторыі дзеяння традыцыйных сродкаў масавай інфармацыі ва ўмовах інтэрнэтызацыі;
- 3) стварэнне новых мас-медыя, або новых сродкаў масавай інфармацыі [1, с. 6].

Новыя рэаліі ў развіцці сродкаў масавай інфармацыі прывялі да з'яўлення тэрміналогіі, якая адлюстроўвае ўзаемадзеянне СМІ і інфармацыйна-камунікатыўных тэхналогій.

2. Фарміраванне новай тэрміналогіі

У навуковай літаратуры выкарыстоўваюцца розныя тэрміны для намінацыі электронных СМІ: электронныя выданні, net-выданні і сеткавыя выданні, Web-выданні і вэб-выданні, online версіі і он-лайнавыя версіі, лічбавыя і віртуальныя СМІ. Разнастайнасць тэрмінаў адлюстроўвае тэхнічныя, інфармацыйныя і навігацыйныя аспекты прэзентацыі, захавання і апрацоўкі інфармацыі ў электронных СМІ. Прывядзём тлумачэнні некаторых тэрмінаў, якія пашырыліся ў сучаснай камунікатывістыцы [2].

Новыя электронныя медыя, новыя медыя, нью-медыя (new electronic media, new-media). Гэтымі тэрмінамі карыстаюцца спецыялісты ў галіне інфармацыйных супермагістралей (information superhighway). Акцэнт робіцца на прынцыповых адрозненнях інтэрактыўных тэлекамп'ютэрных

мультимедійних засобах зв'язі, на яких ґрунтуються супермагістралі, а також відео СМІ – звичайних медіа [2, с. 145].

Нові електронні медіа мають амаль безмежні магчымасці для передачі любой інформації любым же адресатам у різних кірунках. Гэта вядзе да такога павелічэння масы інформації і масы карыстальнікаў, пры якім самі паняцці ‘медіа’ і ‘масавая камунікацыя’ набываюць новыя семантычныя адценні.

Адрозненне паміж традыцыйнымі СМІ і новымі электроннымі медыя заключаецца таксама ў тым, што сродкі масавай інфармацыі абапіраюцца на камунікатыўную мадэль “ад нешматлікіх да многіх” (media by the few for the many), у той час як новыя сродкі інфармацыі, нью-медыя, забяспечваюць камунікацыю “ад многіх да многіх” (media by the many for the many) [3].

Электронная дэмакратыя (electronic democracy) – канцэпцыя, паводле якой новыя электронныя медыя, паляпшаючы інфраструктуру дэмакратычнага грамадства, ствараюць магчымасць пераходу ад рэпрэзентацыйнасці да партысіпацыйнасці, да ўдзелу ўсіх грамадзян у вырашэнні актуальных сацыяльных праблем разам з адміністрацыяй з дапамогай правядзення інтэрактыўных дыялогаў, форумуў, канферэнцый, тэледабатаў і тэлегаласаванняў [2, с. 257].

Электронная журналістыка, кібержурналістыка (electronic journalism, electronic news gathering, cyberjournalism) – распаўсюджанне інфармацыі па каналах электронных СМІ. Выраз *electronic news gathering* – збор электронных навін – часцей за ўсё ўжываецца тады, калі маецца на ўвазе збор, апрацоўка і перадача навін з выкарыстаннем электроннай тэхнікі зв'язі. Тэрмін *cyberjournalism* – кібержурналістыка – адлюстроўвае новую фазу ў развіцці электроннай журналістыкі ў зв'язі з развіццём інфармацыйных супермагістралей. Гэты перыяд характарызуецца поліфункцыянальным выкарыстаннем камп'ютэрных тэхналогій і сетак, якія забяспечваюць журналістаў матэрыяламі баз дадзеных, дошак аб'яў, электроннай поштай і іншымі інфармацыйнымі сродкамі Інтэрнэта [2, с. 259].

Электронная газета (electronic newspaper) – перанос газетнай інфармацыі на тэлевізійныя і камп'ютэрныя экраны ў тых формах і аб'ёмах, якія адпавядаюць запытам спажывцоў і інтарэсам стваральнікаў [2, с. 257]. У сучасных даследаваннях па камунікатывістыцы аналізуюцца магчымасці і перспектывы электронных газет. Да іх пераваг адносяцца:

1. мінімальная залежнасць ад росту цэн на газетную паперу;
2. пашырэнне аўдыторыі шляхам выхаду ў Інтэрнэт.

З другога боку, перанос газетнай інфармацыі на камп'ютэрныя экраны спараджае фінансавыя праблемы, звязаныя з дадатковымі выдаткамі на стварэнне газет і адсутнасцю пакрыцця гэтых выдаткаў чытачамі. Цяжасці ўзнікаюць таксама пры кампаноўцы матэрыялаў, характэрных для звычайнага друку, у электронны гіпертэкставы фармат.

3. Віды электронных выданняў

Традыцыйнай ацэнкай Інтэрнэт-выданняў з'яўляецца прынцып “спадчыннасці”, пры якім электронныя выданні разглядаюцца адносна іх офлайн-прадэцый [4; 5]. У адпаведнасці з такім падыходам, электронныя сродкі масавай інфармацыі падзяляюцца на тры вялікія групы:

1. эквівалентныя копіі традыцыйных СМІ, або іх электронныя версіі;
2. мадыфікаваныя он-лайн-версіі традыцыйных СМІ, якія ўзніклі на базе сваіх оф-лайн-пратацыпаў, але не капіруюць іх, праводзяць уласную інфармацыйную палітыку, маюць самастойную схему вяшчання;
3. медыяпраекты, якія ўзніклі ў Сеціве і не маюць оф-лайнавых пратацыпаў.

Паводле азначэння А. Носіка, галоўнага рэдактара “lenta.ru” і прэзідэнта інтэрнэт-партала “Рамблер”, гэтыя тры групы можна назваць адпаведна так: “клоны”, “гібрыды” і “арыгінальныя інтэрнэт-СМІ” [4]. Усе гэтыя віды маюць істотныя адрозненні як з пункту гледжання інфармацыйных падыходаў, у тым ліку ў характары абнаўлення і прэзентацыі навін, маркетынгавых стратэгий, так і ў падыходах да выкарыстання Інтэрнэт-тэхналогій, у тым ліку гіпертэкставых спасылак і інтэрактыўных магчымасцей. Падрабязны аналіз электронных выданняў у рэчышчы такога падыходу змешчаны ў артыкуле М.М. Лукіной [5].

4. Гіпертэкставы фармат электронных выданняў

Як ужо адзначалася, адным з найбольш істотных элементаў новых інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій з’яўляецца гіпертэкставая арганізацыя. Агульнай прыметай усіх СМІ робіцца электронны тэкст у новым структурна-семіятычным вымярэнні: паралельна з лінейнай, у ім выбудоўваецца іерархічная гіпертэкставая структура.

Арыгінальны эффект нелінейнай арганізацыі інфармацыйных адзінак, якія могуць быць прадстаўлены як тэкстам, так і аўдыё- і відэаінфармацыяй, а таксама выключная лёгкасць кіравання гэтымі адзінкамі ў гіпертэкставым асяроддзі забяспечыла папулярнасць і шырокае распаўсюджанне гіпертэкставых тэхналогій.

І.Б. Штэрн прыводзіць найбольш поўнае азначэнне гіпертэксту: “Гіпертэкст – ...інфармацыйная (камп’ютэрна арыентаваная) тэхналогія арганізацыі і выкарыстання тэкставых матэрыялаў, якая спалучае нелінейны, асацыятыўна-фрагментарны і сеткавы прынцыпы рэпрэзентацыі інфармацыйнай прасторы з працэдурамі вольнай навігацыі з дапамогай нелінейных сувязей, зафіксаваных у гэтай прасторы” [7].

Асноўныя характарыстыкі гіпертэкставых тэхналогій:

1. наяўнасць спасылак;
2. магчымасць стварэння новых спасылак (карыстальнік можа развіваць сваю сетку або проста каментавать іншы дакумент);
3. структурызацыя інфармацыі (на адным і тым жа матэрыяле можна арганізаваць некалькі розных іерархій);
4. глабальны погляд (спецыяльныя сістэмы прагляду могуць забяспечыць глабальны погляд на дакумент як на сетку вузлоў, што вельмі важна для вялікіх па аб’ёме або складаных дакументаў);
5. модульнасць інфармацыі (на адзін і той жа тэкст (фрагмент) можна спасылацца з некалькіх пазіцый);
6. звязнасць тэксту (спасылкі робяцца неад’емным элементам асноўнага тэксту і, нават калі пэўны фрагмент тэксту пераносіцца ў іншае месца,

нават у іншы дакумент, інфармацыйныя спасылкі працягваюць даваць прамы і непасрэдны доступ да гэтага тэксту).

5. Сеткавы дыскурс

Спецыфікай гэтага тыпу зносін з'яўляецца выкарыстанне спецыфічных сігналаў камунікацыі – электронных. Камп'ютэрныя зносіны – гэта камунікацыя ў віртуальным асяроддзі, і ў гэтым заключаецца яго найбольш істотная прымета. У сучасным грамадстве ёсць некалькі магчымасцей зносін пры дапамозе камп'ютэра: лакальная сетка, якая аб'ядноўвае некалькі камп'ютэраў, нацыянальнае і глабальнае сусветнае сеціва (WWW – World Wide Web).

Камп'ютэрныя зносіны могуць быць як асобна-арыентаванымі (перапіска па электроннай пошце), так і статусна-арыентаванымі (удзел у электронных канферэнцыях). Яны маюць прыметы ўсіх тыпаў істытуцыйнага дыскурсу, аднак не належаць ні да якога з іх цалкам: спецыфіка істытуцыйнага дыскурсу адлюстроўваецца ў жанрах камп'ютэрных зносін. У выніку аналізу сітуацыі і ўдзельнікаў камп'ютэрных зносін мы сутыкаемся са складанымі камбінацыямі дыскурсаў: перадача паведамленняў аднаго карыстальнік іншаму па электроннай пошце (побытавыя зносіны), афіцыйны абмен і запыт інфармацыі па электроннай пошце (афіцыйна-справавы дыскурс), абмеркаванне навуковых праблем у групах навін і он-лайн канферэнцыях (навуковы дыскурс), абмеркаванне пытанняў выкладання і адукацыі ў он-лайн канферэнцыях (педагагічны дыскурс), рэклама, якая з'яўляецца на электронных дошках аб'яў (рэкламны дыскурс), абмеркаванне палітычных пытанняў (палітычны дыскурс).

Сеткавы дыскурс як від зносін аб'ектыўна вылучаецца на падставе наступных канстытутыўных прымет: электронны сігнал як канал зносін, віртуальнасць, дыстантнасць, апасродкаванасць, высокая ступень пранікальнасці, гіпертэкст, крэалізаванасць, статусная самастойнасць ўдзельнікаў, “смайлікі”, камбінацыя розных тыпаў дыскурсу, спецыфічная камп'ютэрная этыка.

Камп'ютэрныя зносіны мэтазгодна разглядаць як адмысловае функцыянаванне мовы, якое ўключае розныя жанры:

- 1) электронную пошту (e-mail), лісты, пераважна прыватнага зместу;
- 2) электронныя гутаркі;
- 3) сістэма электронных дошак аб'яў – BBS (Bulletin Board System);
- 4) камп'ютэрныя канферэнцыі.

Характэрнымі прыметамі сеткавых канферэнцый, як асобнага жанру камп'ютэрных зносін, з'яўляюцца:

- 1) падабенства з навуковай канферэнцыяй у яе нефармальнай (кулуарнай) частцы;
- 2) дыстантнасць;
- 3) спецыфічная канвенцыйнасць і наяўнасць фіксаваных правіл зносін;
- 4) тэматычнае структураванне;
- 5) пісьмовая фіксацыя.

Сеткавыя навуковыя канферэнцыі маюць істотнае значэнне для карыстальнікаў з лінгвістычнага пункту гледжання, паколькі ўдзельнікі такога віду зносін маюць доступ да моўнай культуры іншых народаў, а шырокія зносіны з прадстаўнікамі розных дыскурсіўных супольнасцей дазваляюць развіваць гуманітарную адукацыю і стымулююць развіццё як роднай мовы, так і авалоданне замежнымі мовамі, дазваляюць набыць адпаведныя моўныя навыкі. На гэты аспект звяртаюць увагу метадысты, якія выкарыстоўваюць інтэрнэт у працэсе навучання адпаведным дысцыплінам.

Спецыфіка камп'ютэрнага этыкету патрабуе дэталёвага лінгвістычнага вывучэння, паколькі камп'ютэрныя зносіны сёння з'яўляюцца адным з вядучых спосабаў камунікацыі. Сацыялінгвістычнае вывучэнне этыкету ўключае асвятленне як моўных, так і пазамоўных сродкаў зносін для выяўлення сацыяльна значных адрозненняў у камунікацыйных сітуацыях, вызначэнне універсальных і нацыянальна-спецыфічных характарыстык этыкетных паводзін і параметраў этыкетнай варыятыўнасці.

Літаратура

1. Засурский, Я.Н. Информационное общество в России: парадоксы элитарного Интернета // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. 2001. № 6. С. 4-13.
2. Землянова, Л.М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. Толковый словарь терминов и концепций. М. Изд-во МГУ, 1999.
3. Collins A., Neville P. and Bielaczyc, K. The Role of Different Media in Designing Learning Environment // International Journal of Artificial Intelligence in Education. 2000, 11. P. 144-162.
4. Носик, А. СМИ в Интернете как бизнес и предприятие. URL: http://www.rus.ru/netcult/cathedra/20010203_nosik.html, 13.02.01.
5. Лукина, М.М. СМИ в домене РУ: хроника, цифры и типы // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. 2001. № 6. С. 63-73.
6. Новак Т., Хоффманн Д. Новые метрики для новых СМИ: к разработке стандартов измерения Web-аудиторий // Гуманитарные исследования в Интернете. Под ред. А.Е. Войскунского. М.: Можайск-Терра, 2000. С. 192-249.
7. Штерн І.Б. Вибрані топікі та лексикон сучасної лінгвістики. – Київ: "АртЕк", 1998.

С.М. Якуба

ПАДРУЧНІК ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ Ў СІСТЭМЕ НАВУЧАННЯ ВУЧНЯЎ ЧАЦВЁРТАГА КЛАСА

Арыентацыя агульнаадукацыйнай школы на гуманізацыю навучання мае на мэце ўсебаковае развіццё асобы. На гэтым шляху ў якасці прыярытэтных напрамкаў пры вывучэнні беларускай мовы ў пачатковых класах вызначаюцца фарміраванне моўнай, маўленчай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцый школьнікаў. Складнікам пастаўленай мэты з'яўляецца рэалізацыя задач па развіцці інтэлекту, мыслення, памяці, агульнаадукацыйных уменняў, творчых здольнасцей вучняў.

Сістэматычная работа па засваенні ведаў, уменняў і навыкаў па беларускай мове ў IV класе агульнаадукацыйных устаноў з рускай мовай навучання арганізуецца на аснове падручніка “Беларуская мова: 3 клас” (аўтары Валынец Т. М., Ратнікава І. Э., Роўда І. С., Шуба П. П.). Змест навучання, што прапануецца вучням чацвёртага класа, павінен забяспечыць той аб’ём

лінгвістычных ведаў, моўных і маўленчых уменняў і навыкаў, які дасць вучню элементарнае ўяўленне “пра сістэму мовы і некаторыя падсістэмы, пра функцыянаванне кожнага кампанента сістэмы мовы ў маўленні, пра агульныя заканамернасці камунікацыі” [1, с. 29].

Як і ў папярэдніх класах, педагогічны працэс арганізуецца на аснове прынцыпу асобасна арыентаванага навучання мове, пры якім асноўная ўвага скіравана на моўны і маўленчы вопыт школьнікаў, іх разумовыя і творчыя здольнасці, патэнцыяльныя магчымасці засваення мовы. Функцыянальная накіраванасць матэрыялу вызначае змест кожнага раздзела, што разгортваецца па дзвюх лініях (ведавай і дзейнаснай), якія, як зазначае М.Г. Яленскі, “перакрыжоўваючыся, ствараюць адзінае прадметнае поле: ведавая праекцыя забяспечвае кагнітыўную дзейнасць, а дзейнасная – практычнае асваенне моўных адзінак (навучальна-моўная дзейнасць), развіццё маўленча-камунікатыўных здольнасцей (маўленча-камунікатыўная дзейнасць)” [3, с. 91]. Пры тлумачэнні новага матэрыялу настаўнік, абавязваючыся на веды па рускай мове і ўлічваючы ступень навізны рэпрэзентуемага матэрыялу, асноўную ўвагу скіроўвае на засваенне беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі, спецыфічныя моўныя з’явы, якія засвойваюцца ў параўнальна-супастаўляльным аспекце.

У аснову навучання пакладзены тэкстацэнтрчны падыход, пры якім арганізацыя пазнавальнай дзейнасці вучняў ажыццяўляецца на матэрыяле тэкстаў: вучні выяўляюць тыя або іншыя моўныя адзінкі, аналізуюць іх паводле асноўных характарыстык, адметнасці выкарыстання ў маўленні, вучацца ўжываць вывучаныя адзінкі ў вусных і пісьмовых выказваннях. Такім чынам, тэкст з’яўляецца сродкам і мэтай навучання. На матэрыяле тэксту развіваюцца маўленча-камунікатыўныя здольнасці (успрыманне на слых, чытанне, пісьмо, гаварэнне), фарміруюцца арфаграфічныя і пунктуацыйныя навыкі, лагічнае і вобразнае мысленне. Тэксты ярка выражанага этнакультуралагічнага зместу дапамагаюць настаўніку, не паслабляючы ўвагі да лінгвістычных ведаў і функцыянальна-семантычнага засваення моўных адзінак, развіваць моўную здагадку і актуалізаваць у свядомасці вучня не толькі інтралінгвістычную, а і экстралінгвістычную інфармацыю, садзейнічаюць выхаванню патрыятычных пачуццяў, маральна-этычных і духоўных якасцей.

З мэтай рэалізацыі асобаснага падыходу ў падручніку пададзена сістэма практыкаванняў, якая будзе садзейнічаць свядомаму засваенню беларускай мовы. Так, *пазнавальныя, класіфікацыйныя і аналітычныя практыкаванні* маюць на мэце фарміраваць у вучняў паняцце пра пэўную моўную ці маўленчую з’яву. Да *пазнавальных* адносяцца практыкаванні на пазнаванне ў прапанаваным тэксце вывучаемай моўнай з’явы, падбор уласных прыкладаў, абгрунтаванне прыналежнасці моўнай адзінкі да таго ці іншага разраду, лексіка-семантычнай групы, тыпу і інш. *Класіфікацыйныя* практыкаванні маюць на мэце групоўку моўных з’яў па пэўнай аснове, выяўленне памылак пры класіфікацыі моўных адзінак і інш. *Аналітычныя* практыкаванні прадугледжваюць частковы гука-літарны аналіз, марфалагічны, сінтаксічны разборы, а таксама разбор слова па саставе.

У падручніку пададзены разнастайны *правапісныя практыкаванні*, якія накіраваны на выпрацоўку ўменняў арфаграфічна правільна запісваць словы, ставіць знакі прыпынку, абгрунтоўваць напісанне.

Вучням прапануецца шэраг *маўленчых практыкаванняў*, на аснове якіх фарміруецца ўменне ўспрымаць гатовыя тэксты і ствараць уласныя. У якасці падрыхтоўчых маўленчых практыкаванняў пададзены тыя, пры выкананні якіх удасканалваецца ўменне вымаўляць гукі і іх спалучэнні, выразна чытаць тэксты, утвараць формы слоў, складаць і перабудоўваць словазлучэнні і сказы, замяняць адны канструкцыі іншымі, падбіраць сінонімы, антонімы, словы з пераносным значэннем і інш.

Вялікая ўвага ў падручніку надаецца практыкаванням, якія дапамагаюць выпрацоўваць уменне пераказваць і ствараць уласныя тэксты. Гэта заданні на адрозненне тэкстаў ад нятэкстаў, вызначэнне тэмы, асноўнай думкі тэксту, прычынна-выніковых сувязей у ім, адбор моўных сродкаў і інш.

І, зразумела, належнае месца ў сістэме падрыхтоўкі чацвёртакласнікаў адводзіцца практыкаванням *па развіцці звязнага вуснага і пісьмовага маўлення*. Праграмай па беларускай мове прадугледжана фарміраванне навыкаў маналагічнага маўлення, якое ажыццяўляецца падчас выказвання на лінгвістычную тэму (фармулёўка правіла, абгрунтаванне напісання арфаграм, пастаноўка знакаў прыпынку), пераказу тэксту, апавядання па серыі малюнкаў, апавядання на прапанаваную тэму, па пачатку, на аснове ўласнага вопыту вучняў і інш. Вучням чацвёртага класа прапануюцца толькі навучальныя пераказы, прычым на гэтым этапе вывучэння мовы школьнікі авалодваюць уменнем падрабязна пераказваць тэкст паводле прапанаванага і самастойна складзенага плана. На думку метадыстаў, “пераказ з’яўляецца адным з прыёмаў фарміравання і развіцця навыкаў маналагічнага маўлення, дзе тэкст выступае ў якасці маўленчага ўзору і службыць канвой для пабудовы выказвання” [2, с. 10]. Для пераказу даюцца тэксты апавядальнага характару з выразным сюжэтам, якія лёгка дзеляцца на сэнсавыя часткі.

У якасці навучальных падаюцца і згаданыя вышэй тыпы сачыненняў. Пры падрыхтоўцы да іх у падручніку у асноўным прапануюцца апорныя словы, словазлучэнні і выразы, пытанні, якія дапамагаюць пабудаваць выказванне.

Пры рэалізацыі пастаўленых на кожным уроку мэт, як стратэгічных, так і тактычных, настаўнік павінен памятаць пра захаванне міжузроўневых сувязей падчас засваення матэрыялу. Так, увага звяртаецца на фанетычны аспект (пад увагу бярэцца праца па вымаўленні гукаў і іх спалучэнняў, праца па рэдагаванні вуснага маўлення), лексічны аспект (тлумачэнне лексічнага значэння слоў (у тым ліку з выкарыстаннем тлумачальнага слоўніка), падбор сінонімаў, антонімаў, слоў з пераносным значэннем і інш.)), граматычны аспект (развіццё граматычнага ладу маўлення вучняў, засваенне адметных сінтаксічных канструкцый, граматычных формаў і інш.), правапісны аспект (удасканаленне навыкаў спісвання і запісу пад дыктоўку слоў, словазлучэнняў і сказаў у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі, развіццё ўмення пісаць кантрольныя слоўнікавыя і тэкставыя дыктанты, карыстацца арфаграфічным слоўнікам).

Такім чынам, падручнік дае прастору для творчасці настаўніка ў выкарыстанні найбольш эфектыўных метадаў і сродкаў навучання. Галоўнае, каб падчас засваення розных тэм у вучняў узнікла жаданне вывучаць беларускую мову як мову тытульнай нацыі, мову, якая дапаможа не толькі пазнаёміцца з культурнымі і гістарычнымі здабыткамі Беларусі, а і далучыцца да сусветнай культуры.

Літаратура

1. Березин, Ю.Н., Попова, Е.Г. Гуманитаризация содержания профессионального естественнонаучного образования студентов в процессе преподавания лингвистических дисциплин / Ю.Н. Березин., Е.Г. Попова. – Самара: Из-во СГПУ, 2005. – 136с.

2. Даунене, З. П. Методические рекомендации к «Типовому учебно-методическому комплексу по русскому языку для IV класса национальной школы»: пособие для учителя; под общ. Ред. З.П. Даунене / З.П. Даунене, М. Н. Борисова, О.М. Александрова, Б.С. Гулякян. – М.: Академия педагогических наук СССР, 1985. –55 с.

3. Яленскі, М.Г. Лінгвадыдактычная парадыгма асобасна арыентаванага навучання мове ў сучаснай школе / М.Г. Яленскі. – Мінск: НІА, 2002. – 211 с.

С.М. Якуба

ТВОРЫ КЛАСІКАЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Паколькі асноўнай адзінкай маўлення з’яўляецца тэкст, то менавіта яго прапануецца разглядаць у якасці найвышэйшай адзінкі навучання. Выкарыстанне тэкстаў у якасці апорнай, ключавой адзінкі курса беларускай мовы стварае ўмовы для такой практычнай дзейнасці вучняў, у ходзе якой фарміруюцца моўная, маўленчая і лінгвакультуралагічная кампетэнцыі.

Тэкстацэнтрны падыход пры вывучэнні моўных з’яў ужо даўно ўвайшоў у практыку навучання беларускай мове ў школе. Тэкст сапраўды з’яўляецца цэнтральным кампанентам структуры падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове, на яго ўласцівасці, характарыстыкі і будову звяртаецца асноўная ўвага пры фарміраванні ў школьнікаў вызначаных праграмай ведаў, уменняў і навыкаў.

Разам з тым, на ўроках падагульнення і сістэматызацыі вывучанага матэрыялу настаўнікі часам скіроўваюць увагу вучняў не на працу з тэкстам, а на выкананне фармальна-граматычных заданняў. Аднак, як паказвае школьная практыка, комплексная праца з тэкстам на ўроках такога тыпу дапаможа ўсвядоміць сістэмны характар беларускай мовы, прасачыць узаемасувязь паміж яе адзінкамі, прымяніць тэарэтычныя веды на практыцы, што, безумоўна, будзе стымуляваць матывацыю навучання, развіваць цікавасць да прадмета, арганізоўваць творчы патэнцыял вучняў.

Такім чынам, на ўроках падагульнення і сістэматызацыі вывучанага тэкст выкарыстоўваецца як сродак стварэння адзінай прасторы для паглыблення і пашырэння ведаў пра сістэмныя сувязі і адносіны паміж моўнымі адзінкамі, пра асноўныя лінгвістычныя і маўленчыя паняцці; як сродак развіцця спосабаў дзейнасці, неабходных для глыбокага асэнсавання законаў і фактаў мовы; як сродак удасканалення арфаграфічных і пунктуацыйных навыкаў, розных відаў маўленчай дзейнасці і культуры маўлення, а таксама агульнаадукацыйных

уменняў і навыкаў (працы з падручнікам, слоўнікамі, табліцамі, схемамі, памяткамі, алгарытмамі і інш.).

Вось чаму мэтазгодна скіраваць вучняў на комплексную працу з тэкстам, падчас якой фарміруюцца моўная, маўленчая і лінгвакультуралагічная кампетэнцыі. Заданні да тэкстаў павінны прадугледжваць аналіз моўнага матэрыялу, фарміраванне ўмення выдзяляць неабходныя прыметы моўнай з’явы, ілюстраваць свой адказ прыкладамі, прымяняць веды на практыцы, валодаць прыёмамі супастаўлення і класіфікацыі моўных адзінак. Пры гэтым належная ўвага звяртаецца на развіццё такіх пазнавальных здольнасцей вучняў, як памяць і мысленне, і ўдасканаленне арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці вучняў.

Для развіцця маўленчых уманняў і навыкаў варта прапанаваць заданні на ўспрыманне, разуменне, трансфармацыю, стварэнне і пісьмовае афармленне тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў. Засвойваючы правілы пабудовы маўлення, школьнікі змогуць авалодаць яго найвышэйшымі ўласцівасцямі, такімі як лагічнасць, дакладнасць, выразнасць, дарэчнасць.

Фарміраванне лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі ажыццяўляецца падчас знаёмства з нацыянальна маркіраванымі моўнымі адзінкамі, у тым ліку прыказкамі, прымаўкамі, фразеалагізмамі, нацыянальнымі формуламі маўлення, школьнікі змогуць авалодаць яго найвышэйшымі ўласцівасцямі, такімі як лагічнасць, дакладнасць, выразнасць, дарэчнасць.

На ўроках падагульнення і сістэматызацыі вывучанага пажадана прапаноўваць для аналізу самыя разнастайныя паволе зместу, стылю і жанру тэксты. Галоўнае, каб гэтыя былі тэксты ўзорныя, каб больш гучала на ўроках беларускай класікі. Тэксты класікаў беларускай літаратуры Якуба Коласа і Янкі Купалы даюць шырокія магчымасці для рэалізацыі мэт навучання. Адна з такіх мэт — навучыць школьнікаў крытычна ацэньваць уласнае маўленне і рэдагаваць яго. Ад развіцця гэтай здольнасці залежыць не толькі культура маўлення вучняў, а і фарміраванне асобы школьніка.

Адлюстраванае ў творах Янкі Купалы і Якуба Коласа жыццё народа і прыроды Беларусі фарміруе разуменне самабытнасці і непаўторнасці нашага краю, пашырае кругагляд школьнікаў, арганізоўвае іх унутраны свет, выходзіць пачуццё нацыянальнай самасвядомасці. Тэксты класікаў знаёмяць вучняў не толькі з культурнымі і гістарычнымі здабыткамі Беларусі, а і далучаюць іх да сусветнай культуры. Варта падкрэсліць, што мэтанакіраваны адбор тэкстаў дапаможа стварыць тое маўленчае асяроддзе, якое паспрыяе ўдасканаленню моўнага чуцця школьнікаў, фарміраванню нацыянальнай годнасці, павагі да роднага слова.

Такім чынам, неабходна, каб пры вывучэнні мовы мастацкая сіла тэксту заставалася ў полі зроку вучняў. Аднак настаўнік павінен адчуваць, што захапленне аналізам тэксту на ўроку мовы можа пераўтварыць яго ва ўрок літаратуры. Як падкрэслівае Л.А.Трасцянец, “перагрузка заняткаў фанетычнымі, марфалагічнымі, арфаграфічнымі і іншымі відамі аналізу кожнага слова і сказа парушыць уражанне мастацкага цэлага”[2, 7]. У такім

выпадку вучні будуць успрымаць класічны тэкст як сукупнасць складаных пытанняў граматыкі.

Памятаючы пра тое, што аналіз вершаванага тэксту — адзін з найлепшых шляхоў фарміравання вобразнага мыслення школьнікаў, выпрацоўкі арфаэпічных і акцэнтацыйных навыкаў, пяцікласнікам настаўнік можа прапанаваць твор Якуба Коласа “Высокі Бераг”.

Высокі **Бераг**, родны, мілы!
Люблю я твой пясчаны скат
І хвоек **нізкіх** гурт пахілы,
Капцоў гранічных цэлы рад.

Люблю твой лес, што над табою
Высока ўзняў свае камлі;
Яго ж карэнні над вадою
Нібы **вянок** табе сплялі.

Струменіць Нёман срэбнаводны
У тваіх прыўдалых берагах,
А ў лозах ветрык вее згодны,
І ходзіць шум па чаратах.

Высокі бераг, кут мой мілы!
Люблю я жоўць тваіх пяскоў,
Разложных хвоек гурт пахілы
І ціхі гоман лазнякаў.

Пытанні і заданні да тэксту:

1. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку.
 2. Да якога стылю адносіцца тэкст? Аргументуйце сваю думку. Назавіце адметныя для гэтага стылю словы, сказы.
 3. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае ў тэксце словы з пераносным значэннем?
 4. З дапамогай тлумачальнага слоўніка растлумачце значэнне слоў *камлі, капцы, гурт*.
 5. У адпаведнасці з якімі арфаграфічнымі правіламі напісаны выдзеленыя ў тэксце словы?
 6. Складзіце алгарытм напісання прыставак на з-, с-.
 7. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў першым сказе.
 8. Выпішыце з тэксту па два назоўніковыя і дзеяслоўныя словазлучэнні.
 9. Зрабіце пісьмовы словаўтваральны разбор слоў *пясчаны, шум, лазняк*.
 10. Раскажыце, што вы ведаеце пра сінонімы. Прывядзіце прыклады з тэксту.
 11. Запішыце мясцовыя ўласныя назвы. Раскажыце звязаныя з гэтымі назвамі легенды, паданні.
 12. Напішыце аб’яву пра паездку на радзіму Якуба Коласа.
- На ўроках падагульнення і сістэматызацыі ў сёмым класе можна выкарыстаць такі тэкст Янкі Купалы:

Цікавыя людзі мы — беларусы!

Трэба прызнацца, што якое бы ліха **навокал** нас і з намі не рабілася, якіх бы мы не перажывалі **нягод** і крыўд — мы гэтага як бы не бачым, а калі і бачым, то ліха церпім і чакаем, што вось нехта **прыйдзе** і гэтае наша ліха пабярэ з сабою.

І праўда, **вечна хто-небудзь і як-небудзь**, а прыходзіў і намі апекаваўся, хоць нашага ліха і не забіраў.

Самы найлепшы прыяцель, самы найлепшы збаўца наш ад нашага **ліхалецця** — гэта мы самі. І калі **не хочам** загінуць — павінны пакінуць мы блagую прывычку думаць, што нехта прыйдзе і выратуе нас. Гэта ж не можа быць, каб нехта быў лепшым прыхільнікам да нас, як мы самі да сябе...

Пытанні і заданні да тэксту:

1. Прачытайце тэкст. Падбярыце загалавак, які б адлюстроўваў асноўную думку тэксту.

2. Вызначце стыль тэксту. Назавіце некалькі характэрных прыкладаў з тэксту для ілюстрацыі стылю.

3. Вызначце тып тэксту. Запішыце яго кампазіцыйную схему.

4. Падзяліце тэкст на часткі. Вызначце ў іх апорныя словы. Складзіце сказаў на тэму прачытанага тэксту.

5. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў апошнім сказе.

6. Растлумачце значэнне слоў *благая, ліхалецце, апекавацца, збаўца*.

7. Якія арфаграфічныя правілы можна праілюстраваць выдзеленымі ў тэксце словамі?

8. З якой мэтай аўтар ужывае ў тэксце часціцы?

9. Выпішыце з тэксту злучнікі, вызначце іх разрады паводле складу, спосабу ўжывання і значэння.

10. Зрабіце марфалагічны разбор падкрэсленага слова.

11. Назавіце славянскія плямёны, што насялялі Беларусь.

12. На аснове прапанаванага тэксту складзіце тэкст-разважанне “Наша жыццё залежыць ад нас саміх”.

Такім чынам, тэксты беларускіх класікаў павінны шырока выкарыстоўвацца ў навучальных, развіцёвых і выхаваўчых мэтах. Чытаючы і перачытваючы творы Янкі Купалы і Якуба Коласа, школьнікі спасцігаюць багацце беларускай мовы і пры гэтым вучацца гаварыць, пісаць, разважаць. Вось чаму неабходна папаўняць памяць вучняў класічнымі тэкстамі, якія будуць гаварыць пра прыналежнасць школьнікаў да нацыянальнай культуры.

Літаратура

1. Протчанка, В.У. Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. — Мн.: НІА, 2001. — 212с.

2. Тростенцова, Л.А. Пушкинские тексты на уроках русского языка. — Русская словесность. — 2000 — №3. — С. 7–10.

III. Ідуць шумлівы, гаварлівы, Звініць іх голас, смех ішчаслівы; Чутна і песня маладая, І поле раптам ажывае (Якуб Колас).

А. Албут

ЭПІСТАЛЯРНЫ ТЭКСТ: ГРАНІ ВЫВУЧЭННЯ

Чалавек існуе сярод людзей, з імі ён пэўным чынам кантактуе. Паводле А. Я. Супруна, “У паліфанічным аркестры зносін маўленчыя зносіны выконваюць партыю першай скрыпкі” [3, с. 19]. Таму надзвычай істотна што, як і каму мы гаворым. Але ці толькі гаворым? Адметнай формай камунікацыі з’яўляецца ліставанне. Эпістальярныя тэксты – цікавы і ўдзячны аб’ект аналізу. Вельмі актуальным падаецца зварот да ліставання класікаў нашай літаратуры. Па-першае, нацыянальныя пісьменнікі – ўзорныя носьбіты беларускай мовы, на іх можна і варта арыентавацца. Па-другое, прадстаўнікі розных пакаленняў робяць свой унёсак у станаўленне, развіццё і замацаванне *эпістальярнай нормы* беларускай мовы. Па-трэцяе, ліст – “прадукт” свайго аўтара, асобы, і яго эпохі. Сапраўды, эпістальярныя тэксты выяўляюць асаблівасці светаўспрымання іх аўтара (можна гаварыць пра *эпістальярную карціну жыцця* пісьменніка), перадаюць атмасферу часу іх стварэння.

Што ж такое *ліст*? Эпістальярый можа вызначацца як функцыянальны стыль; спецыфічны жанр у якасці разнавіднасці пэўнага функцыянальнага стылю; сінтэз розных стыляў і жанраў; маўленчы жанр, дыскурс, эпістальярнае маўленне. Ліст больш, чым проста тэкст. Заўважым, што *дыскурс* магчыма разглядаць як працэс маўленчых паводзінаў. У такім выпадку дыскурс проціпастаўляецца *тэксту* (выніку). Т. Н. Кабанава адзначае, што “*лісты з’яўляюцца тэкстам толькі паводле формы, але паводле зместу дыскурсам*” [1, с. 10].

Ліст магчыма разглядаць і як *сукупнасць маўленчых актаў*. Як заўважае J. Searle, “*прадукаванне канкрэтнага сказа ў пэўных умовах ёсць ілакутыўны акт, а ілакутыўны акт ёсць мінімальная адзінка моўных зносін*” [5, с. 152]. Зыходзячы, галоўным чынам, з паняцця *ілакуцыі*, J. Searle вылучае 5 класаў (з шэрагам падкласаў) маўленчых актаў: рэпрэзентатывы (фіксацыя адказнасці моўцы за пэўнае паведамленне, за ісціннасць выказанага меркавання); дырэктывы (моўца мае намер так паўплываць на адрасанта, каб той штосьці здзейсніў); камісівы (моўца прымае на сябе пэўны абавязак); экспрэсівы (выказванне псіхалагічнага стану, абумоўленага прапазіцыяй); дэкларатывы (воля, якую рэалізуе моўца ў выказванні, абумоўлена зносінамі ў межах пэўнага інстытута). На аснове дадзенай тэорыі можна скласці *тыпалогію лістоў*. Дзеля гэтага прапануецца вылучаць *маўленчы тып*, які ёсць мноства асобных маўленчых актаў, падпарадкаваных галоўнай інтэнцыі адрасата. Ліст можа складаць некалькі маўленчых тыпаў, сярод якіх вылучаецца *дамінантны*.¹

¹ Перадача інфармацыі, прэзентаванай у *дамінантным маўленчым тыпе*, стала галоўным стымулам напісання ўсяго ліста. Натуральна, тып-дамінанту ўтрымлівае *асноўная частка ліста*, а не прывітальная і развітальная – з прычыны іх спецыфікі як структурных кампанентаў эпістальярнага тэксту.

Дамінантны маўленчы тып суадносіцца з пэўным класам пададзенай вышэй класіфікацыі. Намі была складзена тыпалогія лістоў Я. Купалы. Наяўны фактычны матэрыял не дэманструе рэалізацыі дэкларатываў і камісіваў у якасці маўленчых тыпаў-дамінант. У выніку маем наступную тыпалогію эпістальнай спадчыны Я. Купалы: рэпрэзентатывы (згода, паведамленне, салютацыя); дырэктывы (просьба, даручэнне); экспрэсівы (папрок, падзяка, віншаванне).

Такі сістэмны падыход садзейнічае выяўленню спецыфікі пісьмовай формы зносін – ліставання. Напрыклад, сярод рэпрэзентатываў намі вылучаны такі від лістоў, як *ліст-салютацыя*². Яго мэта – засведчыць шчырае стаўленне адрасанта да адрасата. Аўтар ліста быццам перадае прывітанне дыстантавану суразмоўцу. У сітуацыі непасрэднага кантакта прывітанне звычайна перадаецца трэцяй, адсутнай, асобе. Наяўнасць такога тыпу лістоў, на нашу думку, абумоўлена аддаленасцю удзельнікаў зносін у часе і прасторы – з аднаго боку, і, з другога боку, імкненнем “нейтралізаваць” аб’ектыўныя перашкоды непасрэднай камунікацыі. Такі тып ліста ў Я. Купалы рэалізаваны і ў выглядзе невялікага верша:

*Ах, у мілай Мані
Сэрца б’ецца ад рання
І да вечара б’ецца, --
А як ночка настане, то ўжо ад кахання
Як не разарвецца... (да М. К. Хайноўскай)*

Надзвычай істотнай з’яўляецца заўвага J. Searle пра тое, што ў ілакутыўным акце выяўляецца “мноства семантычных правіл для ўжывання таго выразу (або сінтаксічнага сродку), які маркіруе выказванне як ілакутыўны акт якраз дадзенага віду” [5, с. 152]. Такія “выразы” звычайна можна разглядаць як *этыкемы*. Такім чынам, эпістальныя тэксты класікаў дэманструюць набор беларускіх этыкем і сітуацыі іх выкарыстання (*Даруйце, што асмельваюся так часта Вам дакучаць, але... – прабачэнне; Калі бы Вы, Паночку, на гэта згадзіліся, то шчыра бы Вас прасілі... – просьба; шчыра Вам дзякуе за... -- падзяка*).

Пэўнымі сродкамі ў лісце перадаецца і характар зносінаў (*статусна-арыентаваны* або *асобасна-арыентаваны* лісты), тон (*прыватны* або *афіцыйны*). Адным з паказчыкаў з’яўляецца рэалізацыя *моўнай гульні* або *цырыманіялу*: *А далей, жыву, як гарох пры дарозе, хоць не даюся, каб усякі дурань мяне шчыпаў* (да Б. І. Эпімаха-Шыпілы). -- *Дзень добры, таварыш Машара, на вызваленых землях Заходняй Беларусі!* (да М. А. Машары); *Чуе маё сэрца, што ізноў хлопцы нейкія закруцілі Вам (чуць не сказаў цыц...) галаву. Ну што ж? Застануся адстаўным без мундзіра і пенсіі!* (да М. К. Хайноўскай) -- *Хай Вашы думкі-песні і надалей красуюць на карысць Вашай вялікай свабоднай*

² Прыклад такога ліста (да А. А. Александровіч): *Мілая Алеська! Прывітанне Вам з далёкага Чорнага мора і паўднёвага сонца. Атдыхаем тут з жонкай, што называецца. Канечна, аднаму было б лепей. Што чутно на мінскім гарызонце? Шкадую шчыра, што Вас тут няма. Вот бы наўхажываліся! А да гэтага тут усё наладжвае – і сонца, і мора, і кіпарысы.*

Усяго Вам радаснага і сонечнага. Прывет вечнаму маладому пакаленню і старому Міхасю. Ваш Янка.

радзімы, хай будзяць у сэрцах людзей радасныя пачуцці нашага прыгожага жыцця. Шляхі Вашы, асветлены праменнямі Ленінска-Сталінскай партыі, - такія светлыя, роўныя, толькі ісці па іх з адкрытымі шчырымі вачыма (да І. Харыка).; Раскралі ўсё, - і хто? – свае ж беларусы, каб ім ні дна ні пакрышкі (да Б. І. Эпімаха-Шыпілы). -- ...прыношу сваю шчырую падзяку за іх добрую апеку ў трудныя дні маёй хваробы (у рэдакцыю газеты “Беларусь”).

У прыватных лістах выразнае жаданне адрасанта стварыць ілюзію непасрэднага кантакта з адрасатам. Таму можа адбывацца і ўвядзенне ў эпістальны тэкст **кінем** як эквівалентаў паралінгвістычных сродкаў камунікацыі. “Паралінгвістычны кампанент зносін, - піша А. Я. Супрун, - можа набываць самастойнае значэнне, можа выкарыстоўвацца і без тэксту. Такімі з’яўляюцца, напрыклад, жэсты – замяняльнікі слоў: паклон, прыпадыманне капелюша, ківок галавой, пагойдванне галавы, забараняльнае памахванне пальцам, указанне рукой кірунку і г.д.” [3, с. 68]. У лістах жа сустракаем наступныя выразы: *затым цісну моцна Вашу руку; нізка кланяюся і шчыра дзякую; цалую*. Услед за А. Я. Супруном адзначым магчымасць наяўнасці **спецыфічных паралінгвістычных знакаў на пісьме**: падкрэсліванне, дужкі, двукоссе, стрэлкі. Я. Купала гэтыя сродкі шырока не выкарыстоўвае.

Вызначаць тон ліст, характар зносін варта ў супкупнасці ўлічваць, акрамя названага вышэй, і такія ўласна моўныя паказчыкі, як **форма фетлівага звароту да адрасата** (*Вельмі паважаны Пане Рэдактар! -- Дарагая Владка!); Ты-Вы-камунікацыя; граматычны лад дзеясловаў, наяўнасць адсутнасць пэўнай этыкемы, уключэнне зваротку* (*Быў бы вельмі ўдзячны, калі б гэтых кніг Вы мне, Пане Прафесар, пажычылі. -- Папрасіце, каб выслалі мне 11-ы нумар “Полымя”*).

Сёння, відаць, мы не вельмі часта маем справу з лістамі на паперы, аднак пашыраныя электронныя лісты, напісанне якіх падпарадкоўваецца тым жа заканамернасцям, што і напісанне лістоў “традыцыйных”. Практычная карыснасць ад вывучэння эпістальных тэкстаў таксама ў тым, што даследчыкі закранаюць і праблемы культуры камунікацыі, спецыфікі камунікацыі па-беларуску. Застаецца пажадаць: чытайце лісты нашых класікаў і спасцігайце унікальнасць іх асоб, часцей пішыце лісты і выяўляйце ў іх сваю індывідуальнасць.

Літаратура

1. Кабанова Т. Н. Эпистолярный текст частной переписки в аспекте теории речевого общения : автореф. дис.канд. филол. наук: 10.02.01. Челябинск, 2004. 24 с.
2. Купала Я. Поўны збор твораў : у 9 т. Мінск, 2003. Т. 9. Кн. 1 : Пераклады, эпістальная спадчына, дарчыя надпісы, “Расейска-беларускі слоўнік”, калектыўнае, службовыя і асабістыя дакументы, дадатак. 686 с.
3. Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. Минск, 1996. 287 с.
4. Searle J. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: теория речевых актов / сост. и вступ. статьи И. М. Кобозева, В. З. Демьянкова; общ. ред. Б. Ю. Городецкий. М., 1986. – Вып. 17. – С. 170 – 194.
5. Searle J. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике : теория речевых актов / сост. и вступ. статьи И. М. Кобозева, В. З. Демьянкова; общ. ред. Б. Ю. Городецкий. М., 1986. – Вып. 17. – С. 151 – 169.

ПРЭЦЭДЭНТНЫЯ ТАПОНІМЫ *ВІЛЬНЯ, МІНСК* У РЭЧЫШЧЫ ТЭОРЫІ КАНЦЭПТУАЛЬНАЙ ІНТЭГРАЦЫІ

1. Тэорыя канцэптуальнай інтэграцыі як адзін з найноўшых накірункаў даследвання метафары.

Уяўленне пра метафару, яе значэнне, функцыі і ролю ў мове, літаратуры і культуры неаднаразова змянялася на працягу апошніх дзвюх з паловай тысячаў гадоў і па-новаму інтэрпрэтавалася ў розных галінах навукі, мастацкіх накірунках і школах.

Да пачатку мінулага стагоддзя лінгвістычны погляд на гэтую праблему шмат у чым грунтаваўся на працах антычных мысляроў, якія разглядалі метафару як мастацкі троп, стылістычны прыём ці сродак намінацыі. Распрацоўка кагнітыўнага падыхода да аналізу моўных з’яў дазволіла паглядзець на працэс метафарызацыі як на універсальны механізм чалавечага мыслення, адзін са спосабаў канцэптуалізацыі і стварэння сістэматызаванай моўнай карціны свету. У сувязі з гэтым стала відавочным, што “метафара знаходзіцца па-за моўным матэрыялам і па-за дыскурсам: як частка інтэлектуальнай сістэмы чалавека, яна ўяўляе антрапалагічны феномен” [Киклевич 2007: 22], універсальны спосаб кадавання інфармацыі, для спасціжэння якога неабходна ўлічваць цэлы комплекс міждысцыплінарных ведаў.

Найноўшая праграма даследвання метафары, якая атрымала назву тэорыі канцэптуальнай інтэграцыі (conceptual blending theory) была ўпершыню агучана яе аўтарамі Ж. Факанье і М. Тэрнэрам на Міжнароднай кагнітыўнай лінгвістычнай канферэнцыі ў Амстэрдаме ў 1997 годзе і шмат у чым дадала і ўдакладняла шырокавядомую тэорыю канцэптуальнай метафары (conceptual metaphor theory) Дж. Лакафа і М. Джонсана.

1.1 Тэорыя канцэптуальнай метафары (ТКМ)

Пачынальнікамі кагнітыўных даследванняў метафары сёння найчасцей называюць Дж. Лакафа і М. Джонсана, якія ў 1980 годзе выдалі цяпер ужо праграмную працу “Метафары, якімі мы жывём” і абгрунтавалі тэзіс аб разумовай прыродзе працэса метафарызацыі. Сваю ўвагу даследчыкі сканцэнтравалі ў першую чаргу на канвенцыянальных метафарах (катахрэзах), якія часта бывае немагчыма экспліцыраваць са зместу выказвання. На прыкладах (1) – (4) відаць, як метафара БАЧАННЕ – ГЭТА РАЗУМЕННЕ можа трансфармавацца ў залежнасці ад сітуацыі:

- (1) Праўда відавочная.
- (2) Каханне яго асляпіла.
- (3) Я бачу, што вы ведаеце.
- (4) Яго думкі празрыстыя.

Дж. Лакаф і М. Джонсан разумелі пад метафарай “асэнсаванне і перажыванне з’яў аднаго кшталту ў тэрмінах з’яў іншага кшталту” [Лакофф, Джонсон 2004: 27], таму гэты аб’ект даследвання атрымаў у іх тэорыі

дыхатамічную структуру і складаўся з зыходнай кагнітыўнай сістэмы / source domain (у прыкладзе – бачанне) і мэтавай кагнітыўнай сістэмы / target domain (у прыкладзе – разуменне).

1.2. Тэорыя канцэптуальнай інтэграцыі (ТКІ)

ТКІ прымае многія пастулаты ТКМ, у прыватнасці ідэю пра метафарычны характар чалавечага мыслення і пра ўзаемадзеянне некалькіх кагнітыўных палёў для ўтварэння адной метафарычнай адзінкі. Адметнасцю ж гэтага падыходу з’яўляецца магчымасць аналізаваць не толькі канвенцыянальныя, але і жывыя, нават аўтарскія метафары, утварэнне якіх ёсць “спантанны on-line працэс, які можа прыводзіць да з’яўлення недоўгачасовых і нечаканых прыкладаў канцэптуалізацыі” [Coulson 2006: 35].

У аснове тэорыі ляжыць уяўленне пра метафару як сістэму некалькіх (мінімум чатырох) узаемазалежных ментальных прастораў (mental spaces): найчасцей дзвюх зыходных, генетычнай і інтэграванай (Гл.: Дадаткі. – С. 187).

Зыходныя прасторы – аналагі кагнітыўных сістэм (у тэрміналогіі Дж. Лакафа і М. Джонсана), асноўныя адзінкі метафарызацыі. Генетычная прастора ўяўляе інтэрвал абстракцыі, у межах якога вылучаюцца агульныя структуры, якія будуць прадстаўлены ў зыходных прасторах. Інтэграваная прастора – гэта вынік метафарызацыі. Канцэптуальная інтэграцыя вызначаецца як базавая кагнітыўная аперацыя, якая ляжыць у аснове здольнасці чалавека да разумення і пры гэтым з’яўляецца “дынамічнай, гібкай, адбываецца хутка і неўсвядомлена падчас мыслення” [Fauconnier, Turner 1998: 1].

Ментальныя прасторы па сваёй сутнасці канцэптуальныя, але яны “не маюць аніякага анталагічнага статуса па-за розумам чалавека” [Лакофф 2004: 367], паколькі з’яўляюцца толькі часовымі кантэйнерамі для рэлевантнай інфармацыі пра пэўную мысленчую адзінку і кожны раз у залежнасці ад сітуацыі будуецца ў свядомасці наноў.

2. Метафарычны аналіз беларускіх прэцэдэнтных тапонімаў

Вільня і Мінск – не толькі знакавыя тапонімы, але перадусім культурныя канцэпты, важныя складнікі беларускай нацыянальнай карціны свету. Даследаванне семантыкі гэтых паняццяў у кагнітыўным аспекце адкрывае доступ да разумення іх ролі і значэння ў беларускай гісторыі і культуры, а розніца ў спосабах метафарызацыі падкрэслівае адрозны культурны статус, нягледзячы на аднолькавыя (у гістарычным плане) адміністрацыйныя функцыі.

Аналіз прапанаваных у Сеціве публіцыстычных рэсурсаў (“Arche”, “Наша Ніва”, “Беларусь Сёння”, “ТіО”), а таксама матэрыялаў віртуальных дзённікаў паказаў, што сістэмныя сувязі імя ўласнага Вільня рэалізуюцца ў наступных тапанімічных метафарах: *Вільня – беларускі Вавілон*, *Вільня – крыўскі Авалон*, *Вільня – літоўскі (беларускі) Іерусалім*, *Вільня – крывіцкая Мекка*, *Вільня – Арарат для беларусаў*.

Метафара *Вільня – беларускі Арарат* стала вельмі папулярнай сярод інтэрнэт-карыстальнікаў пасля выступу З. Шыбекі на хвалях “Радзе Свабода” ў студзені 2007 года. На прыкладзе гэтай метафары прадэманструем, якім чынам

адбыўся працэс канцэптуальнай інтэграцыі, акрэслім яго асноўныя элементы, этапы і вынікі (табл. 1), а таксама апішам ход разважанняў падчас аналізу матэрыяла.

Табліца 1

Канцэптуальная інтэграцыйная сетка для метафары *Вільня – беларускі Арарат*

Зыходная прастора 1	Інтэграваная прастора	Зыходная прастора 2	Генетычная прастора
(a ₁) Вільня	(a ₃) Вільня / Арарат	(a ₂) Арарат	(a) Топас
(b ₁) Літва	(b ₃) Літва / Турцыя	(b ₂) Турцыя	(b) Лакалізацыя
(c ₁) Беларусь	(c ₃) Беларусь / Арменія	(c ₂) Арменія	(c) Гістарычная прыналежнасць
(d ₁) Дыпламатычны кампраміс (паміж Савецкай Расіяй і Літоўскай Рэспублікай)	(d ₃ = d ₁) Дыпламатычны кампраміс	(d ₂) Захоп тэрыторыі, генацыд карэннага насельніцтва	‘Прычына тэрытарыяльных зменаў’
(e ₁) Духоўная сталіца	(e ₃ = e ₁) Духоўная сталіца	(e ₂) Святая гара (месца спынення Ноевага каўчэга)	‘Значэнне паводле (c)’
(f ₁) Сталіца суседняй дзяржавы	(f ₃ = f ₂) Сакральнае месца, аб’ект паломніцтва	(f ₂) Сакральнае месца, аб’ект паломніцтва	‘Фактычны статус паводле (c)’

Па-першае, у межах генетычнай прасторы вылучаюцца агульныя складнікі (a) – (c) для абодвух канцэптаў (Вільня і Арарат), робяцца іх праекцыі (a₁) – (c₁) і (a₂) – (c₂) на адпаведныя зыходныя прасторы. Па-другое, з выкарыстаннем экстралінгвістычных ведаў, праводзяцца паралелі паміж зыходнымі прасторамі і адбіраюцца адзінкі (d₃) – (f₃), якія будуць утвараць інтэграваную прастору, «з новай структурай, нятоеснай базавым складнікам» [5], што з’яўляецца адной з асноўных умоваў працэсу. Аналіз канцэптуальнай інтэграцыі дазволіў зрабіць наступную выснову: метафара *Вільня – беларускі Арарат* узнікла ў выніку неадпаведнасці паміж фактычным статусам і гісторыка-культурным значэннем Вільні для жыхароў Беларусі.

Сістэмныя сувязі тапоніма Мінск рэалізуюцца ў значна меншай колькасці метафар: *Мінск – беларускі Рым*, *Мінск – беларускі Страсбург*, *Мінск – Горад Сонца*. Асаблівую цікавасць уяўляе апошняя з іх, паколькі ўтварае дыкурс мастацкага твора – рамана А. Клінава “Малая падарожная кніжка па Горадзе Сонца”. Першапачаткова “Горад Сонца” – утапічны твор, напісаны Т. Кампанэла ў 1602 г. падчас турэмнага зняволення за ўдзел у змове супрць іспанцаў, пад чыёй уладай знаходзілася ў той час Італія. У табл. 2 прадстаўлена мадэль канцэптуальнай інтэграцыі для метафары *Мінск – Горад Сонца*.

Табліца 2

Канцэптуальная інтэграцыйная сетка для метафары *Мінск – Горад Сонца*

Зыходная прастора 1	Інтэграваная прастора	Зыходная прастора 2	Генетычная прастора
(a ₁) Мінск	(a ₃) Мінск / Горад Сонца	(a ₂) Горад Сонца	(a) Топас
(b ₁) Беларусь	(b ₃) Беларусь / Ідэальная дзяржава	(b ₂) Ідэальная дзяржава	(b) Краіна
(c ₁) Прэзідэнцкая рэспубліка	(c ₃) Прэзідэнцкая рэспубліка / Тэакратычная рэспубліка	(c ₂) Тэакратычная рэспубліка	(c) Дзяржаўны лад
(d ₁) Рэальнае	(d ₃ = d ₁) Рэальнае	(d ₂) Утапічнае	‘Існаванне’
(e ₁) Пасляваенны адноўлены Мінск пышнасцю вонкавага ўбрання дэманструе няскораную моц савецкага народа	(e ₃ = e ₁) Пасляваенны адноўлены Мінск пышнасцю вонкавага ўбрання дэманструе няскораную моц савецкага народа	(e ₂) Літаратурнае ўвасабленне ідэальнай прасторы, дзе пануюць роўнасць і справядлівасць	‘Задума’
(f ₁) Горад як сімвал непераможнасці	(f ₃ = f ₂) Горад як антыпод сапраўднага становішча рэчаў у дзяржаве	(f ₂) Горад як антыпод сапраўднага становішча рэчаў у дзяржаве (Італія ў XVI ст. захоплена іспанскай каронай)	‘Адпаведнасць рэчаіснасці’

Працэс інтэграцыі ў дадзеным выпадку адбываецца паводле універсальнай схемы, апісанай на прыкладзе папярэдняй метафары. Выснова аналізу: метафара *Мінск – Горад Сонца* ўтварылася ў выніку неадпаведнасці паміж ідэяй увасаблення ідэальнага горада і грамадска-палітычным становішчам у дзяржаве напрыканцы першай паловы XX стагоддзя.

Кароткія падагульненні:

1. Кагнітыўны падыход пры аналізе моўных з’яў дапамагае ўбачыць за рэпрэзентаванай у мове адзінкай асобны разумовы працэс.

2. Тэорыя канцэптуальнай інтэграцыі дазваляе даследваць нават адзінкавыя выпадкі метафарычных ужыванняў, а не толькі канвенцыянальныя метафары.

3. Метафарызацыя прэцэдэнтных тапонімаў Вільня, Мінск адбываецца пры ўдзеле адзінак з розным семантычным патэнцыялам (Вільня – міфалагічных і біблейскіх тапонімаў, Мінск – важных палітычных цэнтраў).

4. Метафарызацыя тапоніма Вільня адбываецца больш рэгулярна, паколькі ён уяўляе адну са значных міфалагем беларускай культурнай прасторы, за якой стаіць цэлы шэраг нацыянальных міфаў.

Літаратура

1. Киклевич А.К. Притяжение языка. Т.1: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика / А.К. Киклевич. – Olsztyn: Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko–Mazurskiego w Olsztynie, 2007. – 411 с.

2. Клінаў А. Малая падарожная кніжка па Горадзе Сонца / А. Клінаў. – Мн.: Логвінаў, 2008. – 202 с.
3. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
4. Лакофф, Дж.; Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Coulson S. Metaphor and Conceptual Blending / S. Coulson // Encyclopedia of Language & Linguistics / editor-in-chief Keith Brown; co-ordinating editors: Anne H. Anderson [et al.]. – 2nd ed. – Oxford [etc.]: Elsevier, 2006. – Vol. VIII. – p. 32 – 39.
6. Fauconnier G., Turner M. Conceptual Integration Networks / G. Fauconnier, M. Turner // http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1292966
7. Turner M. The Way We Imagine / M. Turner // <http://markturner.org/ImaginativeMindsWebDraft.pdf>.

Ірына Змачынская

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ЎЛАСНЫХ АСАБОВЫХ ІМЁНАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ПАРЭМІЯЛОГІІ

Адметнасцю парэмій як малых жанраў вусна-паэтычнай творчасці з’яўляецца сінтэз паверхневага і глыбіннага сэнсавых узроўняў, калі слова, што ўваходзіць у склад парэміялагічнай адзінкі, апрача свайго асноўнага, прамога значэння, мае яшчэ і дадатковыя сэнсава-сімвалічныя прырашчэнні. Як сцвярджае даследчык А. Аксамітаў, у значэнні такіх устойлівых моўных выразаў “важным з’яўляецца не столькі дэнататыўны аспект, колькі рознага тыпу канатацыі, напластаванні, вобразы, эмоцыі і імпліцытныя ацэнкі” [1, с. 297].

Для аналізу намі былі абраны парэміі з кампанентам уласнага асабовага імені. Такі выбар фактычнага матэрыялу невыпадковы ў сувязі з тым, што прыказкі і прымаўкі з кампанентам-антрапонімам складаюць значны раздзел беларускай парэміялогіі. Вынікі даследавання дазволілі нам вызначыць асаблівасці функцыянавання ўласнага асабовага імені ў складзе беларускіх устойлівых выслоўяў, улічыўшы функцыю сімвалізацыі, што рэалізуецца ў парэміялагічным “асяродку”.

Намі вылучаны беларускія устойлівыя выслоўі, дзе ўласнае асабовае імя мае абагульненае значэнне, блізкае да значэння займеннікаў, абазначаючы “чалавека ўвогуле” [4, с.29] ці мае чыста займенніковы характар: *Быў калісьці Яўхім, ды цяпер чорт яго ўхапіў; У кожнай Палашкі свае замашкі; Ці цот, ці лішка, ці Лявон, ці Грышка; Ці памёр Гаўрыла, ці яго скула задавіла; Як пры Пракопе, так і без Пракопа* і інш. Асабліва ярка гэта з’ява прадстаўлена ў моўных клішэ, якія ўжываюцца пры абазначэнні вельмі далёкага родзіча або ўвогуле не звязанага з пэўнай асобай ніякімі родавымі або сацыяльнымі сувязямі чалавека: *Стрэчнай бабкі родны Хведар; Андрэй (Саўка) Кузысе родны Хведар; Анціп – нашаму брату Міколка; Хрысціне Матруне родна Фядора* і інш. Паказальна, што рэпрэзентатыўная функцыя, якую выконвае ўласнае імя ў складзе такіх устойлівых моўных форм, становіцца асабліва відавочнай у парэміях, дзе антрапонімы могуць узаемазамяняцца, напрыклад: *Не па Саўку шапка (Не па Хомку шапка); Багаты Андрэй: поўна хата дзяцей*

(*Бататы Мацей: поўна хата дзяцей*) і інш. Трэба адзначыць таксама, што некаторыя клішыраваныя адзінкі такога тыпу могуць ужывацца ўвогуле і без уласнага асабовага імені, напрыклад: *Як шанцуе, то і баран танцуе (Калі шанцуе, то і стары танцуе; І Халімон танцуе, калі яму шанцуе)* і г.д. У дадзеных парэміях уласнае імя *Халімон* замяняецца агульным назоўнікам і субстантывам без змены сэнсу прыказкі, знікае толькі дадатковая экспрэсія, што дае падставы сцвярджаць, што ў такіх устойлівых выслоўях уласнае імя выконвае не столькі функцыю намінацыі, колькі эматыўна-ацэначную або экспрэсіўную функцыі, значыць, на першае месца выходзіць у такім выпадку не дэнаматыўны кампанент значэння ўласнага імені, а эматыўна-ацэначны.

Уласныя асабовыя імёны ў парэміях могуць таксама ўжывацца ў значэнні этноніма, што абумоўлена аднясеннем антрапоніма да іменаслова пэўнага народа, напрыклад: *Хваліла цябе Сора ўчора з вячора і Абрам каля крам; Ай, гвалт! Жыды Мэндаля б'юць!* (так усклікаюць, калі пачуюць незвычайна смешную навіну) і г.д. Відавочна, што ўласныя імёны замяняюць сабой этнонім *яўрэй*, што з'яўляецца ва ўстойлівых выслоўях яшчэ адной з рэалізацый рэпрэзентатыўнай функцыі кампанента-антрапоніма.

У святле сказанага цікавымі будуць і наступныя ўстойлівыя выразы, у якіх семантычны патэнцыял уласных асабовых імён пашыраецца за кошт таго, што яны набываюць пэўнае абагульнена-характарыстычнае значэнне і пачынаюць сімвалізаваць пэўную якасць або ўласцівасць не канкрэтнай асобы, а чалавека ўвогуле, пры гэтым страчваючы сваю асноўную функцыю – выдзяляць асобу з пэўнага шэрагу людзей, напрыклад, імя Мікіта ў дадзеных выразях (*Каму што, а Мікіту аладкі; Не каваль з Мікіты; Квіта, пане Мікіта; Пацягнула Мікіту на валакіту; Бог не Мікітка, павыламіць лыткі; Мікіта на Гаўрылу, Гаўрыла на Тамаша, то будзе жыццё кепска наша* і інш.) сімвалізуе чалавека нахабнага, гультаяватага, прастакаватага, які шукае лёгкага жыцця.

Такім жа чынам імя Юзік у парэміях становіцца сімвалам дарослага чалавека, які ўсё яшчэ жыве з бацькамі: *Адзін сын Юзік і той як гарбузік; Тады Юзік жэніцца, калі лысы вол ацеліцца* і інш. Характарыстычную семантыку ва ўстойлівых моўных выразях набываюць такія імёны, як Андрэй, Васіль, Юрка, Саўка, Грышка, Хомка, Кузьма, Сідар і інш. Андрэй – хвалько: *Андрэй за ўсіх мудрэй; Дзе Андрэй і Тамаш, там цэлы кірмаш* і інш. Васіль – гультай: *Наш Васіль на работу не сіл, а як клёцкі ў малаку – за чатырох павалаку* і інш. Юрка – бесклапотны веселун і хітрун: *Калі не шанцуе, то і Юрка не танцуе; Паплач, Юрка, ці не засвярбіць ішкурка; Юрка! Юрка! Вылазь з падпечча – да цябе знаёмы пан прыехаў* (кажуць, калі нехта па сваёй неабачлівасці стварыў непрыемную сітуацыю для каго-небудзь) і інш. (Знамянальна, што і беларускі народны танец мае назву “Юрачка”.)

Саўка – гультай, злодзей, хітры і зваротлівы чалавек: *Пра воўка памоўка, а Саўка авечак крадзе; Атаўка – сену дабаўка, ды не змог скасіць яе Саўка; Хто бесіцца, а Саўка цешыцца* і інш. Грышка – гультаяваты, сварлівы і фанабэрысты чалавек: *Тут наш Грышка першы з лыжкай; Цярпі, Грышка, карчма блізка; Кепска, пане Грыгоры: што далей, то горай; Кандрацік жонку хваліць, што добры боршыч варыць, а Грыгорка гудзіць, што ні зварыць, а*

*спаскудзіць; Не фігуруй, Грышко і інш. Хомка – няўдзячны і небяспечны чалавек: Забыў, Хама, той час, як у нас свінні пас; Хомка сядзіць ціхенька, а думае ліхенька; Які чорт Хомка, такая яго жонка і інш. Кузьма – хітры і прыкры чалавек: Хіцёр Міцёр, і Кузьма не дурак; І да таго дажывеш, што Кузьму бацькам назавеш і інш. Сідар – абмежаваны чалавек, невялікага дастатку: Праўда Сідарава: кісялём бліны намазаны, на паркане сушацца; Будзе мёд і ў Сідаравай калодзе (збудуцца і нашы надзеі) і інш. Даследчыкі-фразеалагі вызначаюць таксама і іншыя сэнсава-сімвалічныя прырашчэнні дадзенага імені, у прыватнасці: скупасць, жорсткасць і бессаромнасць [5, с.27]. Відавочна, што ўсе дадзеныя характарыстыкі маюць адмоўную аксіялагічную ацэнку. Аднак намі вылучаны і такія парэміі, дзе антрапонім мае дыяметральна супрацьлеглыя характарыстыкі, параўн.: *Мялі, Іване, дакуль ветру стане; Праз аднаго Іванка ўсім заганка і Што ўложыць Іван, то не выме і пан; Іван зарабіў, Іван з'еў.**

Некаторыя асабовыя імёны нават утвараюць дэрываты, што яшчэ больш пашыраюць іх семантычны патэнцыял, напрыклад, дзеяслоў *падкузьміць* у прыказцы *Падкузьміў Дзямід Кузьму*. На нашу думку, пазначаны працэс адбываецца з прычыны і асаблівай сэнсавай ёмістасці антрапоніма, і такой спецыфікі ўспрымання свету чалавекам праз прызму ўласнага светабачання, якую прынята называць антрапамарфізмам.

Усе прааналізаваныя вышэй асабовыя імёны ў беларускіх устойлівых моўных выразях у большасці сваёй маюць адмоўную канатацыю і абазначаюць асоб мужчынскага полу. Прыказкі, якія ўтрымліваюць у сваім складзе жаночыя імёны, таксама нясуць эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне з адмоўным адценнем: *Наварыла Люця супу, што не есць і цюця; Наша Сора шыя й пора – толькі ніткам гора; І наша Парася мёду напілася; У нашай Хвядоры адны адгаворы: не магу! У нашай Кацярыны – вяселле і хрысціны; Цікаўнай Амілі нос прышчамілі; Цікаўная Тэкля палезе і ў пекла; Людскія жонкі кросны ткуць, а мая Тэкля лён трэпля; Ішла Хоўра жыта жаць, забылася серп узяць; Села Паланея, думала, што паранее* (гаворыцца як папрок ці асуджэнне каго-н. за тое, што зусім не гатовы да чаго-н., спазніўся зрабіць што-н.); *У няўдалай Дар'і заўсёды авар'і і г.д.* У асноўным такія парэміі кпліва кажуць пра няўменне жанчыны весці гаспадарку, пра яе гультаятасць.

Такім чынам, намі вылучаны цэлы комплекс беларускіх прыказак і прымавак, дзе ўласныя імёны ўтрымліваюць у складзе свайго значэння намінацыю пэўных чалавечых якасцей: *У нашага Кандрата ўся хата абадрата; Разумны, як Гаўрыла з Полацка; Хата вінавата, што ўпусціла Кандрата; Ідзе Іван вельмі п'ян, за ім Якаў паўзе ракам – той не п'ян і г.д.* Акрамя таго, прааналізаваны намі прыказкава-прымаўкавы матэрыял дазволіў нам вылучыць і некаторыя іншыя асаблівасці функцыянавання ўласных асабовых імёнаў у кантэксце беларускай парэміялогіі: 1) антрапонім ў прыказках і прымаўках абазначае “чалавека ўвогуле”; 2) асабовае імя ў моўным клішэ мае займеннікавы характар; 3) за іменем ў беларускай парэміялогіі замацоўваецца абагульнена-характарыстычнае значэнне; 4) адбываецца працэс

утварэння дэрыватаў з экспрэсіўным значэннем на аснове значэння ўласнага імені ва ўстойлівым выслоўі.

Літаратура

1. Аксамітаў А.С. Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. 2-ое выданне. Мн., 2002.
2. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / Складальнікі Ахрыменка П., Буцько М. Гомель, 1956.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Янкоўскі Ф.М. Мн., 1962
4. Ефремова Н.И. Национально-культурное своеобразие лексического состава русских и немецких поговорок / Язык и социум: Материалы V международной научной конференции. В двух частях. Ч II. Мн., 2003. С. 28 – 30.
5. Коваль У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях. Мн., 1994.
6. Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. Слоўнік беларускіх прыказак. Мн., 2002.
7. Прыказкі Лагойшчыны / Запісаў А. Варлыга. Мюнхен, 1966.

Марына Кажарновіч

ПРЫМХЛІВЫЯ АПОВЕДЫ ЯК АЎТАНОМНЫ ТЭКСТ І ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНЫ ФЭНОМЕН

Светаўспрыманне чалавека грунтуецца на тых уяўленнях, якія захоўваюцца ў яго свядомасці. Як вядома, карціна свету асобнага чалавека і цэлага народа фарміруецца на працягу стагоддзяў, акамулюючы ў сябе вопыт і практычныя здабыткі папярэдніх пакаленняў. Кожны народ валодае адметнай нацыянальнай свядомасцю, якая знаходзіць сваё яскравае выяўленне ў фальклору як найбольш самабытнай культурнай сферы. Фальклорныя тэксты – адна з асноўных крыніц інфармацыі пра чалавека і яго месца ў свеце ва ўспрыманні асобнага этнасу.

Адметнае месца сярод фальклорных тэкстаў займаюць **прымхлівыя аповеды**. Традыцыйна пад паняццем “прымхлівыя аповеды” разумеецца сукупнасць уяўленняў нашых продкаў пра свет і месца чалавека ў ім: шэраг самых разнастайных павер’яў, прыкмет, прымхаў. Гэта своеасаблівая мадыфікацыя ўнутранага свету чалавека, мадэль асэнсавання рэчаіснасці на аснове сінтэзу розуму, уяўленняў і вераванняў. Гэта вытокі, першакрыніцы нашай свядомасці, нашага спосабу мыслення і, нарэшце, нашага менталітэту. Яны дазваляюць выявіць першаасновы той карціны свету, якая характэрна для беларускага народа як адметнай, самабытнай, гістарычна багатага нацыі.

Прымхлівыя аповеды ўяўляюць сабой аўтаномны тэкст, які змяшчае інфармацыю пра самыя розныя сферы чалавечага жыцця: пачынаючы ад светастварэння і заканчваючы штодзённымі побытавымі справамі. Этналінгвістычны аналіз прымхлівых аповедаў дае магчымасць выявіць спецыфіку нацыянальнага светабачання беларусаў, а на гэтай аснове – своеасаблівасці моўнай карціны свету, яе канцэптуальную базу.

Паспрабуем паказаць багатыя магчымасці этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі прымхлівых аповедаў на аснове аналізу ў іх канцэпту “агонь”.

Такая стыхія першастварэння як агонь усведамлялася нашымі продкамі ў некалькіх аспектах:

- агонь як жыццястваральны, нават сакральны чыннік;
- як цэнтар чалавечага жытла;
- як разбуральная стыхія.

Такім чынам, агонь ва ўяўленнях людзей меў выразна амбівалентны характар. Так, з аднаго боку, агонь – гэта сапраўдны Божы дар, што павінен толькі спрыяць чалавеку. Паводле грэчаскай міфалогіі, як вядома, агонь прыйшоў разам з Праметэем, які нават быў пакараны за тое, што прынёс у свет людзей самыя каштоўныя для іх жыцця рэчы. Так і ў беларускай міфалагічнай традыцыі агонь успрымаўся як Божая міласэрнасць: *“От з чаго першы агонь знашоўся. Як Бог Адама выгнаў з раю і ўгледзеў, што ён з голаду трасецца, так злітаваўся над ім і кажа: “Вазьмі два сухія ясяновыя паленка і тры адзін аб другі”. Адам так зрабіў: цёр, цёр, цёр, аж і агонь паказаўся і ён стаў гэтак рабіць і холаду ўжэ не знаў”* [6, с.239]. З іншага боку, паводле язычніцкай традыцыі, агонь паходзіць ад Перуна, але гэты агонь не нясе чалавеку дабрабыту, бо паходзіць не ад Бога: *“Першы агонь к нам прыляцеў з перуном, да як загарэўся хварастовы курэнь, дак людзі збыліся адусюль і давай галавешкі да па сваіх куранях і зямлянках у попеле пераховываць. Аднача еты агонь не шанцаваў нікому, аж покуль Бог аднаму старому калёсніку, каторы акрым калодак тачыў і верацёна, не паслаў ічаслівае думкі, штоб ён папробаваў пружкі на верацёнах вышмуліваць ясяновым клінком да не нажом вырэзваць, як досі”* [7, с. 29]; *“Першы агонь з неба, з перуна паходзіць...”* [6, с.239]. Але ў любым выпадку агонь успрымаўся як жыццястваральны складнік, адухаўляўся, яго надзялялі незвычайнай моцай.

Моц гэта магла мець не толькі станоўчы, але і адмоўны характар: *“Агонь Бог даў людзям, як выгнаў іх з раю, каб яны, гледзячы на агонь, успаміналі Бога, каб яны любілі агонь і баяліся яго, бо агонь, калі добра, то добра, а калі не, то дасца ў знак... Пабачыў чорт, што агонь пячэцца дай занёс яго ў пекла, каб там агнём мучыць грэшныя душы. Ад тых часоў агонь служыць людзям і ліхім. Агонь нам свеціць, грэе, дае цяпло, але ён служыць ліхому і можа нарабіць нам шмат ліха”* [5, с.25]. *“Агонь лічаць святым, але вельмі сярдзітым, затым кожная гаспадыня, як запальвае агонь, то хрысціць яго, з печы чысценькім венікам харашэнька замятае яго ў ямку, каб ён не злаваў да не нарабіў бяды. Агонь усе паважаюць, яго не застаўляюць без яды, а яму кладуць палена, к яму прыстаўляюць горшчык з вадою, у вагонь не плююць і не кідаюць нічога нячыстага. Калі што хочуць ачысціць, то яго кідаюць у вагонь, нават і самі ачышчаюцца, скачучы на Купалле цераз агонь”* [5, с.26].

Такім чынам, варта казаць пра амбівалентны характар агню ў разуменні чалавека, а адсюль і антанімічныя асацыятыўныя ланцужкі, звязаныя з гэтым паняццем:

1. “Свой – чужы = карысць – шкода”: *“Агонь нельга заносіць з іншага дому ў той, у якім ён ужо гарыць, адзін з іх трэба патушыць, бо іначай абодва агні могуць празумецца на шкоду аднаго з гэтых дамоў”* [8, с.270]. *“Калі ў хаце*

ёсць агонь, то адкуль-небудзь агонь прыносіць няможна. Грэх агонь на агонь нанасіць” [7, с.30].

2. “Агонь – вада = супрацьпастаўленне + ўзаемаўплыў”: “Агню няможна заліваць вадою; у печы трэба загрэбці, а ў лесе то й абкапаці; бо як зальеш, то калі, не даведзі Госпадзі, у сядзібе загарыцца якая хароміна, то не затушыш, бо вада ўжэ не будзе маці ніякае сілы” [7, с. 30]; “Агонь, што разгарэўся ад перуна, можна патушыць толькі кіслым альбо казіным малаком, вадою заліваць – грэх” [6, с.248].

3. “Агонь = сакральны элемент”: “Не трэба засыпаць залю месцы гразкія і наогул мокрыя, бо агонь грэшна кідаць у гразь” [4, с.327]. “Той шмат грашыць і небеспакарана зневажае агонь, хто тушыць яго памыямі і наогул нячыстай вадой...” [3, с. 84].

4. “Агонь = стыхія”:

“Хто распальвае ў печы агонь, не павінен ні гаварыць, ні азірацца, нават калі яго клічуць – інакш агонь будзе выходзіць з печы і можа ўзнікнуць пажар” [1, с. 615]; “Калі раскладаюць вогнішча на полі, то абавязкова трэба перахрысціць яго – інакш ветрам можа занесці іскру ў дом і пачнецца пажар” [4, с.327].

Калі згрупаваць усе асацыяцыі, што стасуюцца з паняццем ‘агонь’ у агульнай карціне свету прымхлівых аповедаў, то можа атрымацца наступны шэраг: агонь – боскі і чортаў, ачышчальны і пакутніцкі, жыццястваральны і разбуральны, сакральны і зямны, хатні і “чужы”. Амбівалентны характар агню ў разуменні нашых продкаў праяўляецца і ў спалучэнні ў ім язычніцкага і хрысціянскага пачаткаў: агонь валодае ачышчальнай сілай і з’яўляецца дарам Бога дзеля дабрабыту людзей.

Прымхлівыя апаведы як аўтаномныя тэксты валодаюць шырокімі магчымасцямі для інтэрпрэтацыі зместу больш дробных моўных адзінак, такіх, як парэміі і фразеалагізмы. Напрыклад, змест прыказак і прымавак, што прысвечаны адлюстраванню стасункаў паміж агнём і вадой (*Агонь з вадою не дружыць* [1, 58], *Вада агню не таварыш* [1, 59], *агонь з вадою ў адной хаце не жыве* [1, 59]), знаходзіць сваё больш шырокае тлумачэнне ў прымхлівых аповедах: “Агню няможна заліваць вадою; у печы трэба загрэбці, а ў лесе то й абкапаці; бо як зальеш, то калі, не даведзі Госпадзі, у сядзібе загарыцца якая хароміна, то не затушыш, бо вада ўжэ не будзе маці ніякае сілы... Вадзе з агнём у адным месцы не жыць, бо не ўжывуцца” [7, с. 30]. Парэміі і прымхлівыя апаведы з’яўляюцца вынікам пазнавальнай дзейнасці чалавека, але прымхлівыя апаведы як паўнаwartасныя тэксты дазваляюць больш шырока раскрыць тую інфармацыю, што зафіксавана ў лаканічных па змесце і форме парэміялагічных адзінак.

Такім чынам, аналіз прымхлівых аповедаў як аўтаномных тэкстаў дазваляе казаць пра багатыя магчымасці іх этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі. Яны нясуць інфармацыю пра першаснае светаразуменне, якое ляжыць у аснове моўнай карціны свету беларусаў. Прымхлівыя апаведы – гэта сапраўдны этналінгвістычны феномен, які мае вялікае значэнне для лінгвакраязнаўства.

Літаратура

1. Выслоўі / Склад. М. Грынблат, рэд. А.Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979.
2. Корева М. Материалы для географии и статистики России. 1861.
3. Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи... Витебск, 1897.
4. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Т.3, 1902.
5. Сержпудоўскі А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. Мн., 1930.
6. Federowski M. Lud bialoruski na Rusi Litewskiej. T. 1. Krakow, 1897.
7. Pietkiewicz Gzeslaw. Kultura duchowa Rolesia Rzeczyckiego. Materjaly etnograficzne. Warszawa, 1938.
8. Szukiewicz W. Wierzenia I praktyki ludowe. – Wisla, 1903.

С.В. Малажавая

ЛІНГВАДЫДАКТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ВЫВУЧЭННЯ НАЗОЎНІКА Ў КУРСЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ДЛЯ АНГЛАМОЎНЫХ НАВУЧЭНЦАЎ

Азнямленне англафонаў з граматычнымі катэгорыямі назоўніка адбываецца адначасова з выпрацоўкай вымаўленчых навыкаў. Таму пры лексічнай рэалізацыі катэгорый мэтазгодна прыводзіць толькі тыя лексічныя адзінкі, якія складаюцца з ужо добра знаёмых і вывучаных гукаў. Прааналізуем асноўныя граматычныя катэгорыі беларускага назоўніка ў ракурсе лінгваметодыкі.

Назоўнік у беларускай мове – часціна мовы, якая аб'ядноўвае словы з катэгарыяльным значэннем прадметнасці, выражаным у словазменных марфалагічных катэгорыях роду, ліку, склону і несловазменнай катэгорыі роду. Значэнне прадметнасці характэрна для назваў рэчаў, асоб, жывёл, а таксама іх сукупнасці (*народ, зграя*), рэчываў, назваў прамежкаў часу, колькасці (*мільён, дзесятка*), якасцей і ўласцівасцей (*смеласць, прыгажосць*), дзеянняў (*плаванне, гутарка*) і інш.

Катэгорыя адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці ў беларускай мове, з аднаго боку, і ў англійскай, з другога, маюць адрозненне ў тым, што ў беларускай мове, як і ў рускай, граматычна супрацьпастаўляюцца назвы адушаўлёных прадметаў (асоб, жывёл) і неадушаўлёных, у англійскай мове назвы асоб супрацьпастаўляюцца ўсім астатнім назоўнікам, у тым ліку і назвам жывёл. Адрозненне ва ўспрыманні катэгорыі не)адушаўлёнасці праяўляецца ў выкарыстанні адносных займеннікаў. У беларускай мове адносны займеннік *хто* адносіцца да ўсіх адушаўлёных прадметаў, у англійскай аналагічны займеннік *who* – толькі да назваў асоб. Пра гэта паведамляем навучэнцам у працэсе прэзентацыі адносных займеннікаў *хто, што*. У англійскай мове паняцце катэгорыі не)адушаўлёнасці праяўляецца таксама ў класіфікацыі назоўнікаў па граматычным родзе. Пра розніцу ў разуменні катэгорыі не)адушаўлёнасці трэба таксама паведаміць навучэнцам пры вывучэнні вінавальнага і роднага склону назоўнікаў. Звяртаючы ўвагу на супадзенне форм вінавальнага і назоўнага склону назоўнікаў множнага ліку, якія называюць неадушаўлёныя прадметы, і супадзенне форм вінавальнага і роднага склону назоўнікаў множнага ліку, якія называюць адушаўлёныя прадметы,

паведамляем навучэнцам, што назоўнікі-назвы жывёл пры скланенні падпарадкоўваюцца тым жа правілам, што і назоўнікі-назвы асоб: *Ён гуляў з сябрам)сабакам; Ён убачыў сяброў)сабак*. Аднак назоўнікі, якія называюць сукупнасць жывых істот (*войска, статак, народ*), скланяюцца як неадушаўлёныя назоўнікі: *ісці ў войска, гнаць статак дадому, паважаць іншыя народы*. Трэба адзначыць, што некаторыя неадушаўлёныя назоўнікі пры выкарыстанні іх у пераносным значэнні маюць уласцівасць набываць у кантэксце значэнне адушаўлёных (*ажаніцца з язвай*). Да адушаўлёных граматычна не адносяцца назвы фантастычных і міфалагічных персанажаў (*лясун, гном*), назвы цацак, назвы шахматных фігур, страў, назоўнікі *нябожчык, тапелец*.

Катэгорыя роду ў сучаснай беларускай мове пададзена супрацьпастаўленнем мужчынскага, жаночага і ніякага роду, якое назіраецца ў адзіночным ліку, у форме множнага ліку супрацьпастаўлення не адбываецца, таму множналікавыя назоўнікі не адносяцца ні да аднаго з трох родаў. Катэгорыя роду выражаецца лексіка-семантычна, марфалагічна і сінтаксічна. Паводле семантыкі аднесенасці да біялагічнага полу ў беларускай мове вызначаецца род адушаўлёных назоўнікаў, якія называюць асоб і часткова жывёл, напр. *яшчарка* мае толькі жаночы род, а *верабей* толькі мужчынскі. Прыкладна такую ж сітуацыю мы назіраем і ў англійскай мове, за выключэннем таго, што назвы жывёл пераважна маюць ніякі род. У беларускай мове назоўнікі ніякага роду не здольныя ўказваць на пол жывой істоты. Таму заняткі па тэме “Род назоўнікаў” мы пачынаем з паведамлення аб родзе назоўнікаў-назваў асоб:

Мэтазгодна пачынаць вывучэнне граматычнай катэгорыі роду з назоўнікаў мужчынскага (*тата, хлопчык, дзед*) і жаночага роду (*маці, цётка, жанчына*). У гэтым выпадку англафоны лёгка адчуваюць аналогію са сваёй мовай.

Род неадушаўлёных і неасабовых назоўнікаў вызначаецца фармальна, за выключэннем выпадкаў, якія трэба запомніць, паколькі назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду не адрозніваюцца паводле граматычнай семантыкі. Пры вывучэнні фармальных паказчыкаў назоўнікаў розных родаў, не закранаем паняцці ‘аснова’, ‘канчатак’. Азнямленне з катэгорыяй роду назоўніка адбываецца да падрабязнага вывучэння складу слова, і да гэтага часу навучэнцы яшчэ не атрымаюць дэталёвай інфармацыі пра гэтыя паняцці.

Трэба звярнуць увагу навучэнцаў на тое, што у беларускай мове ёсць яшчэ і агульны род. Да яго адносяцца тыя назоўнікі, якія могуць абазначаць асоб і мужчынскага, і жаночага полу з канчаткамі *-а, -я* (*гарэза, манюка, забіяка, плакса*). Сюды адносяцца і некаторыя прозвішчы (*Хвалько*). Але ад такіх назоўнікаў трэба адрозніваць назоўнікі мужчынскага роду на зычны, якія ў пэўным кантэксце могуць называць як мужчын, так і жанчын, указваючы на іх прафесійны абавязак або пасаду (*дырэктар, кулінар, доктар, настаўнік*). Род такіх назоўнікаў вызначаецца па іх рэальным значэнні: *Дзе доктар? Ён у кабінце. / Яна ў кабінце*. Калі такія назоўнікі выступаюць у функцыі дзейніка, то займеннік і прыметнік семантычна каардынуюцца з імі: *Наш доктар прыйшоў. / Наша доктар прыйшла*, калі ж яны выступаюць у функцыі

прэдыката або дапаўнення, назіраецца граматычнае дапасаванне займенніка і прыметніка: *Іван Аляксандравіч – вядомы доктар; Ганна Аляксееўна – вядомы доктар; Мы пайшлі да нашага доктара Івановай*. Сітуацыі, звязаныя з вывучэннем агульнага роду, трэба разглядаць толькі тады, калі навучэнцы могуць свядома дыферэнцыраваць жаночы, мужчынскі і ніякі род.

Род нескланяльных уласных назваў, складанаскарочаных слоў і абрэвіатур вызначаецца па апорным слове або агульным назоўніку, які можна падабраць да іх. Напрыклад, *БДУ – універсітэт, Баку – горад* таму гэтыя назоўнікі маюць форму мужчынскага роду. Аднак род падобных назоўнікаў пажадана вывучаць не на пачатковым, а на больш позніх этапах навучання, калі англафоны валодаюць значным запасам агульнай і бытавой лексікі.

Род тых назоўнікаў, канцавыя гукі якіх супадаюць, неабходна запомніць.

У англійскай мове ўсе безасабовыя назоўнікі адносяцца да ніякага роду, што выклікае памылкі ў суаднясенні назоўніка з граматычным родам: *Гэта сабака. Яно там*. Каб пазбегнуць такіх памылак, трэба растлумачыць навучэнцам, што ў беларускай мове толькі частка назоўнікаў, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, адносіцца да сярэдняга роду (*месца, мяса, вакно*), а безасабовыя назоўнікі могуць адносіцца і да мужчынскага, і да жаночага роду: *стол, аловак; столь, дошка*.

Паралельна з вывучэннем катэгорыі роду назоўнікаў метадычна мэтазгодна вывучаць асабовыя займеннікі трэцяй асобы *ён, яна, яно*, формы прыналежных займеннікаў у назоўным склоне і лічэбнік *адзін, адна, адно*, паколькі пры ўжыванні ў спалучэнні з імі назоўнікаў выяўляецца неабходнасць разумення граматычнага роду апошніх.

Пры семантызацыі асабовых займеннікаў *ён, яна* ў англамоўнай аўдыторыі трэба звярнуць увагу на тое, што яны ўказваюць не толькі на асабовыя назоўнікі, але і на назоўнікі, якія называюць жывёл і неадушаўлёныя прадметы ў адпаведнасці з іх граматычным родам, якія маюць ў англійскай мове агульны эквівалент *it*:

Ён – he / it, яна – she / it.

Алесь – студэнт. Ён студэнт; Гэта мой тэлефон. Ён тут.

Алеся вучаніца. Яна вучаніца; Дзе мая завушніца? Дзе яна?

Займеннік *яно* заўсёды адпавядае асабоваму займенніку *it*: *Гэта маё імя. Яно прыгожае.*

Неабходна паказаць і адваротнае суаднясенне:

Не – ён, she – яна, it – ён, яна, яно.

У беларускай мове аналагі англійскага займенніка *it* выконваюць розныя функцыі: функцыю асабовага займенніка, функцыю указальнага займенніка. Таму ў маўленні англафонаў могуць узнікаць памылкі, звязаныя са змяшэннем у беларускай мове ўказальнага і асабовага займеннікаў: *Гэта стол. “Гэта” злева*. Каб пазбегнуць недадыферэнцыяцыі беларускіх займеннікаў, неабходна прадэманстраваць мнагазначнасць займенніка *it* шляхам яго трансфармацыі. Указальны займеннік *it* можна змяніць на займеннік *this / that*, які адпавядае беларускаму займенніку *гэта*, а асабовы займеннік *it* лёгка замяняецца

назоўнікам, які будзе адпавядаць у беларускай мове аднаму з асабовых займеннікаў: *It (this) is a house. Гэта дом. It (the house) is there. Ён там.*

Пры рэалізацыі дапасавання ў маўленні носьбітам беларускай мовы неўсвядомлена здзяйсняецца мысленчая аперацыя апярэджання: надаецца граматычная характарыстыка наступнага слова (род, лік, склон назоўніка), і гэтыя ж характарыстыкі надаюцца папярэдняму слову. Такі від мысленчай аперацыі не ўласцівы англамоўным навучэнцам, таму для іх рэалізацыя аперацыі апярэджання, неабходнай для дапасавання, выклікае істотныя цяжкасці. Пры актывізацыі дапасавання ў маўленні трэба навучыць англафонаў забягаць думкамі наперад пры пабудове выказвання, усталёўваць граматычныя характарыстыкі дадзенага назоўніка (на гэтым этапе навучання толькі яго род) і пасля гэтага падбіраць форму прыналежага займенніка.

Для вывучэння тэм “Род назоўнікаў”, “Ужывненне асабовых займеннікаў”, “Ужыванне прынажных займеннікаў” можна прапанаваць наступныя віды практыкаванняў.

1. Вызначыць род назоўнікаў, прыведзеных выкладчыкам.

2. Працягнуць выказванне, замяшчаючы назоўнік асабовым займеннікам: *Гэта тэлефон. Ён на стала.*

У гэтых практыкаваннях акцэнтуюцца ўвага на вызначэнне роду неадушаўлёных прадметаў. Гэта дапаможа навучэнцам, у роднай мове якіх усе неадушаўлёныя прадметы маюць толькі ніякі род, зразумець, што ў беларускай мове яны могуць мець і жаночы, мужчынскі род.

3. Складзі словазлучэнні па схеме: *мой + назоўнік, твой + назоўнік, адзін + назоўнік* у правільнай форме.

4. Называць прадметы, звяртаючы ўвагу на іх месцазнаходжанне: *Гэта маё месца. Яно тут.*

5. Практыкаванні на розныя значэнні указальнага займенніка *гэта* і асабовых займеннікаў, якія адпавядаюць слову *it* (для англамоўных навучэнцаў).

Мэтазгодна таксама акцэнтаваць увагу на вызначэнні роду некаторых інтэрнацыяналізмаў. Англафоны, занатаваўшы правіла, што беларускія назоўнікі на цвёрды зычны маюць мужчынскі род, а назоўнікі на *-а* – жаночы, па аналогіі з англамоўнымі эквівалентамі адносяць назоўнікі мужчынскага роду да жаночага і наадварот, адкідаючы апошнюю літару, ці дадаючы яе:

Our group – наш груп, замест наша група

One minute – адзін мінут, замест адна мінута

Інтэрнацыяналізмы назапашваюцца ў працэсе навучання. Пры вывучэнні кожнага новага слова неабходна адзначыць яго асаблівасці ў параўнанні з роднай мовай (наяўнасць ці адсутнасць канчатка *-а*, несупадзенне ў родзе). Калі такіх слоў назбіраецца дастаткова, каб іх можна было разбіць па групам паводле падабенства (*праграма, тэлеграма* – заканчваецца на *-грама*, жаночы род), пажадана іх абагульніць і даць агульныя правілы аб іх адрозненні ад лексічных эквівалентаў у англійскай мове.

НІКІ: ПРАГМАТЫЧНЫ АСПЕКТ САМАНАЗВЫ

Нік – гэта найбольш яркі вербальны сродак самапрэзентацыі асобы ў інтэрнэт-камунікацыі. Па сутнасці, гэта псеўданім віртуальнай асобы, якую стварае аўтар падчас уваходжання ў чат ці блог.

Механізмы стварэння і бытавання нікаў у сеціве актыўна вывучаюцца амерыканскімі і расійскімі псіхолагамі і лінгвістамі. У беларускай навуцы гэты раздзел анамастыкі амаль не распрацаваны, нягледзячы на тое, што беларускі анамастыкон досыць шырока прадстаўлены ў байдзе.

Нікі заўсёды ствараюцца з пэўнымі камунікацыйнымі мэтамі: ці то для афіцыйнай перапіскі, ці то для рэгістрацыі на форуме, ці то для размовы ў чатце. Натуральна, для кожнага з гэтых відаў камунікацыі характэрныя свае нікі. Але для дадзенага дасяда я абмежавалася нікамі, узятымі з беларускага сектара аднаго з найпапулярнейшых сайтаў www.livejournal.com (на красавік 2009 года налічваецца больш за 36 тысяч карыстальнікаў з Беларусі).

Ангельскае шматзначнае слова *journal* (дзёнік, часопіс) было зразумета славянскімі карыстальнікамі па-рознаму. Нехта пабачыў у ім магчымасць весці публічныя дзёнікавыя запісы, нехта зразумеў як пляцоўку для выражэння сваёй грамадзянскай пазіцыі або творчасці, нехта ж проста як разнавіднасць СМІ. Такім чынам мы бачым, што *livejournal* сам па сабе неаднародны. Кожны карыстальнік бачыць у ім свае функцыі і згодна з гэтым мадэлюе свой вобраз, найважнейшым мастацкім сродкам якога з’яўляецца нік.

У інтэрнэт-камунікацыі нік (ад англ. *nickname* – скарочанае, памяншальна-ласкальнае імя або мянушка) валодае наборам адметных рысаў, сярод якіх унікальнасць у межах аднаго дамена, матываванасць для носьбіта, сітуацыйнасць стварэння, лацінская графіка.

Адзінкаваць сеціўнага імя штурхае юзера на выдумку, бо найчасцей усе вядомыя формы імя, напрыклад майго *palina*, *paulina*, *paulinka*, *palina4ka* і інш. ужо занятыя. Тут паўстае праблема выбару ніка, творчы працэс самапрэзентацыі асобы праз саманазву. Паколькі нік – гэта “візітоўка, якая прадстаўляе юзера ўсёй інтэрнэт-супольнасці для ідэнтыфікацыі і прыцягнення ўвагі” [2], да яго выбару падыходзяць вельмі пільна і творча.

Найчасцей нікі прагматычна матываваныя, то бок маюць каштоўную для носьбіта ўнутраную форму і адмысловую гісторыю. У дадзенай працы мной было даследавана больш за 50 гісторый нікаў. У большасці выпадкаў сэнс, які закладваецца аўтарам у свой нік, значна глыбейшы ці нават іншы, чым падаецца на першы погляд. Вось, напрыклад, *ivan_da_marja* – чым не назва расліны? А тут не ўсё так проста. Гэта не толькі легенда, звязаная з паходжаннем гэтай кветкі, але і архетып гермафрадыта, паводле Юнга, анімус і аніма, мужчынскі і жаночы пачаткі, якія суіснуюць у кожным з нас.

Нікі падзяляюцца на перакладныя і транслітараваныя. Перакладныя нікі ўзніклі значна раней, калі ангельская мова ў інтэрнэт-прасторы была дамінантнай, напрыклад *raven* (крумкач), *nightingale* (салавей), *fluffy* (пухнаты) і г.д. Зараз да англамоўных нікаў ставяцца іранічна, як да збітых і заезджаных.

З ростам нацыянальных сегментаў сеціва ўзнікаюць транслітараваныя нікі – беларускія словы, напісаныя пры дапамозе лацінкі, напрыклад *ptushka*, *bacian*, *basanozh*. Беларускія транслітараваныя нікі нацыянальна маркіраваны, што дазваляе юзерам ідэнтыфікаваць карыстальніка як беларуса. Пэўным знакам можа служыць разнавіднасць лацінкі (беларуская, польская, ангельская) і адлюстраванасць такіх беларускіх рысаў, як аканне, яканне і дзеканне, цеканне. Аднак беларускі нік не заўсёды сведчыць пра тое, што блог вядзецца на беларускай мове (напрыклад, *lemantar*, *spadar_tutejshy* па-руску).

Самаідэнтыфікацыя юзера адбываецца не толькі праз выбар мовы ніку або яго правапіс, але і праз падкрэсліванне сваіх нацыянальных пачуццяў: *gsbelarus*, *homielanin*, *kartouza_by*, *kurt_bielarus*, *dohtur_by*, *valery_brest_by*, *paleszuk*, *rechitsa1988*, *krywal*, *krewa* (актуалізацыя краіны, горада, вёскі) або праз атаясамленне сябе з гістарычнымі этнонімамі Беларусі: *albaruthenia*, *gorliwy_litwin*, *licvinka*, *maximlitvin*, *volny_licwin*, *radzimich*, *kryvies*, *kryw*. Нік шмат можа сказаць пра характар юзера, яго грамадзянскую пазіцыю і сацыяльны статус: *urban_surviver*, *anka_partyzanka*, *biespartyjny*, *palitekanom*, *maystra*, *dziaciuk*, *insurhent*, *yanka_patryjot*. Часта ў ніку заключаецца спецыфіка дзеяння: *naziranni*, *merkavanne*, *unutranynholas*, *fotaczka*, *antart*.

Даследчыца Ю. У. Чэпель класіфікуе нікі паводле спецыфікі кагнітыўнага вобраза, які ляжыць у яго аснове [3; 268]:

Вобраз “Я” – іменныя нікі, што паходзяць ад імя ці прозвішча аўтара і з’яўляюцца найбольш частотнымі на прасторах ЖЖ. Іх можна падзяліць паводле структуры на імя (*vadim_i_z*, *asya_17*, *budimir*, *adelka*), прозвішча (*malishevsky*, *malinov_ski*, *piatrovich*, *khadanovich*), імя+прозвішча (*tatyana_balash*, *olga_karatch*, *taras_tryzna*), каламбур і моўная гульня з уласным імем (*robby+yana=robbyana*; *vladozer=vlad+бульдозер*).

Крыніцай знаходак унікальных нікаў сталі беларускія формы імёнаў (*franak*, *valodzi4ak*, *maryjka_*, *chviadot*, *kacia_kaciaryna*, *ganulechka*), а таксама розныя традыцыйныя звароты (*miss_solaris*, *la_dy_ashley*, *lady_z_shalomam*, *pan_demetrius*, *pani_janna*, *pan_tadeush*, *pan_vozny*, *pani_teklia*, *baba_bronia*, *spadar_tutejshy*).

Вобраз “Тып” адсылае да тыпу характару або знешнасці: *ryzhajavedma*, *volat*, *jubka*, *ya_exidna*, *racyjanalist*, *drapeznik*, *czerniec*, *brudny_mnich*.

Вобраз “Настрой” перадае эмацыйны стан юзера (*kachanak*), але яны рэдка сустракаюцца ў ЖЖ, бо ЖЖ – гэта доўгатэрміновы рэсурс, у якім змена імя – гэта падзея. Але прэцэдэнты здараліся. Напрыклад, юзерка *homoshka*, прафесійны фатограф, змяніла свой нік на *olgavetrova*. Увогуле для тых, хто з’яўляецца публічнай асобай і выкарыстоўвае ЖЖ як пляцоўку для публікацыі свайго мастацтва (*adam_hlobus*, *ul_sciapan*, *andrej_voronin*, *paulantipov*) часцей за ўсё ужываюць ў якасці нікаў свае рэальныя імёны або псеўданімы.

Вобраз “Дзея” – дзейныя нікі адлюстроўваюць дамінантныя сферы дзейнасці, род заняткаў, хобі карыстальнікаў: *sveta_i_tancpol*, *chytachka*, *czyhunaczniak*, *sergei_kochegar*, *praletar*.

Наступны клас “Папулярнасць” уключае такія кагнітыўныя вобразы, як прэцэдэнтныя імёны і аб’екты фанацкага захаплення. Прэцэдэнтнасць у ніках

прадстаўлена вельмі шырока, асабліва калі ўлічыць, што нік ствараецца сітуацыйна, пад уплывам прагледжанага фільма ці прачытанай кнігі. Так, у наступных ніках *malenki_prync*, *belyklyk*, *ramsesus*, *anka_upala*, *pan_tadeush*, *onegina*, *maszeka*, *lizdejka*, *rahnieda_m*, *gedymin*, *don_kihott*, *robinngud*, *rikki_t_tavi*, *yaryla*, *kipryda* прысутнічаюць адсылкі да гістарычных асоб, міфалагічных і літаратурных герояў. Кагнітыўным вобразам для стварэння ніка часта з'яўляецца аб'ект фанацкага захаплення: *shakirashakira* (спявачка Шакіра), *j_sparrow_t* (пірат Джэк Верабей), *cesc0* (футбаліст Франчэска Тозці).

Вобраз “Натура” – кагнітыўныя вобразы раслін, жывёл і прыродных з’яў, якія з’яўляюцца сімвалічнымі і шмат у чым характарызуюць аўтара: *amfibija*, *amioba*, *zuraviel*, *ptushka*, *ya_exidna*, *maryna_kvietka*, *frezija*, *giacinte*.

Але сярод беларускіх нікаў часта сустракаюцца такія, якія не ўпісваюцца ў дадзеную класіфікацыю. Часцей за ўсё гэта прыгожыя беларускія словы *farba4ka*, *lemantar*, *brazgotka*, *hustaczka*, *basanozh*, *burbalka*, *kapiialush*, *paabapal*, якія набываюць для аўтара таемны сэнс, метафарызуюцца і сімвалізуюцца.

Паводле Яўгена Горнага, “віртуальная асоба ёсць форма рэалізацыі паэтычнай стратэгіі самастварэння” [1], таму стваральнікі нікаў вельмі часта прымяняюць розныя мастацкія прыёмы, напрыклад гукапіс (*mara_amura*), рыфму (*lamma_mamma*), каламбуры (*shakaladkava* = *шакалад* + *кава*, *annahonda* = *anna* + *honda* і *анаконда*), моўную гульню (*alyrik* – анаграма ад Кірыла), устойлівыя выразы (*elka_motalka*, *nondatur*), метафары (*browar_dryhvu*, *belaya_mara*), ланцужкі асацыяцый, шматзначнасць (*secondhead*), самаіронію (*durakdurakom*, *glupstva*). Аднак у падобным даследаванні нельга абавірацца толькі на сваё філалагічнае пачуццё, трэба абавязкова кансультавацца з носьбітам ніка.

Вось, напрыклад, якія ў вас асацыяцыі выклікае нік *lady_z_shalomam*? Мне ўяўлялася дзяўчына-рыцар накіталт міцкевічаўскай Гражыны. Аказваецца, усё зусім не так. Аўтарка гэтага ніку ў часы рэгістрацыі ў ЖЖ займалася артураўскім міфам і ўсім, што з гэтым звязана. І, не маючы больш арыгінальных ідэяў, яна выбрала ў якасці ніку лэдзі Шалом (магчыма, праз любоў да Альфрэда Тэнісана і яго лэдзі Шалот), а дакладней, “лэдзі з шаломам”. Такім чынам, атрымалася двайная гульня, “лэдзі з прыветам” і “лэдзі Шалот”. А калі я паведаміла аўтарцы пра маё ўласнае ўспрыняцце яе ніку, яна была шчыра ўражаная. Часцей за ўсё не важна, што ты ўкладаеш у свой нік, галоўнае як яго ўспрымуць чытачы. Індыйская даследчыца Індра Сінга піша: “Твой перасанаж не з’яўляецца толькі тваім тварэннем. Ён ствараецца і пераствараецца табой і тваім партнёрам супольна” [4; 120]. Такім чынам, нік – гэта постмадэрнісцкі твор, у якім памірае аўтар і нараджаецца чытач.

Літаратура

1. Горный Е. Онтология виртуальной личности // Бытие и язык: Сб. статей по материалам международной конференции. Новосибирск: Новосибирский институт экономики, психологии и права (Новосибирский классический институт); Новосибирское книжное издательство, 2004. – С. 78-88. <http://www.netslova.ru/gorny/selected/ovl.html>

2. Нестеровы В. и Е. Карнавальная составляющая как один из факторов коммуникативного феномена чатов // Язык. Этнос. Сознание. Материалы международной

научной конференции (24–25 апреля 2003 года). Т. 1. – Майкоп: редакционно-издательский отдел АГУ, 2003, - 212 с. <http://www.mytests.ru/articles/367>

3. Чепель, (Флерчук) Ю.В. Вербальные средства самопрезентации личности в интернет-коммуникации [Текст] / Чепель (Флерчук) Юлия Владимировна // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. - СПб., 2008. - N 12(85): Общественные и гуманитарные науки (философия, история, социология, политология, культурология, искусствоведение, языкознание, литературоведение, экономика, право). С. 267-271. ftp://lib.herzen.spb.ru/text/chepl_12_85_267_271.pdf

4. Sinha, Indra: The Cybergypsies: A Frank Account of Love, Life and Travels on the Electronic Frontier. London, Scribner, 1999.

Д.А. Міськевіч

РОЛЯ АНТРАПОНІМАЎ У АСЭНСАВАННІ МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

Працэс намінацыі рэчаў і з’яў з’яўляецца адным з ключавых працэсаў мыслення чалавека і вельмі цесна звязаны з мовай. Аднымі з найбольш частотнымі словамі ў мове кожнага народа з’яўляюцца онімы. Уласныя імёны мастацкіх твораў даследуе **паэтычная анамастыка**. У сваю чаргу гэты раздзел мовазнаўства падзяляецца на **тапаніміку** і **антрапаніміку**. Мы ж спынім сваю самую пільную ўвагу на ўласна **антрапонімах**, а калі казаць яшчэ больш вузка, то на ўласных імёнах галоўных герояў і другасных персанажаў, іх мянушках. У прыватнасці, паспрабуем акрэсліць ролю антрапонімаў і назвы твора ў разуменні мастацкага тэксту, іх істотнасць для раскрыцця галоўнай ідэі і тэмы твора.

Безумоўна, нельга не пагадзіцца, што заўсёды для разумення мастацкага тэксту важнай з’яўляецца сістэма ўласных імён, створаная аўтарам. Часцей за ўсё імёны герояў не з’яўляюцца выпадковымі, аўтары шукаюць аптымальныя рашэнні сваіх задум у тым ліку і абіраючы імёны для сваіх герояў, для назвы для месца дзеяння. Менавіта ў імёнах адлюстроўваецца бачанне аўтарам характараў, дзеянняў, учынкаў яго персанажаў. Канечне, нярэдка намінацыі адбываюцца інтуітыўна, але нават ў гэтым выпадку нешта кіруе аўтарам пры выбары менавіта данага канкрэтнага назову з шэрагу астатніх. Гэта адбываецца на падсвядомым ўзроўні, і тут ужо можна казаць пра яшчэ адзін аспект разгляду нашай тэмы – псіхалагічны. Тым не менш, вельмі часта выбар імені для героя – працэс мэтанакіраваны і свядомы. Часта аўтары звяртаюцца да этымалогіі імён, да іх гучання і асацыятыўнага рада, які выклікае найменне. Пісьменнікі клапацяцца пра адпаведнасць абраных імён гістарычнай праўдзе і рэальнасці. Нават Эміль Заля ў свой час казаў, што *“імя становіцца ў нашых вачах як бы душою персанажа”* (Цыт. па: Рогалёв А.Ф. Имя и образ: художественная функция имён собственных в литературных произведениях и сказках. С.32).

Менавіта таму нам падалося мэтазгодным разглядаць найменні асоб твора ў трох аспектах :

1) Магчымая прамая этымалогія антрапоніма – словы, з якіх можна аб’ектыўна вывесці значэнні імён і прозвішчаў. У дадзеным выпадку мы спасылаемся на этымалагічны слоўнік Макса Фасмера.

2) Значэнне, якое, хутчэй за ўсё, закладваў сам аўтар. Рабіць вывады будзем з яго слоў і з логікі самога твора.

3) Асацыятыўны аспект. Вельмі важна, як імёны герояў успрымаюцца самім чытачом, таму што задача мастака – арганізаваць двухбаковую сувязь з чытачом пры дапамозе мастацкага тэксту. Вельмі істотна, ці супадаюць аб’ектыўна закладзеныя значэнні і канатацыі назоваў з суб’ектыўным іх успрыняццём рэцыпіентамі. Па гэтай прычыне мы вырашылі правесці невялікі *асацыятыўны эксперымент*, грунтуючыся на якім і паспрабуем зрабіць некаторыя высновы. Мы папрасілі студэнтаў філалагічнага факультэта трэцяга курса, якія не ведаюць самога твора, падзяліцца асацыяцыямі, якія ўзнікаюць у іх пры заёмстве з імёнамі герояў п’есы “*Шлях у Царград*”. Колькасць рэцыпіентаў – 25 чалавек.

Мастацкі тэкст, на які мы звяртаем сваю ўвагу і які разглядаем, сучасны і малавядомы, таму для пачатку мы бачым неабходнасць каратка прадставіць гэтую п’есу і яе аўтара.

Зоран Косціч, сучасны сербскі паэт і драматург, вельмі папулярны ў сябе на Радзіме, – аўтар п’есы “*Шлях у Царград*” (па-сербску “Пут за Цариград”), якая з 2006 года ідзе у рамках сумеснага беларуска-сербскага тэатральнага праекта на сцэне Рэспубліканскага тэатра беларускай драматургіі. Сюжет п’есы грунтуецца на прыгодах беларуса *Стаха Горскага*, таго самага, якога стварыў Уладзімір Караткевіч. Але гэта вольная інтэрпрэтацыя вобраза. У музеі васковых фігур славянскіх народаў сабраныя гістарычныя персанажы славянскіх народаў, так званая “Група Пятра Трэцяга” – самазванцы, якія амаль адначасова ў гістарычны перыяд напрыканы 18 стагоддзя, але ў розных месцах выдавалі сябе за цара Пятра Трэцяга пасля яго смерці. Васковыя фігуры ці будуць пераплаўлены і знішчаны з гістарычнай памяці сваіх народаў, ці выратуюцца ад немінучай пагібелі дзякуючы Стаху Горскаму, які адпраўляецца па выратавальную даведку да Усяведнага. Выпрабаванні, праз якія праходзіць Стах, і складаюць сюжэт п’есы.

Трэба сказаць, што антрапонімы ў сістэме канкрэтнага тэксту “*Шлях у Царград*” – гэта тая адпраўная кропка, ад якой патрэбна адштурхоўвацца ў прачытанні твора і жаданні яго як след зразумець. Пры неразгалінаваным сюжэце і шматлікіх гістарычных падтэкстах, літаратурных алюзіях, імёны герояў – гэта першаснае і асноўнае, што ўводзіць чытача ў кантэкст і на чым можна і трэба базіравацца пры трактоўцы тэмы і ідэі твора, тэксту ў цэлым.

У сістэме онімаў перш за ўсё трэба звярнуць увагу на **назву твора**. У загалоўку адбываецца актуалізацыя двух значэнняў: прамога і пераноснага. У нашым выпадку мы маем справу з *вобразна-тэматычным відам загалоўка*. Сама назва ўяўляе сабой мастацкі троп – алюзію на цэлы шэраг гістарычных падзей, якія адбываліся на працягу некалькіх гадоў у к. 60-х- пач. 70-х гг. 18 ст., на той гістарычны фарс, які атрымаў назву “*Шлях у Царград*”. Аўтар п’есы абыгрывае своеасаблівую гістарычную легенду і нібыта праводзіць паралелі з сучасным грамадствам, дзе такім своеасаблівым фарсам з’яўляецца, на думку аўтара, шлях у Еўрасаюз, куды ўсе славянскія краіны так імкнуцца,

забываючыся на самабытнасць уласных народаў, якую рэзыкуюць страціць у межах Еўракраіны.

Такім чынам, назва раскрывае і ідэйны змест твора. Зразумець яе можна толькі поўнасьцю прачытаўшы п'есу, пры гэтым трэба валодаць хаця б базавымі гістарычнымі ведамі – чытач павінен быць інтэлектуальна падрыхтаваны.

Нас будуць цікавіць незразумелыя імёны і антрапонімы, якія выклікаюць адметныя асацыяцыі. А менавіта створаныя аўтарам, з найменшай ступенню семантычнай актыўнасці, ускосна характарызуючыя і скрытагаворачыя. Спынім увагу на найбольш цікавых выпадках, на найбольш адметных імёнах.

Пачнём са **Стаха Горскага**. Імя галоўнага героя было абрана Зоранам Косцічам свядома. Спачатку ён вырашыў, што галоўным выратавальнікам усёй “васковай славянскай браціі”, тым, хто адправіцца па даведку да Усяведнага, будзе менавіта беларус. А потым паўстала пытанне, якое ж даць імя гэтаму самаму герою. І аўтар вырашыў, што найбольш трапна будзе ўвесці ў твор героя, які ўжо існуе ў беларускай літаратуры – з твора Уладзіміра Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха”. Менавіта гэты вобраз героя-мсціўцы, які дамагаецца свайго, які з'яўляецца, па разуменні Зорана, у нейкай ступені сімвалам усяго беларускага народа, як нельга лепш накладаецца на вобраз галоўнага героя п'есы “Шлях у Царград”. І, акрамя таго, гэтае імя адразу выклікае пэўныя асацыяцыі, стварае належны літаратурны кантэкст, нібы ўводзіць беларускага чытача і гледача ў курс справы. Нам здаецца, што Зоран шмат у чым меў рацыю. Шкада толькі, што далёка не для ўсіх беларусаў імя Стаха Горскага гаворыць пра многае. Мы яшчэ зможам упэўніцца, што п'еса ўвогуле нялегкая для разумення і ўспрыняцця. Яна патрабуе падкаванага інтэлектуальнага чытача. Таму такі выбар імені нам асабіста падаецца вельмі ўдалым. Мы ведаем, чым кіраваўся аўтар пры выбары імені, але пэўныя асацыяцыі могуць быць выкліканы і аб'ектыўнай этымалогіяй прозвішча і імя. Разважаць на гэтую тэму досыць складана, таму што прозвішча *Горскі* можа паходзіць ад розных слоў (*гара, гора, горды* і г.д.). Але гэта і не з'яўляецца вельмі істотным для раскрыцця вобраза, бо сам Зоран яго не ствараў, ён проста дэталізаваў ужо існуючы ў літаратуры. Такім чынам, прамую этымалогію выявіць складана. Звернемся да асацыяцый, якія выклікала імя ва ўдзельнікаў нашага асацыятыўнага эксперыменту (далей у тэксце асацыяцыі будуць пазначаны курсівам з падкрэсліваннем). Сапраўды, у большасці апытаных імя суадносіцца з творам *Уладзіміра Караткевіча* ці з нейкімі іншымі яго героямі (*Загорскі*), з *паляваннем, народным героем*. Некаторыя назвалі яго *гордым і адзіночкім, вялікім, але добрым, нават добрым злодзеем накшталт Робін Гуда*. І гэта амаль цалкам супадае з рэальнасцю. Трэба адзначыць, што імя абрана аўтарам ўдала і адразу ўводзіць чытача ў кантэкст твора.

Зевана Трэпольская (у пачатку п'есы прадстаўлена проста як Трэпольская). Аўтар таксама пазычыў гэты вобраз з гісторыі. У творы яна – васковая фігура актрысулькі, якая выконвала ролю *царыцы Екацярыны* падчас так званага спектакля “Шлях у Царград”, яна прадстаўніца ўкраінскага народа. Насамрэч пра жанчыну па імені Трэпольская мала што вядома. І дакладней сказаць, што Зоран Косціч пазычыў толькі прозвішча ў сапраўднай актрысы

Трэпольскай Таццяны Міхайлаўны, дата нараджэння якой невядомая, але якая памерла ў 1774 годзе (г. зн., што яна сапраўды жыла падчас вядомых нам падзей). Яна з'яўлялася адной з першых прыдворных і адной з самых папулярных актрыс таго часу, выступала на сцэнах у Маскве і ў Мінску. Зноў-такі, чытач павінен быць вельмі эрудыраваным, каб зразумець алузіі аўтара на гісторыю і мінулае. А вось імя *Зевана* для сваёй гераіні Зоран прыдумаў сам. Складана дакладна вызначыць яго этымалогію. Хутчэй за ўсё, імя ўтворана ад сербскага дзеяслова *зевати* – ‘пазяхаць’. І менавіта гэтым імем аўтар дае трапную характарыстыку прадстаўніцы ўсіх украінцаў у п’есе. У слоўніку Фасмера да слова прыводзіцца такая этымалогія: *зевать* – ‘*кричатъ, громко говорить, плакатъ*’, а далейшая этымалогія звязваецца са словам “зевание”.

Гераіня сапраўды вось такая інэртная маладая жанчына, у нейкай ступені нават разява, яна актыўная і многа гаворыць. Галоўнае, што і ў сербскага, і ў беларускага чытача гэтае імя выклікае “правільныя” асацыяцыі, тыя ж, на якія хацеў навесці і аўтар. Вось якія былі дадзены варыянты асацыяцый падчас эксперыменту: гордая і велічная, дзяўчына, што пазяхае, дзяўчына на размежжы, не вызначылася, а потым “празявала”, жанчына-соня, разява. Многія звязваюць імя гераіні з назвай нейкая мясцовасці (што не дзіўна, бо прозвішча складанае і ўтрымлівае карань, агульны з назвай краіны – *польск*), варыянты тут самыя розныя: святое месца пакланення, назва мясцовасці, жанчына з Трэполя, княства, назва земляў. А адна асацыяцыя патрапіла ў самую кропку. Імя Зеваны Трэпольскай у аднаго з апрошаных асацыіруецца з падзелам Рэчы Паспалітай. Менавіта ў гэты перыяд часу жыла і дзейнічала Трэпольская.

Яшчэ адзін герой, які існаваў у гістарычным мінулым, – гэта **Шчэпан Малы**. Ён быў царом у Чарнагорыі з 1767 па 1773 год. Невядомага паходжання (ці з Далмацыі, ці з Босніі), таксама абвясціў сябе царом Пятром Трэцім. І яму паверылі. Шчэпан Малы імкнуўся цэнтралізаваць уладу ў Чарнагорыі. Але гэта было недаспадобы такім буйным краінам, як Аўстрыя, Расійская Імперыя, Турцыя. І ў 1773 годзе Шчэпан быў забіты, як мяркуюць, яго ўласным служкам. Такім чынам, зразумела, чым кіраваўся аўтар, калі абраў такое імя для свайго героя – прадстаўніка сербаў. Аб’ектыўная этымалогія можа выводзіцца ад сербскага слова *шчепати* – ‘*схапіцца адзін за аднаго*’. Канечне, для беларускага чытача, які мала знаёмы з сербскай культурай, а тым больш з гісторыяй, імя Шчэпана Малага амаль ні пра што не гаворыць. І гэтая недасведчанасць стварае пэўныя праблемы для ўспрыняцця п’есы на нашай сцэне. Застаецца спадзявацца на належныя асацыяцыі чытачоў. А тут, як высветлілася, поўны разлад і непаразуменне. Былі пададзены такія варыянты: бяскрыўдны, войска, шчэпка, адшчапенец, адшчэпак, пашчыпаны, хлопчык, юнак, нязначны чалавек, невялікага росту (2), маленькага росту, Курдупель Цахес, дэкан, маладзец, нікчэмнасць, удалы. Асацыяцыі часам прама супрацьлеглыя. Гэта яшчэ раз пацвярджае думку пра складанасць успрыняцця для беларускага чытача імені сербскага паходжання і вобраза ў цэлым. Але, тым не менш, адно толькі імя і прозвішча героя робяць вялікі ўнёсак у разуменне ўсяго твора, калі ведаць падтэкст, закладзены ў антрапоніме.

Гэта былі імёны, якія аўтар пазычыў з гісторыі ці літаратуры. Не менш цікавымі для інтэрпрэтацыі з’яўляюцца і **антрапонімы, створаныя аўтарам**.

Муцімір Багамолаў – прадстаўнік усіх балгараў. *Муцімір* па п’есе – гэта чарговы самазванец, толькі ўжо балгарын, які нібыта пад імем Пятра Трэцяга ажаніўся з ілжэкацярынай Трэпольскай у Крыме. У мастацкай рэальнасці твора ён таксама з’яўляецца васковай фігурай. Увогуле, вельмі рэдка ў творы называецца поўнае імя гэтага героя. Найчасцей ён проста Муцімір, нават пры з’яўленні герояў у пачатку твора. Чаму менавіта такое імя абраў аўтар для прадстаўніка балгараў? Хутчэй за ўсё, справа ў этымалагічным аспекце. Гэты антрапонім можна матываваць двума сербскімі дзеясловамі: *мутирати* – ‘мяняць голас’ і *мутити* – ‘муціць, ствараць непарадак, блытаць’. Слоўнік Фасмера гаворыць нам тое ж самае: у славянскіх мовах прысутнічаюць дзеясловы з падобнымі значэннямі. Акрамя таго, у імені пераплятаюцца два значэнні, два падтэксты, што нам нібыта падказвае: гэта герой змоўшчык, ён самазванец, ён нячысты на руку.

Цікавае прозвішча героя: відавочна, што яно ўтворана ад сербскага назоўніка *богомольца* – ‘багамолец’. Гэта ніяк не стасуецца з вобразам самога героя, магчыма, такое прозвішча – гэта свядома ўжыты прыём кантрасту, своеасаблівы аксюмаран. Асацыяцыі рэцыпіентаў таксама адлюстроўваюць закладзеную ў імені адмоўную канатацыю: *вір, (за)муціць, князь, недобрасумленны, нешта муціць, звязаны з цёмнымі сіламі, прайдоха, міратворац-няўдачнік, ва ўсім сее зло, муць, неўпарадкаванасць, муціць-круціць, незразумелы, заблытаны, вываротлівы*. Выбіваюцца толькі некалькі асобных асацыяцый: *уладар пэўнай буйной гаспадаркі, пазітыўны, мірскі князь, волат*. Таму можна зноў сцвярджаць, што і гэта імя трапна падобранае для героя, які мае важнае значэнне для разумення ідэі твора.

Кланімір – прадстаўнік усіх славян, своеасаблівы сукупны вобраз, створаны Зоранам Косцічам. Кланімір – гэта найбольш загадкавы герой. Ён не надзелены ніякімі адметнымі і вызначальнымі рысамі характару. Ён мала гаворыць, мы нічога пра яго не ведаем на працягу амаль усяго твора, толькі ў апошняй дзеі п’есы даведваемся, што, па меркаваннях Галоўнага Трыбунала Еўропы і Усяведнага (героя, які ўвасабляе найвышэйшыя сілы), Кланімір – адзіны з васковых фігур, які мае права на самастойнае існаванне. Таму што ён не асоба ў пэўным сэнсе гэтага слова, ён аморфны, штучна створаны чалавек, якога можна хіліць у той ці іншы бок. Таму становіцца зразумела, што невыпадкова наш герой атрымаў такое імя. З сербскай мовы дзеяслоў *клонети се* – ‘пазбягаць, уклоньвацца, скланяцца’; *клонути* – ‘абяссілець, скланіць галаву’. Відавочна, што пры ўспрыняцці гэтага героя беларускім чытачом матывацыя імя будзе незразумелая, непразрыстая. Але па аналогіі з дзеясловам *кланіцца, скланяцца* могуць узнікаць належныя асацыяцыі. Паглядзім, што сказалі студэнты: *падхалім, клон, брат Муціміра, адмоўны герой, “атака клонаў”, усё паўтарае шматразова, кланяецца*. Ёсць і станючыя асацыяцыі: *горды, заснавальнік роду, уладар, цар, пакланенне, свет, хранатоп*. Як мы і меркавалі, дамінанты ў вызначэннях няма, нехта ўспрымае вобраз як станючы, нехта наадварот як адмоўны. Такім чынам, загадкавасць персанажа цалкам

перададзена, але імя ўсё ж непразрыстае для інтэрпрэтацыі беларускім чытачом, таму што выклікае шмат розных, часам нават супрацьлеглых асацыяцый і матывуецца невядомымі для большасці сербскімі дзеясловамі.

Імёны асноўных герояў, што мы разгледзелі, найбольш семантычна напоўненыя, за імі вымалёўваецца шырокі гістарычны кантэкст, гэтыя вобразы нават інтэртэкстуальныя (*Стах Горскі*). Акрамя таго, яны высвечваюць нацыянальную прыналежнасць герояў, што немалаважна для гэтага канкрэтнага твора, таму што такі прыём дапамагае раскрыць ідэю п'есы “Шлях у Царград”. *Стах Горскі* – гэта, відавочна, беларус, *Пугачоў* – рускі, *Шчэпан Малы*, не даводзіцца сумнявацца, – серб, *Муцімір* – балгарын, а імя *Кланіміра* (дзякуючы характэрнаму славянскаму суфіксу –*мір*) адразу нам гаворыць пра тое, што гэта славянін.

Што да астатніх герояў п'есы, якія з'яўляюцца быццам дапаможнымі, другараднымі, то яны не маюць пад сабой такога багатага кантэксту (як гістарычнага, так і літаратурнага), яны больш празрыстыя і зразумелыя для разумення і інтэрпрэтацыі. Аўтар часта нават не дае сваім героям уласных імёнаў, а намінуе іх агульнымі назоўнікамі: *Пані*, *Паўпанак*, *Манах*, *Музыкант*, *Спявачка*, *Маскі*, *Сакратарка*, *Судовы дэманстратар*, *Мажны* – нібы ўказваючы нам на іх сацыяльны статус, на нейкую важную рысу характару ці знешнасці. Такім чынам Зоран Косціч нібы падкрэслівае меншую значнасць гэтых вобразаў для разумення твора. Імёны такіх герояў у стопрацэнтнай колькасці выпадкаў адначленныя. Аўтар дае ім назову ўсяго адным словам, як ужо адзначалася, звычайна нейтральным, і дзякуючы гэтаму вобраз набывае тыповасць.

Такім чынам, мы бачым, што многія асацыяцыі звычайных беларускіх студэнтаў, якія нават не чыталі твор і не бачылі яго на сцэне, у многім супадаюць з нашай інтэрпрэтацыйнай вобразаў і з задумамі аўтара, якія ён ажыццявіў у намінацыях герояў. Мы даказалі гэта эмпірычным спосабам на матэрыяле асацыятыўнага эксперыменту і этымалагічнага слоўніка. Мы можам сцвярджаць, што аўтар максімальна справіўся са сваёй мастацкай задачай. Ён прыдумаў вельмі трапныя імёны сваім героям, каб праз гэтыя назовы “падсвятліць” іх характары.

А мы, у сваю чаргу, можам зрабіць вывад, што нічога ў мастацкім тэксце не бывае проста так, ніводная дэталёў не існуе сама па сабе. Усё ў сапраўды вартым мастацкім творы ўзаемазвязана і пераплятаецца адно з адным, бо кожная дэталёў працуе на раскрыццё ідэі і тэмы твора. Не з'яўляюцца выключэннем і імёны герояў. Антрапонімы – гэта важнае звяно ў разуменні мастацкага твора. А ў нашым канкрэтным выпадку – гэта першаснае, што дапамагае інтэрпрэтаваць вобразы герояў. Твор заўсёды пакідае шырокую прастору для разумення. Прычым у розныя часы, у розным культурным асяродку і для людзей з рознай ступенню эрудыраванасці вобразы могуць трактавацца зусім па-рознаму. Мы не знайшлі (ды і не шукалі) ўсе магчымыя тлумачэнні імёнаў, нават сам аўтар мог і не здагадацца пра тыя паралелі, якія былі падсвядома ім закладзены на інтуітыўным узроўні. Таму твор адкрыты для далейшага і больш глыбокага прачытання.

Літаратура

1. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў [і інш.] ; пад агульнай рэдакцыяй Л. А. Антанюка. – Мінск : Бел. энцыклапедыя, 2003. – 653 с.
2. Роголёв, А.Ф. Имя и образ: художественная функция имён собственных в литературных произведениях и сказках / А.Ф. Роголёв. – Гомель : Барк, 2007. – 187 с.
3. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – Москва: Просвещение, 1986 --1987. – 4 т.

А.М. Міхайлоўская

МОВА БЕЛАРУСКІХ КАЛЫХАНАК: ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ АСПЕКТ

“Таямніца мовы – галоўная з таямніц чалавецтва: калі яе раскрыць, раскрыюцца многія з тых ведаў, якія страчаны або ўтоены ў стагоддзях” [9, с. 6]. Праз мову чалавек спазнаваў і растлумачваў свет і сябе ў гэтым свеце, і тым самым найцяснейшым чынам яднаўся з культурай: прарастаў у яе, развіваўся ў ёй і выяўляў яе.

Даследаваннем сувязяў паміж мовай і культурай займаецца лінгвакультуралогія – “навука, якая ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе праяўленні культуры народа, што адлюстраваліся і замацаваліся ў мове” [8, с. 8].

У аснове лінгвакультуралагічнага аналізу ляжыць перакананне ў тым, што мастацкі тэкст, у тым ліку і фальклорны, акрамя пэўнага зместу, з-за якога ён уласна і ствараецца, у невыразнай форме змяшчае інфармацыю аб этнічнай (і індывідуальнай) ментальнасці аўтара (аўтараў) тэксту і адлюстоўвае культурныя паняцці, у тым ліку і нацыянальныя. У кожнага народа існуюць непаўторныя асацыяцыі вобразнага мыслення, абумоўленыя асаблівым напам’янтаваннем кожнага слова – культурнымі сэнсамі. Яны замацоўваюцца ў моўнай сістэме, складаюць яе нацыянальную спецыфіку і знаходзяць адлюстраванне ў мастацкіх тэкстах, што, безумоўна, у найбольшай ступені звязана з фальклорнымі творами.

Тэксты беларускіх калыханак з’яўляюцца адным з яскравых прыкладаў таго, наколькі поўна, але адначасова і глыбока, прытоена адлюстроўваецца ў мове гэтых твораў спецыфіка нацыянальнай культуры беларускага народа.

Вялікую цікавасць у плане адлюстравання ў лексіцы культуры беларускага народа выклікаюць назвы абутку, адзення і галаўных убораў, сярод якіх у калыханках сустракаюцца такія: *боты (сапагі), чаравікі, лапці, валенкі, кашуля, капот, світка, штаны, пояс, хустка, кажух* і інш. Найперш трэба адзначыць сімвалічнае значэнне пояса ў сялян. Ён адыгрываў вялікую ролю ў шмат якіх беларускіх абрадах. Вялікае абрадавае значэнне пояса вызначалася тым, што яго насілі на корпусе, дзе змяшчаюцца жыццэважныя органы (пояс жа як бы сімвалічна ахоўваў лона чалавека).

Як своеасаблівы абярэг выступаў пояс для цяжарных жанчын, якія на працягу ўсёй цяжарнасці павязвалі вакол паясніцы спецыяльныя чырвоныя паяскі, якія павінны былі аберагаць і цяжарную, і яе плод. Чырвоныя паяскі прывязваліся таксама да шыйкі і ножкі новароджанага; яны засцерагалі яго,

пакуль не былі абраны хросныя бацькі. Безумоўна, гэтыя акалічнасці і тлумачаць частае выкарыстанне ў тэкстах беларускіх калыханак сюжэтаў тыпу: *Пайшоў каток у лясок / Шукаць Волі паясок* [1, с. 134], *Паедзем да бабкі, / Бабка дасць паясок* [1, с. 135], *Пайшоў коцік у лясок / Па чырвоны паясок* [3, с. 116]. Да таго ж Янка Крук згадвае такі абрад: “Пасля першага – рытуальнага – купання дзіця туга спавівалі ў белае, а затым перавязвалі чырвонай паскай (спецыяльным саматканым поясам, які перадаваўся ад пакалення да пакалення і (...)) выконваў ролю паяднання сям’і і найперш – дзетак)” [5, с. 74].

Трэба адзначыць і сімвалічнасць колераў у культуры беларускага народа. Так, даследчыкі адзначаюць, што асноўнымі колерамі адзення і саматканых атрыбутаў упрыгожвання хаты былі толькі два: чырвоны і белы. Дарэчы, і ў тэкстах калыханак сустракаюцца пераважна яны. Напрыклад, чырвонага колеру паяскі, што прызначаюцца дзіцяці (*Пайшоў коцік у лясок / Па чырвоны паясок* [3, с. 116]), часта згадваюцца і чырвоныя боты ў курэй ці іншых птушак, якія прылятаюць на вароты (*А-а, люлі, прыляцелі куры, / Селі на вароцех у чырвоных боцех* [2, с. 451], *Прыляцелі птушкі. / Селі на варотах / У чырвоных ботах* [2, с. 451]). Менавіта чырвоны колер здаўна лічыўся магічна-ахоўным сродкам, а таксама сімвалам жыццёвага пачатку. Да таго ж сюжэт прылёту птушак у чырвоных ботах некаторыя даследчыкі звязваюць з магічнымі абрадавымі кампанентамі, якія адлюстроўваюць элементы свята сустрэчы вясны [7, с. 414].

Што да белага колеру, то ён сімвалізаваў чысціню, святло, пэўную сувязь з небам, “вышэйшым светам”. Таму натуральна, што ў калыханках часта сустракаюцца выразы такога тыпу: *Ходзіць каток па капусце, / Носіць дзіця ў белай хустцы* [3, с. 70]; ды і сон да дзяцей прыносяць звычайна ў хустцы менавіта белага колеру (*Ходзіць каток па капусце. / Носіць сон ў белай хустцы* [3, с. 69]).

Хустка таксама мела пэўнае сакральнае значэнне. Адметную абрадавую ролю адыгрывала хустка белага колеру, якая сімвалізавала дзявочае шчасце. Дарэчы, жаночыя галаўныя ўборы наогул адыгрывалі значную сімвалічную ролю і з даўніх часоў былі строга рэгламентаваны: па галаўным уборах заўсёды можна было пазнаць, дзяўчына перад табой ці замужняя жанчына.

Вялікае сімвалічнае значэнне ў беларускім адзенні мела і кашуля. Так, напрыклад, “новароджанага ўкручвалі ў паношаную кашулю бацькі ці маці, што сімвалізавала абрадавае ўсынаўленне дзіцяці” [6, с. 65]. Магчыма, менавіта гэтым і тлумачыцца матыў пашыву кашулі, які часам сустракаецца ў тэкстах беларускіх калыханак. У некаторых песнях сімваліка кашулі і звязаныя з ёю традыцыі і абрады прасочваюцца даволі выразна. Напрыклад, такая песня-калыханка, як

*А-а, а-а, люлі,
Каток без кашулі.
А котачка ў лесе
Кашульку прынясе (...).
Кашульку пашыла,
Катку падарыла* [3, с. 134]

у схаванай форме адлюстроўвае беларускую традыцыю, звязаную з тым, што мужчыне перад вяселлем нявеста дарыла кашулю. Гэтую кашулю ён захоўваў усё жыццё, і яе надзявалі яму толькі пасля смерці.

Спецыфічнасцю калыханак – іх прызначанасцю маленькім слухачам – тлумачыцца шырокае выкарыстанне ў іх тэкстах слоў-назваў жывёл, птушак і насякомых. Так, у калыханках дзейнічаюць ці проста ўпамінаюцца *кот, заяц, сабака, вол, бык, карова, свіння, конь, мышы, куры, певень, галубы, верабей, пчала, камар, муха* і інш. Акрамя таго, што з дапамогай гэтых слоў паказваліся асаблівасці гаспадаркі селяніна, часта іх выкарыстанне ў калыханках было абумоўлена і прыхаваным, унутрымоўным значэннем. Такія, як і многія іншыя, лексічныя адзінкі ў даўніну не проста называлі жывёл ці птушак, якіх ведалі сялянскія дзеці, але і ўтрымлівалі пэўны сэнс, сімвалічнае напаўненне.

Часцей за ўсё ў калыханках гаворыцца пра ката (*Ходзіць кот на сенажаці, / Кліча сон ён да дзіцяці* [1, с. 132], *Як пайшоў каток на ганак, / Знайшоў маток абаранак* [1, с. 133], *Хадзіў каток на платку, / Уваліўся ў крапіўку* [2, с. 449]). Ката трымалі амаль у кожнай сялянскай хаце, ён быў першай хатняй жывёлай, з якой знаёмілася дзіця. Да таго ж даследчыкі фальклору адзначаюць сувязь калыханак пра ката з народнымі пераконаннямі, быццам яго манатоннае мурлыканне спрыяе спакойнаму сну. У некаторых месцах нават існаваў звычай: перш чым упершыню пакласці дзіця ў калыску, класці туды ката, каб дзіцяці добра спалася.

Вельмі значнымі ў плане адлюстравання культуры беларускага народа з’яўляюцца і вобразы галубоў (у песнях гэтыя птушкі часта называюцца гулі: *А-а, люлі-люлі, / Прыляцелі гулі, / Селі яны ў люлі* [3, с. 160]).

Па-першае, у народнай творчасці голуб – сімвал чысціні, лагоднасці. Таму не дзіўна, што ў калыханках якраз галубы заняты клопатам аб дзіцяці (*Прыляцелі гулюшкі, / Яны сталі гуркуваць, / Майго Ваню забаўляць* [3, с. 74]). Па-другое, у вобразе галубка, якога прысылае Бог да дзіцяці, каб тое хутка і добра заснула, у даўніну ўяўляўся сон. “Сон-галубок калыша люльку. Крыху закалыхаўшы, ён пакрывае адным крыльцам малому цемечка, другім – вочкі. Тады таму робіцца цёпленька і добра, як каля маткі, і яно хутка засынае. А галубок увесь час, пакуль дзіця спіць, сядзіць у яго каля галоўкі і адганяе ўсялякія жахі” – адзначаў У. Васілевіч [4, с. 576].

Тэксты некаторых калыханак служаць гэтаму яскравым пацвярджэннем:

*Сні, засні ты, мой сыноч,
Шызакрылы галубок
Прыляціць цябе люляць,
Будзе ў вушкі вуркаваць,
Крыльцам вочкі закрываць,
Каб маленькі мой сыноч
Мог салодзенька паспаць* [4, с. 577].

Магчыма, менавіта на аснове такіх уяўленняў у некаторых мясцовасцях Беларусі існавала традыцыя чапляць над люлькай ці ложкам, дзе спіць малое, саламянага галубка. В.А. Маслава падкрэслівае пазітыўную сімваліку наогул

многіх птушак, што “тлумачыцца іх сувяззю з міфамі, у якіх птушкі – аtryбут багоў” [8, с. 143].

Часам увесь тэкст калыханкі -- гэта ілюстрацыя пэўных традыцый, звычаяў ці павер’яў беларускага народа. Так, напрыклад, паводле народных вераванняў, дзеянне з сакральным сэнсам, у тым ліку і спяванне калыханак з элементамі замовы, з’яўлялася абаронай, спосабам перахітрыць смерць.

“Песня-заговор павінна была спрыяць захаванню здароўя дзіцяці любым шляхам – ці прамым заклінаннем ад бяды, напасцяў і смутку, ці адвядзеннем няшчасця шляхам “падманнага” закліку смерці” [10, с. 31]. Гэта акалічнасць дазваляе растлумачыць і правільна зразумець сюжэты такога нехарактэрнага для большасці калыханак тыпу:

*Не лажыся на краёк,
Прыйдзе шэранькі ваўчок (...),
Ён усхопіць за бачок (...),
І зацягнець у лясок (...),
Закапае ў пясок [3, с. 170].*

У тэкстах некаторых калыханак можна сустрэць ілюстрацыю абраду пахавання, паказанага з дапамогай персаніфікаваных вобразаў жывёл і птушак:

*Верабейка памёр,
Яму вечны накой,
А лісіца галасіла,
Муха клёцкі мясіла,
Камар доскі часаў,
Павук яму капаў [3, с. 158],*

а таксама пэўных традыцый, звязаных са святкаваннем некаторых рэлігійных дат. Напрыклад, у тэксце калыханкі

*Люлі-люлі, калышу,
Купіць бацька барышу,
А маці закусі
На святы запускі [3, с. 180]*

адлюстраваны звычай беларусаў, як каталікоў, так і праваслаўных, у апошнія дні (ці ў апошні тыдзень) перад любым пастом, у першую чаргу перад Вялікім, святкаваць так званыя запусы (або запускі). Лічылася, што за гэты час трэба нагуляцца і наесціся на ўвесь перыяд будучага паста.

Такім чынам, мова тэкстаў калыханак, і ў першую чаргу гэта адносіцца да яе лексічнага ўзроўню, рэалізаваная ў пэўным кантэксце, з’яўляецца каштоўнай крыніцай звестак аб культуры і менталітэце народа, яна ўскосна адлюстроўвае погляды народа, грамадскі лад, ідэалогію сваёй эпохі. У мове захоўваецца і, часта на ўзроўні падсвядомасці, перадаецца вельмі важная, цікавая і патрэбная для ўзбагачэння кожнага чалавека – прадстаўніка асобнага этнаса – “пазамоўная” інфармацыя: у моўных адзінках (у лексіцы калыханак) зберагаюцца звесткі аб народнай духоўнай і матэрыяльнай культуры.

Літаратура

1. Анталогія беларускай народнай песні / склад. Г.І. Цітовіч. – 2-е дап. выд. – Мінск: Беларусь, 1975. – 616 с.

2. Беларускі фальклор у сучасных запісах: Традыц. жанры: Мінск. вобл. / уклад. В.Д. Ліцвінка; уклад. муз. часткі Г.Р. Кутырова. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 477 с.
3. Дзіцячы фальклор / рэд. К.П. Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 736 с.
4. Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 3 / уклад., прадм., пер. і паказ. У. Васілевіча. – Мінск: Маст. літ., 1999. – 654 с.
5. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – Мінск: Ураджай, 2000. – 350 с.
6. Ленсу, Я.Ю. Таямніцы беларускай хаты / Я.Ю. Ленсу. – Мінск: Беларусь, 2007. – 167с.
8. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию. Учебное пособие / В.А. Маслова. – М.: Наследие, 1997. – 208 с.
9. Маслова, В.А. Лингвокультурология: Учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
10. Фольклор и этнографическая действительность / под ред. А.К. Байбурина. – СПб.: Наука, 1992. – 207 с.

В.У. Мяцельская

ПРЫМЕТНІК У КУРСЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ДЛЯ АНГЛАМОЎНЫХ НАВУЧЭНЦАЎ

Прыметнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прыметы прадмета: яго якасць, уласцівасць (*добры гаспадар, зялёная вуліца*), адносіны да іншых прадметаў (*драўляная хата – хата з дрэва*), прыналежнасць асобе ці жывой істотце (*бацькаў наказ*) і мае залежныя ад назоўніка – носьбіта прыметы – формы роду, ліку, склону.

Па разрадах прыметнікі падзяляюцца на якасныя (*сіні, смелы, дарогі*), адносныя (*вясковы, пшанічны*) і прыналежныя (*бацькаў, Аленчын*). Якасныя прыметнікі ў англійскай мове, як і ў беларускай, утвараюць асобны клас слоў. У большасці выпадкаў іх выкарыстанне супадае. Сістэма беларускіх прыметнікаў значна больш складаная, чым сістэма англійскіх прыметнікаў, менавіта ў адносінах марфалогіі, таму падаваць яе ў поўным аб'ёме на самым раннім этапе навучання немагчыма. Адначасовае лінейнае вывучэнне склонавых форм назоўнікаў і прыметнікаў прыводзіць да змяшэння канчаткаў абодвух класаў слоў, вядзе да такіх памылак, як “*пра новах дамах*”, “*пра новых дамах*” і г.д. Акрамя таго, паралельнае вывучэнне склонавых форм назоўнікаў і прыметнікаў зацягвае вывучэнне ўсіх склонаў, што, у сваю чаргу, запавольвае развіццё маўленчай кампетэнцыі навучэнцаў, якая залежыць у вялікай ступені ад колькасці засвоенных склонаў.

Улічваючы гэтыя два меркаванні, мы лічым мэтазгоднай наступную паслядоўнасць прэзентацыі матэрыялу. Спачатку знаёмім навучэнцаў з формамі назоўнага склону прыметнікаў з цвёрдай асновай адзіночнага і множнага ліку і іх функцыяй і пазіцыяй у сказе. Пасля вывучэння ўсіх склонаў назоўнікаў даюцца ўсе склонавыя формы прыметнікаў з цвёрдай і мяккай асновай па трох парадыхах (жаночага роду, мужчынскага і ніякага роду, множнага ліку).

Пры першым прад'яўленні прыметнікаў мэтазгодна пачынаць знаёміць з імі не ў сказе, а ў спалучэнні з назоўнікамі, паколькі ў структурах сказаў з прыметнікамі ёсць пэўныя міжмоўныя адрозненні і адначасовае знаёмства з імі перашкаджае выразна засвойць тэму.

Пасля азнаямлення і засваення словазлучэнняў з рознымі формамі прыметнікаў (*цікавы падручнік; цікавая кніга; цікавае практыкаванне; цікавыя падручнікі, кнігі, практыкаванні*) вызначаем ролю прыметніка як вызначальніка прыметы прадмета. На гэтай функцыі і надалей неабходна будзе акцэнтаваць увагу, каб пазбегнуць змяшэння прыметнікаў з прыслоўем.

У англійскай мове існуе адна форма прыметнікаў, якая не змяняецца па родах (*new*), таму падтрымкай для засваення беларускіх прыметнікаў будуць формы прыналежных займеннікаў: *мой, мая, маё, мае*. Падкрэсліваем таксама граматычнае дапасаванне ў родзе прыметнікаў і займеннікаў з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага ці жаночага полу, тыпу *доктар, урач, дырэктар, сакратар, спецыяліст: Ваш урач Іваноў прыйшоў, Ваша ўрач Іванова прыйшла; Іван Пятровіч – добры спецыяліст, Марыя Пятроўна – добры спецыяліст*.

Трэба абавязкова звярнуць увагу на арфаграфічны склад канчаткаў прыметнікаў і стварэнне іншых форм шляхам далучэння канчаткаў толькі да асновы, г. зн. пасля адсячэння канчатка: *нов-ы, нов-ая*. Навучэнцы могуць памылкова змяняюць толькі апошняю літару і ў беларускай мове, але, як бачым, у беларускай мове ў жаночым, і ніякім родах змяняецца адна апошняя літара: *нов-ая, нов-ае*, а ў мужчынскім увогуле пішацца толькі адна літара: *нов-ы*.

Першапачаткова прэзентуем толькі прыметнікі з цвёрдай асновай з ненаціскнымі і націскнымі канчаткамі, звярнуўшы ўвагу навучэнцаў на адрозны канчатак мужчынскага роду *-ы* (у беларускай мове): *новы, новая, новае, новыя*. Таксама прыводзім прыметнік з асновай на *г, к, х: легкія*. На падставе арфаграфічнага правіла навучэнцы тлумачаць канчаткі ў формах: *беларускі, беларускія* (недапушчальнасць літары *ы* пасля *г, к, х*). Таксама трэба даць навучэнцам на запамінанне правіла, што пасля шыпячых не пішуцца ў рускай мове літары *ы, я, ю*, а толькі *и, а, у*; а ў беларускай мове пасля шыпячых пішацца *ы*.

Далей пачынаем замацоўваць формаўтварэнне прыметнікаў і іх дапасаванне да назоўнікаў. Для навучэнцаў цяжкім з’яўляецца як вымаўленне асновы, так і канчатка. Таму мэтазгодна падаць спачатку практыкаванне на вуснае вымаўленне прыметнікаў ва ўсіх формах па акцэнтных мадэлях. Калі навучэнцы пераадолелі гэтую задачу, трэба даць ім заданні на дапасаванне прыметнікаў з назоўнікамі. Да тых назоўнікаў, якія былі ім дадзены вусна, навучэнцы дадаюць прыметнікі, якія яны ўжо добра ведаюць: *новая хата, вялікая хата*; прыметнік можна спалучаць з рознымі назоўнікамі: *белы дом, белая машына, белае акенца*.

Для англамоўных навучэнцаў, якія не валодаюць навыкам выканання мысленчай аперацыі апярэджання, дапасаванне прыметніка да назоўніка выклікае пэўныя цяжкасці. Словазлучэнні з прыметнікамі англафоны будуць звыклым спосабам – злева направа, г. зн. Называюць асноўную форму прыметніка, не задумваючыся над характарыстыкай назоўніка, які вызначае яго форму. Тут асноўнай задачай выкладчыка з’яўляецца навучанне выканання аперацыі апярэджання. Увесь час неабходна нагадваць пра папярэдняе

ўсведамленне формы наступнага назоўніка і толькі пасля гэтага фарміраваць прыметнік. Часткова навучэнцы павінны ўжо ведаць пра аперацыю апярэджання, бо да таго як пачаць вывучаць прыметнік, спачатку трэба азнаёміцца з займеннікамі, навучыцца будаваць словазлучэнні з прыналежнымі займеннікамі: *мой падручнік, мая кава*. Гэтае ўменне замацоўваецца менавіта пры будаванні словазлучэнняў з прыметнікамі.

Пасля засваення форм прыметнікаў у словазлучэннях пераходзім да вывучэння структур сказаў, якія ўключаюць у сябе прыметнікі, і якія падобныя да структур сказаў у англійскай мове: *Новы часопіс ляжыць на сталае* – На сталае ляжыць *новы* часопіс. Мой часопіс *новы* – Мой часопіс быў *новы*. Трэба патлумачыць навучэнцам функцыянаванне прыметніка ў сказе ў ролі азначэння і ў ролі прэдыката і абавязкова каменціруем гэтыя два паняцці: прыметнік-азначэнне ўказвае на прымету прадмета пры наяўнасці ў сказе прэдыката, які выражаны іншым словам; прыметнік-прэдыкат указвае на прымету прадмета і сам з’яўляецца прэдыкатам у сказе, г. зн. ён уключае ў сябе асноўнае паведамленне пра дзейнік. Асэнсаванасць навучэнцамі паняццяў прыметніка-азначэння і прыметніка-прэдыката неабходна, бо ў беларускай мове розная функцыя прыметніка можа вызначаць і яго форму (поўная – кароткая форма, формы ступеняў параўнання), а высвятленне гэтых паняццяў непасрэдна пры вывучэнні кароткіх форм і ступеняў параўнання запавольвае тэмп вывучэння гэтых тэм. Акрамя вызначэння дзвюх функцый прыметніка, дэманструем суадносіны з англійскай мовай.

Пасля засваення структуры апавядальнага сказа пачынаем вывучаць структуру пыталнага сказа з пыталным займеннікам *які*: *Які стол стаіць у хаце? Які(какой) гэта стол?* Пры гэтым трэба мець на ўвазе наступныя міжмоўныя суадносіны: займенніку *які* адпавядаюць у англійскай мове *what, what kind*, прычым займеннік *what* можа адносіцца таксама і да прадмета:

What is there on the table?

Што ляжыць на сталае?

What table is in the room?

Які стол стаіць у хаце?

Англійская мова размяжоўвае пытанне пра прымету прадмета і пра яго від:

What book is that? It is “War and Peace”. *Якая кніга? Гэта “Вайна і Мір”.*

What kind of book is that?

Якая гэта кніга? Гэта старая кніга.

Англафоны звязваюць значэнне пыталнага слова *які* толькі з пытаннем пра прымету. Таму, калі навучэнцам даваць адказы на пытанні са словам *які*, дзе ўказваецца толькі прымета, яны будуць прыводзіць толькі прымету ў адказах. Таму мэтазгодна даваць два магчымыя адказы: пра прымету і пра від прадмета, каб навучэнцы маглі разумець, што займеннік *які* мае пэўныя зместавы дыяпазон. Трэба вучыць англамоўных навучэнцаў таму, каб яны спачатку думалі пра форму наступнага назоўніка і толькі потым пра форму слова *які*.

На наш погляд, трэба спецыяльна спыняцца на структуры сказа з займеннікам *гэта*: *Гэта беларускі падручнік. Які гэта падручнік?* Структура апавядальнага сказа цяжкасцей не выклікае, яна поўнаасцю адпавядае канструкцыям англійскай мовы. Аднак структура пыталнага сказа мае адрозненні, на якія трэба звярнуць увагу. Спецыфіка структуры беларускага пыталнага сказа з займеннікам *гэта* па аналогіі са структурамі англійскай мовы заключаецца ў размежаванні пыталнага займенніка і назоўніка і ў выкарыстанні нязменнага займенніка *гэта*. У англійскім сказе размяжоўваюцца формы адзіночнага і множнага ліку займеннікі (*that, these*).

Да вивучэння указальнага займенніка *гэты* навучэнцы не будуць дапускаць памылак, аднак потым пачнуць будаваць сказы тыпу: *Якая “гэта” кватэра?, Якія “гэтыя” кватэры?* Падобныя сказы патрабуюць адказу: *Гэта кватэра вялікая*. Тут, магчыма, зноў спатрэбіцца звярнуцца да структуры сказа з займеннікам *гэта* і растлумачыць яго адрозненне – захаванне нязменнага займенніка *гэта* і ў пытанні, і ў адказе.

Трэба абавязкова звярнуць увагу навучэнцаў на кароткія адказы, якія змяшчаюць у сабе толькі адзін прыметнік і якія найбольш характэрныя для беларускай мовы: *Які гэта падручнік? Новы. It is a new book.*

З прычыны спецыфічнай цяжкасці засваення англафонамі пыталных сказаў са словам *які* мэтазгодна праводзіць спачатку замацаванне прыметнікаў толькі ў апавядальных сказах. Магчымы наступныя віды практыкаванняў:

1) Пашырэнне прыведзеных сказаў з дапамогай прыметнікаў-азначэнняў: *На стала ляжыць часопіс і газета. – На стала ляжыць беларускі часопіс і англійская газета; Гэта мой сабака. – Гэта мой любімы сабака.*

2) Адказы на пыталныя сказы, якія супадаюць па структуры з апавядальнымі: *На стала ляжыць беларускі часопіс?; На стала ляжыць беларуская ці англійская газета?*

3) Складанне мікраманалогаў на асобную тэму з выкарыстаннем прыметнікаў у дзвюх функцыях і ў сказах з рознымі структурамі: *Машина, якую купіў сабе мой бацька, вельмі вялікая. У яе прыгожы колер...*

Потым замацоўваем пыталныя сказы са словам *які* ўсіх структур, якія ўжо вивучылі, адказы на іх і сама іх будова, поўныя і кароткія адказы. Гэтыя практыкаванні навучэнцы могуць выконваць па зададзенай мадэлі з выкарыстаннем прыведзеных назоўнікаў ці ў выглядзе мікрадыялогаў на адпаведную тэму па схеме “пытанне – адказ” ці “рэпліка – пытанне – адказ”: *Якія часопісы ляжаць на паліцы? – На паліцы ляжаць беларускія і англійскія часопісы. - Беларускія і французскія; - Які гэта горад? – Гэта вялікі горад. – Вялікі. Для замацавання ўжывання пыталных слоў з розным аб’ёмам значэнняў выкарыстоўваем перакладныя практыкаванні: пераклад з англійскай мовы сказаў са словам *what* у значэнні *што, які, хто*.*

У англійскай мове не размяжоўваюцца словы, якія вызначаюць адносіны да нацыянальнасці: *Belarusian, English* – беларускі, па-беларуску; англійскі, па-англійску. Для таго, каб у беларускай мове не адбывалася замены прыметнікаў на прыслоўі проціпастаўляем іх ужыванне ў сказах: прыметнік – *На стала*

ляжыць (які?) беларускі часопіс – характарызуем прымету; прыслоўе – Я чытаю (як?) па-беларуску – характарызуем дзеянне.

У англійскай мове часта ўжываецца адно слова для вызначэння прадстаўніка нацыянальнасці і адносіны да яго: *American* – амерыканец, амерыканскі. Адсюль памылкі тыпу Яны “амерыканскія”. Дзеля іх папярэджання паралельна з прэзентацыяй беларускіх прыметнікаў гэтага тыпу прыводзім і назоўнікі на *-ец*:

назоўнік на <i>-ец</i>	прыметнік на <i>-скі</i>
амерыканец, афрыканец	амерыканскі, афрыканскі
Яны амерыканцы. (Хто яны?)	Гэта афрыканскія студэнты. (Якія гэта студэнты?)

Для замацавання гэтага правіла можна прапанаваць заданні на ўстаўку ў сказе па сэнсе прыметніка ці прыслоўя, прыметніка ці назоўніка: Сёння...Сёння... дзень (цёпла, цёплы).

Не выклікаюць цяжкасцей і клічныя сказы са словамі *які* і *як*, яны адпавядаюць па структуры такім жа англійскім сказам, і можна іх даваць у сувязі з вывучэннем прыметнікаў, абавязкова толькі спачатку растлумачыць спецыфічную інтанацыю: тон павышаецца на першым націскным складзе першага слова, пакідаецца на тым жа ўзроўні да апошняга націсканага склада апошняга слова і на ім зніжаецца: *Якая цікавая кніга! Як ён чытае!*

Да вывучэння парадыгм скланенняў прыметнікаў навучэнцы могуць спрабаваць у творчых практыкаваннях пры будаванні сказаў ужываць для вызначэння назоўнікаў прыметнікі ва ўскосных склонах, выкарыстоўваючы форму назоўнага склону: *Я чытаю “цікавая” кнігу*. Каб пазбегнуць такіх памылак, пры ўжыванні прыметнікаў у назоўным склоне гаворым навучэнцам пра існаванне розных форм прыметнікаў, якія адрозніваюцца ад форм назоўнікаў, і прэзентуем правіла: ніколі не ужываць прыметнікі ва ўскосных склонах, і карыстацца імі толькі для вызначэння дзейніка і прэдыката, г. зн. у форме назоўнага склону.

В.У. Праконіна

КАНЦЭПТЫ ДУША І СЭРЦА Ё БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Паняцце *канцэпт* прыйшло з філасофіі і логікі, але за апошнія дзесяцігоддзі яно перажывае перыяд актуалізацыі і пераасэнсавання.

“Філасофскі энцыклапедычны слоўар” дае наступнае вызначэнне “канцэпту”: “канцэпт – змест паняцця” [7, с. 278]. Па сваёй унутранай форме словы *канцэпт* і *паняцце* аднолькавыя: канцэпт з’яўляецца калькай з лацінскага *conceptus* “паняцце”. Аднак сёння вучоныя дастаткова дакладна размяжоўваюць тэрміны “паняцце” і “канцэпт”. Калі паняцце – гэта сукупнасць істотных прыкмет аб’екта, то канцэпт – ментальнае нацыянальна-спецыфічнае ўтварэнне, планам зместу якога з’яўляецца ўся сукупнасць ведаў пра дадзены суб’ект, а планам выражэння – сукупнасць моўных сродкаў (лексічных, фразеалагічных, парэміялагічных і інш.) [2, с. 37].

Нягледзячы на тое, што тэрмін “канцэпт” да гэтай пары не мае адзінага вызначэння, ён трывала зацвердзіўся ў сучаснай лінгвістыцы. Канцэпт з’яўляецца аб’ектам даследавання шматлікіх вучоных, напрыклад, такіх, як Н.Д. Аруцюнава, А. Вяжбіцкая, Е.С. Кубракова, В.Н. Тэлія і інш.

У выніку ўзаемадзеяння чалавека са светам складваюцца яго ўяўленні пра свет, фарміруюцца нейкая мадэль, якая называецца моўнай карцінай свету. Менавіта пры дапамозе канцэптаў мова перадае суб’екту канкрэтны пункт гледжання на з’явы, сваю сістэму адносін і каштоўнасцей.

На думку вучоных, усе канцэпты неаднародныя. В.А. Маслава вылучае наступныя віды канцэптаў: суперканцэпты (час, прастора), макраканцэпты (стыхіі), базавыя канцэпты (радзіма) і мікраканцэпты (пляска).

Канцэпты “душа” і сэрца” адносяцца да базавых. І якраз таму, што яны адносяцца да базавых, паняцці, укладзеныя ў іх сэнс у беларускай і рускай мовах, з’яўляюцца амаль ідэнтычнымі.

Так, у “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” даюцца наступныя азначэнні лексеме “душа”: 1. Унутраны, псіхічны стан чалавека, яго свядомасць. *Глыбока запасці ў душу* [6, с. 188] 2. Тая ці іншая ўласцівасць характару, а таксама чалавек з тымі ці іншымі ўласцівасцямі. *Чалавек адкрытай душы* [6, с. 188].

“Словарь русского языка” дае аналагічныя тлумачэнні значэнняў лексемы “душа” [4, с. 168–169].

Такім чынам, душа атаясамліваецца з сутнасцю чалавека, яго ўнутраным “я”, з’яўляецца самым каштоўным, што ёсць у чалавека.

З канцэптам “душа” напрамую звязаны канцэпт “сэрца”. У “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” “сэрца”: 1. Цэнтральны орган крывяноснай сістэмы, які мае выгляд мускульнага мяшка (у чалавека – у левым баку грудной поласці). *Хворае сэрца* [6, с. 646]. 2. Гэты орган як сімвал душы, перажыванняў, настрояў. *У яго добрае сэрца* [6, с. 646]. Аналагічныя тлумачэнні падае і “Словарь русского языка” [4, с. 646].

У беларускай і рускай моўных карцінах свету канцэпт “сэрца” фігуруе як цэнтр псіхічнага жыцця, як умяшчальня душы, выступае цялесным эквівалентам душы.

Фразеалагізмы як найбольш вобразныя і старажытныя па сваім паходжанні адзінкі мовы захоўваюць адбіткі архаічнага мыслення.

Так, у энцыклапедычным даведніку “Беларуская міфалогія” паняцце “душа” вызначаецца як “рэлігійна-міфалагічнае ўяўленне пра жыццёвы пачатак чалавека” [1, с. 157]. Паводле традыцыйных уяўленняў нашых продкаў, пасля смерці чалавека душа становілася матыльком, птушкай, мухай ці іншымі істотамі, звязанымі з паветранай стыхіяй.

Што да “Славянскай міфалогіі”, то тут “душа” вызначаецца як “двайнік чалавека пры яго жыцці, надзелены прыкметамі міфалагічнага персанажа” [5, с. 150].

У беларускай міфалогіі сэрца вызначаюць як “адзін з найбольш істотных органаў цела, крыніца фізічнай, духоўнай, эмацыйнай энергіі” [1, с. 501].

У рускім фальклоры сэрца таксама з’яўляецца крыніцай энергіі. Разам з тым яго часта называюць “рацівым, г.зн. хуткім на гнеў і іншыя пачуцці” [5, с. 431].

Аналіз канцэптаў “душа” і “сэрца” ў складзе беларускіх і рускіх фразеалагізмаў дазваляе вылучыць наступныя вобразы, што стаяць за імёнамі сутнасцей (гл. Дадатак).

Душа (сэрца) – ‘змяшчальня, сасуд’ (яна можа быць пустой і поўнай, акрамя гэтага, душа можа быць скарбніцай):

І хаця я ўсё гэта зразумеў і пагарджаў сабою і ёй – я ў глыбіні душы быў шчаслівы і нават заспакоены (Караткевіч).

Он не чужд был всеобщих человеческих скорбей. Он горько в глубине души плакал, в иную пору, над бедствиями человечества (Гончаров).

Як і сасуд, “душа” і “сэрца” могуць “разбівацца”:

Разбіла збан. Збірае чарапкі і плача. А калі разбіла маё сэрца, пайшла, смеючыся. Нават не аглянулася. (Танк)

Сам он мне говорил, будто влюбился несчастливо. “Сердце, говорит у меня разбито”. (Короленко)

Душа (сэрца) – ‘каштоўнасць’, якую можна аддаць, прадаць, набыць, якой можна авалодаць.

Да гэтай групы можна аднесці фразеалагізмы са значэннем ‘вельмі моцна, бязмежна любіць каго-н., што-н.’, ‘выходзіць замуж за каго-н.’. Напрыклад, бел. фразеалагізм *аддаваць сэрца* мае ў рускай мове адпаведнік *отдавать сердце*; а беларускі фразеалагізм *аддаваць душу* ‘бязмежна любіць каго-н., што-н.’ – адпаведнік *не слышать / не чаять души*:

[Казік] жонку мае, брыдзіць, а дзіцяці душу аддае. (Дайліда)

И при том, она умна... и даже, кажется, что-то пишет... Но, главное, отец в ней не слышит души, и она очень своевольна. (Лесков)

Душа (сэрца) – ‘гарызантальная паверхня’:

Косцік заўважыў: Карзюкоў твар у вялікім смутку. Каменем на яго сэрцы ляжала, напэўна, Марысіна гора. (Баранавых)

Отвязав лошадь, я шагом пустился домой. У меня на сердце был камень. Солнце казалось мне тускло, лучи его меня не грели. (Лермонтов)

Душа (сэрца) – ‘тканіна’:

Канцэпты “душа”, “сэрца” ў фразеалагізмах дадзенай групы ўжываюцца з дзеясловамі “кроіць”, “разрываць” і перадаюць, як правіла, ‘цяжкі маральны стан каго-н.’:

Думаць так было балюча, пакутліва разрывалася душа на часткі. (Шамякін)

Он припал головой к дереву кровати, чувствуя, что сердце его разрывается. (Толстой)

Душа (сэрца) – ‘паветра’:

У дадзеную групу ўваходзяць беларускія і рускія фразеалагізмы са значэннем ‘памерці’. Гэта звязана са старажытным павер’ем пра тое, што калі чалавек памірае, з яго цела разам з паветрам вылятае душа:

Багацеюць людзі. – На чым?.. – На вавёрках. Гэтым ражном – каб ён у іх на плячах хадзіў – выпаруць вавёрку з дупла, струльбу ўскінуць і... душа з яе вон. (Карамазы)

Царь хватил его жезлом по лбу; тот упал ничком да и дух вон. (Пушкин)

Душа (сэрца) - ‘вадкасць’:

- Я не патрабаваць, а выліць душу прыйшоў... – Калі душу выліць, дык вылівай, - памякчэў камандзір. (Арабей)

- Читайте меня своим другом, и ежели вам нужна помощь, совет, просто нужно будет излить свою душу кому-нибудь – вспомните обо мне. (Толстой)

Душа (сэрца) - ‘сілы, струны, фібры ці жылы’:

Спачатку думаў не заходзіць, каб не вярэдзіць душы ні табе, ні сабе. А потым... (Лобан)

Взгляд её, холодно пытливый, проникая в глубь меня, бередил мою душу. (Андреев)

Душа (сэрца) - ‘расліна’:

Паглядзець трэба так, каб у яго мурашы на спіне папаўзлі. А ці папаўзуць у такога бандыта, у якога душа, напэўна, мохам абрасла. (Шамякін)

Иль скажет сын, Что сердце у меня обросло мохом, Что я не знал желаний, что меня И совесть никогда не грызла? (Пушкин)

Душа (сэрца) – ‘агонь’:

Аляксандра Фёдораўна! Вы мне такіх слоў не кідайце! У мяне ў самога сэрца гарыць. (Шамякін)

[Софья:] Молчалин, вы? [Чацкий:] Она! Она сама! Ах, душа горит, вся кровь моя в волненье! (Грибоедов)

Душа (сэрца) - ‘ацэнка чалавека’.

Калі ж ён [Кузьма], нарэшце, забраўшы зброю, развітаўся.., Саша са знявагай кінула брату: - Заячая твая душа. (Шамякін)

В угод уам или хозяину, за его ужин, не стану восхищаться тем, что куда не годится. Это заячы души способны так поступать. (Гончаров)

Душа (сэрца) – ‘маленькая істота’.

Самай жа шматлікай у фразеалогіі з’яўляецца група фразеалагічных адзінак, у якой душа (сэрца) уяўляецца ў вобразе маленькай істоты. Гэты вобраз зусім натуральны, таму што ў шэрагу міфаў з душой метафарычна звязаны вобраз маленькага чалавека.

Напрыклад, бел. душа (сэрца) крывёй абліваецца – рус. сердце кровью обливается:

А яна раптам уткнулася тварам у далоні і зарыдала. Дальбог, сэрца маё аблілося крывёю. (Караткевіч)

Расставаясь с Верочкой, он вдруг почувствовал, что сердце его сжалось и облилось кровью: жаль ему стало тихой и доброй жены своей. (Тургенев)

Параўнальна-супастаўляльны аналіз беларускіх і рускіх фразеалагізмаў дае падставы сцвярджаць, што ў гэтых мовах існуе вялікі пласт агульных фразеалагізмаў з кампанентамі “душа” і “сэрца”. Адрозненні нязначныя: напрыклад, можа назірацца несупадзенне кампанентаў фразеалагізмаў бел. *не*

чуць душы – рус. не чаять души; асобныя фразеалагізмы, уласцівыя адной з моў, могуць адсутнічаць у іншай, напрыклад, беларускі фразеалагізм *клёцкі з душамі* не мае адпаведніка ў рускай мове.

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што ў моўнай карціне свету беларусаў і рускіх канцэпты “душа” і “сэрца” адносяцца да базавых. У фразеалогіі яны маюць шмат агульных значэнняў, хаця ў іх і вылучаюцца некаторыя адрозненні.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
2. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие / В.А. Маслова. – 3-е изд. испр. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 296 с.
3. Национально-культурный компонент в тексте и языке: Материалы II Междунар. науч. конф. 7-9 апреля 1999 г., Минск: В 3 ч. Ч.2 / Отв. ред. С.М. Прохорова. – Минск: БГУ, 1999. – 263 с.
4. Ожегов, С.И. Словарь русского языка / под ред. д-ра филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1978. – 846 с.
5. Славянская мифология: энциклопедический словарь. – М.:Эллис Лак, 1995. – 416 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.
7. Философский энциклопедический словарь / Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

В.А. Рыбак

МЕТАФАРЫЧНЫ ПЕРАНОС ЯК СПАСАБ НАМІНАЦЫІ ЭКНАМІЧНЫХ ТЭРМІНАЎ, УЖЫТЫХ У ПЕРЫЯДЫЧНЫМ ДРУКУ

У сувязі з развіццём беларускай і сусветнай эканомікі, а таксама пад уплывам уласна лінгвістычных фактараў эканамічная лексіка знаходзіцца ў пастаянным руху, папаўняецца новымі паняццямі, якія патрабуюць для сябе адпаведных намінацый. Гэта, у сваю чаргу, садзейнічае таму, што ў сучасным тэрмінаўтварэнні ўсё больш выкарыстоўваюцца магчымасці семантычнай дэрывацыі, гэта значыць стварэння новых значэнняў на аснове тых, што ўжо трывала замацаваліся ў мове. Якраз эканамічныя тэрміны другаснай намінацыі (так яшчэ даследчыкі называюць лексіка-семантычнае ўтварэнне) знаходзяць сваё адлюстраванне ў перыядычным друку, у тым ліку і ў газеце «Звязда».

Семантычны спосаб тэрмінаўтварэння мае пэўнае адрозненне ад гэтага спосабу ўтварэння агульналітаратурных слоў. Калі семантычныя пераўтварэнні з’яўляюцца ў мове толькі ў працэсе іх доўгага гістарычнага развіцця, то ў тэрміналагічным утварэнні гэты спосаб мае якасна іншы характар: адбываецца прыстасаванне новых лексічных значэнняў да існуючых без працяглай эвалюцыі. Акрамя таго, адрозненне назіраецца і ў ступені прадуктыўнасці адзначанага спосабу. Такія навукоўцы, як Т.В. Капейко, Л.М. Мінакова, В.П. Даніленка, У.У. Лапацін, В.М. Прохарава, лічаць, што лексіка-семантычны спосаб у тэрміналогіі характарызуецца значна большай прадуктыўнасцю ў параўнанні з агульналітаратурным словаўтварэннем.

Семантычны спосаб намінацыі эканамічных тэрмінаў, ужытых у газеце «Звязда», праяўляецца ў метафарызацыі. Гэты працэс у эканамічнай тэрміналогіі выкліканы тымі ж прычынамі, што і ў агульналітаратурнай мове: «уменнем вылучаць характэрныя якасці прадметаў і з’яў у час назірання за навакольнай рэчаіснасцю, уменнем бачыць адны прадметы праз іншыя, а новыя з’явы параўноўваць са старымі, ужо вядомымі» [1, с. 121]. Як разнавіднасць лексіка-семантычнага ўтварэння **метафарычны перанос з’яўляецца адным са спосабаў стварэння новага значэння, заснаваным на падабенстве пэўных прымет агульнаўжывальнага і спецыяльнага паняццяў**. Да ліку гэтых прымет адносяць інтэгральную прымету (ІП) - агульны для слова і тэрміна семантычны кампанент і дыферэнцыяльную прымету (ДП) – семантычны кампанент, які адрознівае тэрмін (Т) ад агульнаўжывальнага слова (АС).

Аналіз фактычнага матэрыялу дае падставы аб’яднаць пэўныя эканамічныя тэрміны, выяўленыя на старонках «Звязды», у тры найбольш прадуктыўныя групы, заснаваныя на пераносе паводле:

1) знешняга падабенства (форма)

(АС) <i>кошык</i> ад ‘кош’		<i>кошык (валют)</i> (Т)	
ДП	ІП -	форма	ДП
плеценая з лазы, карэння і інш. круглая пасудзіна для складання і пераноскі чаго-небудзь [ТСБЛМ, с. 299]		<i>набор валют, у суадносінах з якім вызначаецца курс адной валюты</i> [БЭС, с. 87]	

- «Прывязка да *кошыка валют* абсалютна правільнае рашэнне – лічыць эксперт «Звязды» («Звязда», 29.07.08)

(АС) <i>пакет</i>		<i>пакет (акцый)</i> (Т)	
ДП	ІП -	форма	ДП
папяровы, поліэтыленавы пакунак, скрутак з чым-небудзь [ТСБЛМ, с. 426]		<i>колькасць акцый, необходимая для кантролю за дзейнасцю акцыянернага таварыства</i> [ЭС, с. 581]	

- «Сёлета ВТБ (Беларусь) *пакетам акцый*, якім валодае ААТ Банк ВТБ (Расія), мяркуючы заняць лідзіруючыя пазіцыі ў нашай рэспубліцы ў абслугоўванні фінансавага патоку паміж Беларуссю і краінамі СНД...» («Звязда», 1.04.08)

2) падабенства з дзеяннем, працэсам

(АС) <i>абвал</i>	<i>абвал (долара)</i> (Т)
-------------------	---------------------------

ДП	III.- <u>працэс</u>	ДП
падзенне часткі якой-небудзь вялікай масы	<i>рэзкае і хуткае абясцэньванне валюты</i>	
	[ТСБМ, Т.1, с. 37]	[НЭС, с. 445]

- «... прыйшоў час умяшацца ў тое, што адбываецца на сусветных рынках і спыніць абвал долара» («Звязда», 18.03.08);

(АС)	<u>замарозіць</u>	замарозіць (заробную плату) (Т)	
		ад 'замаражванне заробнай платы'	
ДП	III.-	<u>дзеянне</u>	ДП
(у знач. 3)	спыніць праяўленне чаго-небудзь, пазбавіць натуральнасці; скаваць	<i>пагадненне аднабаковай забароны на павышэнне заробнай платы</i>	
	[ТСБМ, Т.2, с. 344]		[НЭС, с. 237]

- «Латвійскія дэпутаты вырашылі “замарозіць” свае зарплаты і не абнаўляць аўтапарк нацыянальнага парламента» («Звязда», 5.11.08);

3) падабенства ў стане, дзейнасці

(АС) <i>ліхаманка</i>		<i>(біржавая) ліхаманка</i>	(Т)
ДП	III - <u>стан</u>		ДП
(у знач. 2) узбуджаны, трывожны стан, празмерна паспешлівая дзейнасць		<i>найбольш востры перыяд біржавога крызісу, для якога характэрна падзенне курсаў акцый</i>	
[ТСБЛМ, с. 320]		[БЭС, с. 65]	

- «На знешніх рынках адсутнічаюць нашы каштоўныя паперы, і таму біржавая ліхаманка не павінна нас зачпіць» («Звязда», 29.01.08)

Пададзеныя прыклады дазваляюць сцвярджаць, што агульнаўжывальныя словы ў эканамічнай сферы тэрміналагізуюцца пераважна ў складзе састаўных тэрмінаў. Так, у спалучэнні **свабодная эканамічная зона** метафарызуюцца адразу два тэрмінаэліменты 'свабодны' і 'зона':

(АС) <u>свабодны</u>	
ДП	III 1 - <u>якасць</u>
	свабодная эканамічная зона (Т)
(у знач. 5) які не ведае перашкод, абмежаванняў; неабмежаваны пэўнымі	

нормаў, правілаў

[ТСБМ, Т.5, с. 81]

ДП

спецыяльна абмежаваная частка краіны з льготнымі мытным, валютным, падатковым, візавым і працоўным рэжымамі [БЭС, с. 638]

(АС) зона

ДП

III 2- месца размяшчэнне

пэўная тэрыторыя, вобласць, што характарызуецца якой-небудзь агульнай прыметай [ТСБЛМ, с. 248]

• «Новая рэдакцыя закона аб свабодных эканамічных зонах прайшла пробу “другім чытаннем”» («Звязда», 11.10.08).

У публікацыях газеты сустракаюцца спалучэнні слоў, якія не з’яўляюцца ўласна тэрмінаў, бо не маюць спецыяльнага рэгістра, гэта значыць, не зафіксаваны ў слоўніку. Аднак у межах данага даследавання яны ўяўляюць цікавасць для аналізу. Падобныя словы і словазлучэнні з нетэрміналагічным значэннем, услед за Л.М. Лубожавай, прапануем называць **тэрміналагізмаў** [2, с. 85], для якіх таксама характэрна метафарычная трансфармацыя.

Так, у прыкладзе «... у Беларусі імат робіцца для стварэння інвестыцыйнага клімата, а таму паступае многа цікавых прапаноў ад замежных інвестараў» («Звязда», 21.11.07) тэрмін **інвестыцыйны** ў спалучэнні з агульналітаратурным словам **кліма** набывае пераноснае значэнне і вобразна характарызуе ўмовы, магчымасці прыцягнення замежнага капіталу для рэалізацыі пэўных эканамічных праектаў ў Беларусі.

У кантэксце «Аматары “канвертных” заробкаў не могуць разлічваць на атрыманне банкаўскіх крэдытаў на будаўніцтва ці набыццё жылля» («Звязда», 28.02.08) праз тэрміналагізм **канвертныя заробкі** канстатуецца факт існавання заробку без адлюстравання ў рэгістрах бухгалтэрыі. У цэлым, гэтае паняцце выяўляе сітуацыю ў краіне, калі фірмы практыкуюць выплату сваім работнікам зарплаты ў канвертах, так званай неафіцыйнай заробнай платы.

З дапамогай спалучэння **фінансавы тромб** апісваецца карціна існавання праблем, перашкод фінансавага характару, выкліканых сусветным крызісам у пэўным сектары беларускай і расійскай эканомікі: «Па выніках апошніх сустрэч Прэзідэнта Беларусі з прэзідэнтам Расіі ўрадам краін былі дадзены адпаведныя даручэнні прабіваць узнікшыя “фінансавыя тромбы”» («Звязда», 17.02.09).

Праілюстраваныя прыклады паказваюць, што тэрміналагізмы ў публіцыстычным тэксце вызначаюцца экспрэсіўнасцю. Акрамя таго, такія спалучэнні ствараюць дадатковую характарыстыку тым ці іншым эканамічным рэаліям, перадаюць адносіны самога аўтара да пэўнага прадмета або сітуацыі. Так, у адным з нумароў «Звязды» ў інтэрв’ю фінансавы аналітык ўжыў

у дачыненні да валюты ЗША слова *амерыканец*, а банкаўскія ўкладанні ў доларах назваў *зялёнымі дэпазітамі*: «Аднак зараз назіраецца няхай і не істотнае, але ўмацаванне *“амерыканца”*»; «... у гэтым выпадку трымальнікі *“зялёных” дэпазітаў у банках страцяць каля 5 працэнтаў за год*» («Звязда», 29.07.08). Гэта так званыя аўтарскія метафары, значэнні якіх, як і большасці тэрміналагізмаў, зразумелыя толькі ў межах публіцыстычнага кантэксту.

Прааналізаваны фактычны матэрыял дэманструе своеасаблівасць, спецыфічнасць сучаснай эканамічнай тэрміналексікі, створанай метафарычным шляхам. Заклучаецца яна ў тым, што, з аднаго боку, праз метафарызацыю ўзнікаюць значэнні, абумоўленыя патрэбай у намінацыі новых з’яў і працэсаў у сферы эканомікі, а з другога боку, ва ўмовах неспецыяльнага тэксту (газетнага артыкула) тэрмінаадзінкі набываюць новыя значэнні, выкліканыя пэўнымі асацыяцыямі. Па сутнасці адбываецца працэс дэтэрміналагізацыі з метафарызацыяй значэння.

Падчас аналізу фактычнага матэрыялу выяўлена, што метафарызаваны тэрмін у мове перыядычнага выдання выконвае тры функцыі: 1) інфармацыйную (уласна тэрміны); 2) стварэння дадатковага вобраза і 3) перадачы адносінаў аўтара да прадмета, з’явы (тэрміналагізмы).

Умоўныя скарачэнні

БЭС – Большой экономический словарь: [более 20000 терминов] / автор и составитель: А.Б. Борисов. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – Москва: Книжный мир, 2007. – 860 с.

НЭС – Новый экономический словарь: 10000 терминов / [авторы составители: А.Н. Азрилиян и др.]. – Изд. 2-е, дополненное. – Москва: Институт новой экономики, 2007. – 1088 с.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларуская літаратурнай мовы : Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; 3-е выд. – Мінск: БелЭН, 2002. – 784 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларуская мовы: у 5 т. / Пад. рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыкл., 1977–1984. – 5 т.

ЭС – Экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. – Москва: Институт новой экономики, 2007. – 1152 с.

Літаратура

1. *Капейко, Т.В.* Роля метафарызацыі ў сучасным тэрмінаўтварэнні // Язык и социум: Материалы II международ. науч. конф. Минск, 1998. С. 120-125.

2. *Лубожьева, Л.Н.* Роль профессиональной лексики в обогащении словарного состава общеупотребительного языка (на материале экономической терминологии английского и русского языков): Дис. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2006.

Сяргей Самахвал

РЫСЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ХАРАКТАРУ І МЕНТАЛІТЭТУ БЕЛАРУСАЎ У ЛЮСТЭРКУ ПАРЭМІЙ І ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ З КАМΠΑНЕНТАМ НАЗВАЎ АДЗЕННЯ

Агульнавядома, што адзенне – адзін з абавязковых атрыбутаў, адзнак нацыянальнай культуры, аднак не ўсе бяруць пад увагу тое, што адзенне можна і варта разглядаць не толькі і нават не столькі як элемент культуры побытавай, матэрыяльнай (поруч, напрыклад, з жыллём), колькі як важны складнік культуры духоўнай. Моўныя даныя пераканаўча ілюструюць, што ў калектыўнай свядомасці народа адзенне набывае выразна акрэслены

семіятычны статус, а таму можа даследавацца як своеасаблівы культурны знак, праз які можна лепш ўразумець псіхалогію (менталітэт, “дух”) народа. З гэтай пазіцыі вывучэнне прадстаўленасці сродкаў намінацыі вопраткі ў моўнай карціне свету беларусаў і, адпаведна, так званага адзенневага культурнага кода з’яўляецца важнай практычнай задачай не толькі этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, але (і найперш!) *этнапсіхасемантыкі* (па аналогіі з *этнапсіхалінгвістыкай*), якая ахоплівае яшчэ больш шырокі спектр праблем: *мова – мысленне – псіхалогія (менталітэт, “дух”) народа – культура* [6, с.168].

Паняцце “*ментальнасць*”, або “*менталітэт*” народа даволі часта атаясамліваюць з паняццем “*нацыянальны характар*” народа. Тым не менш, гэта два самастойныя, адрозныя адзін ад аднаго паняцці. Тэрмін “менталітэт”, або “ментальнасць” паходзіць ад лацінскага слова “*mens*” – “розум” і больш позняга французскага “*mentalite*” – “мысленне”, “склад розуму”. У агульных рысах ментальнасць можна вызначыць як своеасаблівы спосаб мыслення, светабачанне асобнага чалавека (індывідуальная ментальнасць) альбо якой-небудзь супольнасці людзей (групавая ментальнасць). Пад нацыянальнай ментальнасцю разумеюць спецыфічны спосаб светабачання, які ўласцівы пераважнай большасці людзей якой-небудзь нацыянальнай супольнасці. Калі ж ментальнасць уяўляе сабой склад мыслення, светабачанне пэўнай этнічнай супольнасці, то *нацыянальны характар* выяўляецца найперш у такіх псіхалагічных феноменах, як тэмперамент, эмоцыі, пачуцці, настрой, спосаб дзеяння, паводзін. Кратка нацыянальны характар можна вызначыць як своеасаблівую сукупнасць розных псіхалагічных рысаў і якасцей, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыянальнай супольнасці. Такім чынам, менталітэт “ахоплівае” ў асноўным сферу больш-менш рацыянальных думак, устаноў, поглядаў асобнага чалавека ці нацыі, тады як нацыянальны характар – вобласць пераважна бессвядомых эмацыянальна-пачуццёвых імпульсаў, спосабаў паводзін і непасрэдных рэакцый людзей [1, с. 101]. Хаця ў асобных выпадках менталітэт і нацыянальны характар безумоўна ў нечым могуць як бы перасякацца.

М. Раманюк у кнізе “Беларускае народнае адзенне” адзначыў, што адзенне, сфарміраванае ў выніку доўгіх і складаных працэсаў развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры народа больш, чым іншыя сферы побыту, адлюстроўвае нацыянальную спецыфіку беларусаў. І гэта несумненна так. Праз прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы з кампанентам назваў адзення перадаюцца практычна ўсе характэрныя якасці беларускай нацыі. У першую чаргу гэта надзвычайная *працавітасць* і *працаздольнасць* беларусаў. Такая рыса адлюстравана праз цэлы комплекс разнастайных па сваім вобразным напаўненні і дыдактычнай накіраванасці парэмій: *Не пілі, не елі – над кудзеляю сядзелі; Паклонамі шубу не пашыеш; Каб пашыць кажух, аднаго жадання мала; Працы і святкі не саромейся; Хто свята пытае, той кашулю латае; На тонкую кашулю трэба доўга пасядзець, а на белую – доўга пастаяць; За турботы – шапку ды боты* і інш.

Прычым гэта працавітасць спарадзіла яшчэ адну рысу беларусаў, якую Э. Дубянецкі называе жыццёвым прагматызмам [2, с. 33], – вера і спадзяванне

толькі на свае ўласныя сілы: *На Бога спадзяешся – без кашулі застанешся*. Аднак, на нашу думку, гэта хутчэй не прагматызм, а *памяркоўнасць, разважлівасць, цвярозасць розуму беларусаў*. Гэта памяркоўнасць праяўляецца і ў наступных спалучэннях, дзе выкрываецца: *гультайства (Балі ды гулі ў лапці абулі; Гулі бабулі, пакуль у лапці не абулі; Гулі не аднаго ў лапці абулі; Гулі, гулі, аж няма кашулі; Учора гоцкі, сёння гоцкі – будзеш хадзіць без сарочкі; Учора гулі, сёння гулі – будзеш хадзіць без кашулі)*, самахвальства, выхваленне (*Хвальба сарочкі не дасць*), фанабэрыстасць (*Хто набок з дарогі з'езджае, той хвалён, а хто носіць набок шапку, той смяшон*), празмерная паспешлівасць, загадванне наперад (*Які змыслы: рэчкі не пераплыў, а панчохі ўжо сушыць; З незабітага ліса футра не пашыеш; Думала аўца зімой у кажусе хадзіць, але ўвосень воўну абстрыглі; Не ганьбуй старым ботам, пакуль новага не пашыў*), празлішнюю пераборлівасць (*За пераборы – лапці ды аборы*) і нават высмейваецца адваротная памяркоўнасці, разважлівасці якасць чалавека – несабранасць, разгубленасць (*Шукае шапку, а яна на галаве; Шукае рукавіцы, а яны за поясам*).

Дарэчы, беларусы сапраўды ніколі не лічыліся пераборлівай, прыдзірлівай нацыяй, яны на здзіўленне ўмеюць дакладна вылучаць сапраўды істотнае і не звяртаць увагу на дробязнае. Гэта пацвярджаюць і такія тэматычныя парэміі, як *Абы шапка (штаны, спадніца) ці Назаві хоць лапцем, толькі ў печ сушыцца не стаў*. Таму ў працяг лагічна вылучыць яшчэ такую рысу нацыяльнальнага характару, як *здоровы практыцызм* і, можа, нават *цвярозы разлік* беларусаў, якія праяўляюцца па-рознаму: напрыклад, у ашчадным стаўленні да адзення: *Шануй адзежу дома – яна цябе ў людзях*; ва ўсведамленні і разуменні цяжкасцей, пэўных затрат пры набыцці, стварэнні чагосьці: *За “дзякуй” кажуха не пашыеш* ці, напрыклад, ва ўменні вылучыць, вызначыць у з'яве, прадмеце тую якасць, якая прынясе большую карысць, будзе мець большую вартасць і значнасць для жыцця. Так, у прымаўцы *Што кажух, то не вата, што капуста, то не гарбата* сцвярджаецца большая надзейнасць кажуха ў зімовае надвор'е – доўгай цёплай вопраткі з нядубленых, а зараз вырабленых аўчын –, чым адзенне, якое падбіваецца ватай, і не здольнае, такім чынам, вельмі добра і доўга ўтрымліваць цяпло, хоць адзенне з ваты з'яўляецца больш прыгожым вырабам. Як нельга лепш цвярозы разлік, на нашу думку, характарызуе прыказка *Купляй кажух шыты, а хату крыту*.

Разважлівасць, памяркоўнасць беларусаў нярэдка могуць спалучацца з такой рысай нацыяльнальнага характару, як *інтравертнасць* – схільнасць да паглыбленага аналізу, якая часта праяўляецца ў пэўнай замкнутасці і недаверы. Гэту рысу пацвярджае агульнаўсходнеславянская прыказка *Па адзенні сустракаюць, а па розуму праважаюць*, якая ў беларускай парэміялогіі мае шэраг сінанімічных па сваёй семантыцы адзінак. Гэта такія, як *Не адзенне чалавека, а чалавек адзенне харашыць; Па адзенні пан, а па розуму баран; І пад белаю кашуляю бывае душа брудная; Пад белым хусцем** (у значэнні “бялізна”) *душа чорная; Пад дарагой шапкой бывае галава пустая; Не ўсякі пан, у каго штаны навыпуск*; ці, скажам, такая, як *Ці ж ацэніш дзеўку па сукенцы ў нядзельку?* Яны сцвярджаюць, што для беларусаў не характэрны

паспешлівасць, хуткасць, і тым самым бяздумнасць пры вызначэнні пэўных рыс асобы. У іх адлюстраваны відавочны прыярытэт унутранага над знешнім, таму што ўнутранае адрозніваецца большай устойлівасцю, пастаянствам, неўадначаснай зменлівасцю. Менавіта яно характарызуе найлепш чалавека як асобу, праяўляе яго ісцінную сутнасць.

У беларускай парэміялогіі вельмі шмат адзінак, у якіх праяўляецца апазіцыя “сваё” – “чужое”. Даволі шмат такіх адзінак і з кампанентам назваў адзення. Напрыклад, *Чужы кажух не нагрэе; Свая кашуля бліжэй да цела; Свая сярмяжка нікому не цяжкая; Лепш хадзіць у латаным, ды ў сваім, няхватаным; Мільша свая сарочка, як чужы кажух; Лепш свая апратка латаная, чым чужая, хватаная; Хоць дзіравае, ды сваё і інш.* Прыведзеныя устойлівыя моўныя формы сцвярджаюць яшчэ адну адметную рысу беларусаў, як імкненне да незалежнасці, жаданне мець сваё, уласнае, хоць яно будзе і горшае за дадзенае чужое. Паняцце “сваё” пераважае, прэвалюе над паняццем “лепшае” ў матэрыяльным плане. Э.С. Дубянецкі адзначае, што “жыхары Беларусі спрадвечу былі вымушаны пад уплывам розных фактараў (палітычных, прыродна-геаграфічных, сацыяльна-дэмаграфічных) рассяляцца пераважна невялікімі, кампактнымі супольнасцямі. Падобныя асаблівасці рассялення аказвалі значны ўплыў на спецыфіку гаспадарання беларусаў, іх прагу да самастойнасці, асабістай “аўтаномнасці” [2, с. 26]. Нягледзячы на адзначыны намі свайго роду індывідуалізм, тым не менш варта адзначыць і *сяброўскасць* беларусаў: *Для сябра і сарочку з сябе скіне* – сцвярджае прымаўка. У працяг сказанаму варта дадаць і той факт, што для беларусаў не ў меншай ступені, як індывідуалізм, характэрны і *калектывізм, згуртаванасць*, асабліва ў працы, напрыклад: *З міру па нітцы – а голаму сарочка; Адным пальцам і гузік цяжка зашпіліць.*

Факт суіснавання дзвюх процілеглых рыс у нацыянальным характары беларусаў – індывідуалізму і калектывізму, згуртаванасці – тлумачыцца розным ладам жыцця ў розныя часы. “Так, у эпоху сярэднявечча, – адзначае Дубянецкі, – для беларусаў больш характэрным быў калектывісцкі лад жыцця, яскравым адлюстраваннем чаго з’яўляецца распаўсюджанасць на Беларусі сялянскіх абшчын, якія называліся звычайна грамадою”. Індывідуалізм, на яго думку, пачаў зараджацца пасля аграрнай рэформы XVI ст., калі “Устава на валокі 1557г.” фактычна замацавала прыватную ўласнасць на зямлю [2, с. 26]. Гэта можна растлумачыць нават прасцей: традыцыйна ў савецкай парадыгме казалі пра калектывізм, але разам з тым чалавек заўсёды бачыў свой уласны жыццёвы шлях, тым самым развіваючы ў сабе рысы індывідуалізму, прычым, ужо сапраўды чыстага індывідуалізму, без усялякай самастойнасці ці незалежнасці: *У каго боты (чаравікі) ціснуць, той няхай і разубаецца* – кажуць беларусы. Такім чынам, беларусаў можна лічыць нацыяй з калектывна-індывідуальным ладам жыцця.

Такім чынам, складаныя жыццёвыя ўмовы, непастаянная ўстойлівасць жыцця, няўпэўненасць у наступным дні сфарміравала ў беларусаў пэўную загартаванасць характару, якая стала праяўляцца ў такіх рысах, як працавітасць, разважлівасць, цвярозы разлік, інтравертнасць, спадзяванне на ўласныя сілы.

Аднак, нягледзячы на складанасць жыццёвых умоў, бесперапынную працу, паўсядзённым турботы і клопаты, беларусы адзначаюцца, і, можна нават сказаць, вылучаюцца сярод астатніх нацый сваім надзвычайным *аптымізмам*, прыроджанай здольнасцю пераадолюваць цяжкасці на жыццёвым шляху, верай у найлепшае, светлае, шчаслівае будучае: *Калі пашанцуе, то і ў лапцях станцуе; Вяселле і сарочку знойдзе і інш.*

Аб характары душы беларусаў можа даць некаторае ўскоснае ўяўленне і іх схільнасць да светлых колераў у сваім адзенні (адкуль, па адной з некалькіх гіпотэз, і паходзіць этнонім “беларусы”), а, як вядома, сімволіка белага колеру азначае маральную чысціню, дабро, прыгажосць і праведнасць жыцця”. Менавіта гэты колер і прэвалюе ў беларускіх парэміях з кампанентамі назваў адзення: *Тады сіраце нядзеля, як кашуля бела; Што нядзеля – сарочка бела.* Аднак ключавымі тут з’яўляюцца, на нашу думку, якраз не лексемы *кашуля* і *сарочка*, а *нядзеля* і *бела*. Звычай апрацаваны ў святочны дзень чыстае, белае адзенне ўказвае яшчэ на адну асаблівую рысу беларусаў – іх *набожнасць, веру ў вышэйшыя духоўныя каштоўнасці*. Адзенне ў дадзеным выпадку адлюстроўвае святочны, урачысты настрой, а гэта значыць унутраны стан чалавека.

Праявай жа выяўлення рыс нацыянальнага менталітэту, на наш погляд, могуць паслужыць таксама такія своеасаблівыя моўныя формы, як кпіны – злыя жарты з каго- або чаго-небудзь. Нашы продкі сапраўды ўмелі пільна назіраць і трапна заўважыць, падмеціць і нават дасціпна высмеяць у моўных выразях, у тым ліку і з кампанентам назваў адзення тыя з’явы рэчаіснасці, што не адпавядалі іх духоўна-каштоўным арыенцірам, светапоглядным уяўленням, кшталту: *Трымаецца за пасаду, як вош за кажух; Скача, як блыха ў штанах; Ёй так да твару адзенне, як свінні нарэтнікі; Прыстаў, як дзядоўнік да кажуха; Не баба, а чорт у спадніцы*. Падчас выкрывання і асуджэння нейкай з’явы перадавалася ў даволі засакрэчанай форме, і сэнс выказвання вызначыць адразу з’яўляецца складаным, як, напрыклад, у прыказцы *Нявесткі даўно няма, а андарак пахне* ці яе варыянце *Хоць няма нявесткі, а яе андарак вісіць*. Тут назіраецца іронія, кпін у адрас нядойрай свекрыві, якая не пакідае ляць нявестку, якой ужо нават і няма.

Такім чынам, моўныя адзінкі з назвамі адзення ў надзвычай вялікай ступені дазволілі выявіць шэраг характэрных рыс беларускага нацыянальнага характару і менталітэту, такія, як працавітасць, набожнасць, інтравертнасць, самастойнасць, калектывізм, згуртаванасць, гатоўнасць прыйсці на выручку ў любую хвіліну ў гармоніі са здаровым індывідуалізмам і ўменнем бачыць свой асабісты шлях, сяброўскасць, практычнасць, памяркоўнасць, аптымізм і мноства іншых, што выцякаюць з іх. А таксама з упэўненасцю можна сцвярджаць, што назвы адзення ва ўстойлівых спалучэннях з’яўляюцца не столькі адзінкамі намінацыйнымі, колькі адзінкамі кагніцыйнымі, паколькі яны не столькі называюць элементы нацыянальнай культуры, колькі інтэрпрэтуюць свет і з’явы рэчаіснасці.

Літаратура

1. Беларусазнаўства. Навучальны дапаможнік. / пад рэд. П. Брыгадзіна. Мн., 1997. – С. 89-109.

2. Дубянецкі Э.С. Таямніцы народнай душы. - Мн., 1995. – С. 89-109.
3. Іванова, С. Ф; Іваноў, Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і выразаў. – Мн., 1997.
4. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. – Мн., 1993.
5. Ліцвінка В. Д; Царанкоў Л. А. Слова міма не ляціць. – Мн., 1985.
6. Ольшанский И.Г. Этно(психо)семантика и национально-культурное своеобразие языков // Проблемы этносемантики: Сб.обзоров РАН. ИНИОН. Центр социальных научно-информ. исслед.) Отд.языкознания. М., 1998. – С. 21-66.
7. Раманюк М. Беларускае народнае адзенне.– Мн., 1981.
8. Янкоўскі Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. – Мн., 1992.

Ю.С. Сёмка

МОЎНЫЯ І ГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГАЗЕТНЫХ АБВЕСТАК

Калі правесці паралель паміж абвесткай-“прэзентацыяй сябе” з газетнай рубрыкай знаёмстваў “Асабістае жыццё” і абвесткай-“прапановай” тавараў мэблі або побытавай тэхнікі, можна выявіць некаторыя агульныя заканамернасці ў плане іх першаступенных функцый. Справа ў тым, што абвесткі першага і другога блокаў, фактычна, ставяць перад сабой аднолькавыя задачы: псіхалагічна ўздзейнічаць на патэнцыяльнага спажыўца і выклікаць у яго свядомасці адпаведныя асацыяцыі, якія акрэсліяць пэўны рэкламны вобраз і прывядуць да дзеяння. Рэкламны вобраз – адкрыццё спажыўцом якіх-небудзь новых граней рэкламуемага аб’екта, пройдзеных праз прызму свядомасці складальніка тэксту і звязаных з яго адносінамі да гэтага аб’екта [1, 30]. У нашым выпадку спажыўцом варта лічыць не толькі пакупніка якога-небудзь тавару або карыстальніка паслугі, але і “магчымага кандыдата” для стварэння сям’і.

Для таго, каб выклікаць такія асацыяцыі, стваральнікі газетных абвестак выбіраюць, у межах якога стылю напісаць тую ці іншую абвестку, а значыць, якія графічныя, моўныя сродкі і кампазіцыйную структуру выкарыстаць, каб гэта прывяло да аптымальнага, эфектыўнага выніку.

Калі гаварыць пра графічны аспект у стылістыцы абвесткі, то, як адзначае даследчык рэкламы Фільчыкава, ступень яе ўздзеяння “цесна звязана з яе фарматам: лепш змяшчаць аб’явы меншых фарматаў, але паўторна” [2, 54–55] (пры аб’ёме інфармацыі ў ¼ стар. амаль 150 % уздзеяння). Але прыватныя газетныя абвесткі па прычыне дарагавізны друкаванай плошчы немагчыма стварыць у межах такога тэкставага памеру.

Першапачатковы разгляд спецыфікі газетных абвестак паказаў, што іх тэксты амаль заўсёды размешчаны на правай паласе развароту газеты, бо, як даказваюць амерыканскія і нямецкія рэкламадаўцы, менавіта “правая паласа развароту праглядаецца раней за левую. Гэта тлумачыцца звычайкай чалавека скіроўваць свой погляд у правы бок – па лініі чытання радка” [там жа, 40].

У межах прааналізаванага фактычнага матэрыялу можна вылучыць шэраг розных спосабаў графічнай маркіроўкі ключавых фрагментаў тэксту: шрыфты рознага кеглю і колеру, прымяненне тлустага, курсіўнага, падкрэсленага абрысаў і разрадкі, інверсны стыль напісання і фотаздымкі, змяшчэнне тэкстаў у рамкі і размяшчэнне іх па вертыкалі ці дыяганалі, графічныя выявы тавараў,

паслуг і таварныя эмблемы або лагатыпы (напрыклад, фірмы “Віцязь” ці Белгазпромбанка).

Пры гэтым, згодна праведзеным навуковым даследаванням, некаторыя графічныя сродкі набылі своеасаблівы сімвалічны змест: у свядомасці чытача “вертыкальныя або гарызантальныя лініі асацыіруюцца са спакоем, яснасцю, грунтоўнасцю, выгнутыя – з элегантнасцю, далікатнасцю, натуральнасцю” [там жа, 51]. Напрыклад, абвестка з адлюстраваннем выгнутых ліній: “Клуб стасункаў і творчасці “Гармонія”, танцавальны клуб “Грацыя” запрашаюць у школу танца <...>”. А абвестка з гарызантальнымі лініямі прэзентуе, для прыкладу, жалюзі.

Разам з тым, графічнае выдзяленне характэрна не для ўсіх абвестак і, у прыватнасці для такіх, як абвесткі-“прэзентацыі сябе”, у якіх толькі нумар абанента выдзяляецца тлустым шрыфтам. У такіх выпадках адсутнасць акцэнтацыі належнай увагі кампенсуецца моўнымі сродкамі мастацкай вобразнасці і сродкамі экспрэсіўнага сінтаксісу:

Метафарамі: *надакучыла адзінота, сумуе (стамілася) ад адзіноты, верыць у шчырае пачуццё, спадзявацца на сустрэчу, марыць аб дабрыні і павазе, жадае стварыць сваё радавое памесце, хоча пабудаваць для дзяцей і ўнукаў прастору любові;*

Эпітэтамі: *добрае спагадлівае сэрца, сур’ёзныя прапановы, трывалыя адносіны, шчырае пачуццё, крымінальнае мінулае;*

Параўнаннямі: *познаёмлюся з мужчынам адпаведнага ўзросту, пазнаёмлюся з дзяўчынай майго ўзросту, рост не ніжэй чым 178, без Бога няма блашчавення ў каханні, як няма і добрай сям’і;*

Перыфразамі: *3 месяцаў пазбаўлення волі прашу не турбаваць, Аматараў выпіць прашу не турбаваць, Шукаю спадарожніцу жыцця, згодную на пераезд да мяне;*

Эмацыянальна-экспрэсіўнай (меліяратыўнай) і функцыянальна-стылістычнай канататыўнай лексікай: *прыгажуня, разумніца, дамасед;*

Метаніміямі: *павагу і прыстойнасць гарантую, галоўнае – згода, павага, разуменне;*

Гіпербаламі: *майстар на ўсе рукі;*

Антытэзамі: *маю в)а і ўсё неабходнае – не хапае шчасця; ёсць усё, акрамя каханай жанчыны; Жыву адзін. І можна жыць, але аднаму не надта хараша;*

Рытарычнымі звароткамі: *Адгукніся, добрая, простая жанчына;*

Клічнымі сказами: *Аб сабе: прыгожая, вясёлая, абаяльная, захапляюся музыкай, спяваю, добрая гаспадыня, а як гатую!*

Часам з-за недастатковай моўнай граматычнасці адрасантаў аб’яў-“прэзентацый сябе” або наўмысна, дзеля стварэння камічнага эфекту, выкарыстоўваецца прыём нанізвання ў адзін рад неаднародных, несумяшчальных паняццяў (т. наз. аканалуф), напрыклад: *Аб сабе: сімпатычная, энергічная, не схільная да паўнаты, верная, гаспадарлівая, без ш)звычак і без жылля, 40 гадоў, рост 158 (пажадана фота);*

Такім чынам, падабенства тэкстаў абвестак абодвух тыпаў у тым, што яны экспліцытна або імпліцытна з’яўляюцца прапановамі (тавараў або паслуг,

з аднаго боку, і сваёй асобы, з другога). Адрозненне заключаецца ў акцэнтацыі ўвагі праз графічныя (як у першым выпадку) або моўныя (як у другім выпадку) сродкі. Разам з тым, газетныя абвесткі абодвух прааналізаваных блокаў могуць прэтэндаваць на стварэнне пазітыўных асацыяцый у свядомасці тых, каму яны адрасаваны, а значыць, у роўнай ступені з'яўляюцца эфектыўнымі і дзейнымі.

Літаратура

1. *Кохтев Н. Н.* Стилистика рекламы: Учеб.-метод. пособие для студентов фак. и отд. ний журналистики гос. ун-тов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991.
2. *Фильчикова Н.Б.* Реклама в прессе. Учебное пособие для вузов. М., «Высш. школа», 1977.

Дар'я Сёмуха

БІБЛЕЙСКІЯ ЗАПАВЕДЗІ І БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ: УНІВЕРСАЛЬНАЕ І АДМЕТНАЕ

Чалавек, асобны індывідуум як своеасаблівы мікрасвет не існуе ў свеце сам-насам, а з'яўляецца часткай Космасу – макрасвету – і павінен гарманічна суіснаваць з усімі яго праявамі. Так і народная фразеалогія, беларуская моўная і культурная спадчына як своеасаблівы мікрасвет пэўным чынам суадносіцца са спадчынай, якую прынята лічыць агульначалавечай і перададзенай самім Богам-Творцам – маецца на ўвазе хрысціянская культура і яе пастулаты, вербальна замацаваныя ў Бібліі.

Адной з першаступенных задач хрысціянства, у тым ліку і Бібліі, побач з ідэяй адзінабожжа і верай ва ўскрэсенне сына Божага, Ісуса Хрыста, з'яўлялася задача быць рэгулятарам маральна-этычных адносін у грамадстве, якія найперш перадаюцца праз дзесяць біблейскіх заповедзей. Таму для ўласных разваг намі быў узяты змест біблейскіх заповедзей і той фрагмент беларускай фразеалогіі, які пэўным чынам з імі суадносіцца, што якраз і пацвярджае думку пра тое, што беларуская моўная спадчына не існуе ізалявана, а з'яўляецца своеасаблівым адбіткам, інтэрпрэтацыяй і асэнсаваннем таго, што Бог перадаў.

Слова *заповедзь* у беларускай мове мае такія значэнні, як: 1. Выслоўе, якое ўтрымлівае рэлігійна-маральнае прадпісанне; 2. Правіла, палажэнне, якое служыць кіруючым указаннем для каго-небудзь, чаго-небудзь.

Асноўная ідэя, якая падаецца праз заповедзі, – не забараніць нейкае дзеянне, а папярэдзіць яго, або, калі рэлігійнае прадпісанне парушана, то не асуджаць чалавека, а прывесці яго да пакаяння.

Адлюстраванне хрысціянскіх заповедзей у традыцыйнай народнай культуры – заканамернасць, бо мікрасвет з'яўляецца як адбіткам макрасу, так і адлюстраваннем яго законаў і прынцыпаў дзеяння.

Заповедзь *«Не рабі сабе куміра і ніякой выявы таго, што на небе ўгары і што на зямлі ўнізе, і што ў вадзе ніжэй зямлі»* не мае прамых адпаведнікаў у беларускай народнай фразеалогіі, а апісальна перадаецца праз папярэджанне канкрэтнай асобы (што вербальна перадаецца праз уласнае асабовае імя) не шукаць сабе куміра сярод людзей: *Пракоп – такі поп: на чым возе едзе, таму і песенькі пяе*. Варта зазначыць, што прамога адбітку заповедзі ў беларускай моўнай спадчыне няма, але разам з тым вялікі комплекс прыказак і прымавак

паказвае, што беларусы адзначалі Боскае імя вялікай павагай і спадзяваліся на яго дапамогу: *Хто ж нам дапаможа, калі не ты, божа; Спаць лажыся, богу маліся, уставай, бога не забывай; Без бога і хлеба не з'еш многа і інш.*

Маральна-этычнае прадпісанне *«Не вымаўляй імя Госпада, Бога твайго, марна; бо не пакіне Гасподзь без пакарання таго, хто ўжывае імя Ягонае марна»* знайшло адлюстраванне ў моўнай спадчыне ў выглядзе наступных устойлівых моўных форм: *І самыя нягоднікі ўмеюць божкацца; Хто часта божыцца, той мала праўды кажа.* У асэнсаванні народа згадваць імя Бога (г.зн. божкацца) яшчэ не з'яўляецца паказальнікам таго, што чалавек сваімі ўчынкамі і жыццёвым вопытам адпавядае біблейскаму ідэалу. Самі дзеясловы *божыцца, божкацца* паказваюць на тое, што запаведзь не толькі парушалася ў народзе, але і знаходзіла сваё лексічнае ўвасабленне. Аналагічная па змесце і наступная прымаўка: *І ў царкву ходзіць, і людзям шкодзіць.* Калі супаставіць знешняе і ўнутранае, то *ходзіць у царкву* – яшчэ не паказальнік чалавечай дасканаласці як Боскага стварэння.

Пераходзячы да аналізу наступнай запаведзі, трэба адзначыць, што вялікую сацыяльную ролю для беларусаў адыгрывалі бацькі і сувязь са сваім родам. Прызначэнне запаведзі *«Шануй бацьку твайго і маці тваю, як загадаў табе Гасподзь, Бог твой, каб падоўжыліся дні твае, і каб добра было табе на той зямлі, якую Гасподзь, Бог твой, дае табе»* ў беларускай фразеалогіі перадаецца наступным чынам: *Другой маткі не знойдзеш; Дарагая не так татава хата, як сам тата; Бацькоў слухаць – гора не знаць.* У парэміях *Шануй бацьку з маткай: другіх не знойдзеш; Бацька і маці ад бога ў хаце, хто іх зневажае, добра не знае* падкрэсліваецца боская наканаванасць бацькоў: *другіх не знойдзеш, ад бога ў хаце* – і непавага да бацькоў параўноўваецца з непавагай да бога, таму такога чалавека чакае пакаранне: *хто іх зневажае, той добра не знае.*

У адрозненне ад біблейскіх матываў усхвалення чалавечага жыцця на зямлі (*«Шануй бацьку твайго і маці тваю ..., каб добра было табе на той зямлі, якую Гасподзь, Бог твой, дае табе»*), у традыцыйнай народнай культуры павялічана значэнне жыцця пасля адыходу, паказана імкненне да раю: *Хто бацьку шануе, той сабе неба гатуе.* Менавіта неба – сімвал райскага жыцця.

Аднак ў традыцыйнай народнай культуры прыказкі не абмяжоўваюцца толькі матывам павагі да бацькоў, у беларускай фразеалогіі ідзе пашырэнне і перанос прадмета любові і павагі у тым ліку і на старэйшых: *Бацькоў любі, старых паважай; Старшых і ў пекле шануюць.*

У параўнанні з запаведдзю, у беларускай фразеалогіі часта лексічна перадаюцца формы пакарання за тое, што пэўнае прадпісанне парушана: *Адсохні тая рука, што на бацьку падымаецца; Хай таму дзіцятку язык адваліцца, калі на людзях бацьку няславіць.* Прычым, пакаранне накіравана на тую частку фізічнага цела чалавека, якая з'яўляецца непасрэдным удзельнікам парушэння.

Варта адзначыць, што ў беларускай моўнай спадчыне не захавалася адзінак, якім бы адпавядала запаведзь *“Не забівай”*, гэта сведчыць пра існаванне сістэмы табу ў дадзенай сферы побытавага жыцця. Калі слова

прыраўноўвалася да дзеяння, то, адпаведна, лексічнае ўвасабленне спрыяла фізічнай рэалізацыі.

Цікавым нам падаецца асэнсаванне біблейскай заповедзі *«Памятай дзень святы святкаваць»*, бо нават ужо сама лексема «нядзеля» (у параўнанні, напрыклад, з рускім *воскресение*) адлюстроўвае гэтую заповедзь. Нядзеля – сёмы, апошні дзень тыдня, які лічыўся *не для дзела*. Цікава, што ў традыцыйнай культуры нядзеля ўяўлялася антрапамарфічнай істотай. У народным апавяданні яна абмалёўваецца прыбранаю ў белы строй паненкаю, якую селянін ратуе ад сабак, у выніку чаго людзі маюць вольны ад працы дзень. Абазначаныя ўяўленні былі добра вядомыя і пашыраныя ў народзе, сведчаннем чаго з’яўляецца вялікая колькасць парэмій: *І дурань ведае, што ў нядзелю свята; І без папа ведаем, што ў нядзелю свята; Не заўсягды яды, як на дзяды, а працы, як у нядзелю*.

Хрысціянiзацыя беларусаў паспрыяла пераасэнсаванню значэння гэтага слова. Нядзеля стала ўспрымацца як дзень Уваскрэсення Хрыста, што і знайшло сваё ўвасабленне ў беларускай фразеалогіі: *У сераду (посны дзень) не смейся, у нядзелю не плач*.

У народнай свядомасці таксама існаваў культ цнатлівасці, таму актуальнай з’яўлялася і заповедзь *«Не чужалож»* (па-руску «Не прелюбодействуй»). Сваю рэалізацыю яна знайшла ў прыказцы: *Не за то біта, што хадзіла ў жыта, а за то, што дома не начавала*. Найчасцей падобная сітуацыя падаецца іншасказальна, напрыклад, *хадзіла ў жыта*.

Як ужо было адзначана раней, беларусы ў народнай фразеалогіі адлюстравалі побытавае жыццё, таму тэма такой заповедзі, як *«Не крадзі»* была актуальнай і пашыранай. Гэтая заповедзь адлюстравана ў беларускіх устойлівых выразях наступным чынам: *Ласы на чужыя каўбасы; Лакомы на чужыя комы; Хто парасё ўкраў, таму ўвушшу пішчыць; Ведае кошка, чыё сала з’ела*. Тут варта адзначыць, што заганаць перадаецца праз апісанне якасцей чалавека, але сам адрасат не ўказваецца нават займеннікам. Гэта гаворыць пра тое, што асоба сама па сабе не з’яўляецца прадметам увагі і што вельмі важна указаць на тое, чаго чалавеку трэба пазбегнуць.

Не менш актуальнай у штодзённым жыцці была і тэма пляткарства, падхалімства, балбатлівасці. У беларускай фразеалогіі маральна-этычнае прадпісанне *“Не кажы фальшывага сведчання на блізкага свайго”* прадстаўлена ў самабытных вобразах і дастаткова абагульнена, таму што тут выкрываецца сама няпраўда, увогуле балбатлівасці, пляткарства: *Не давай волі языку; Не ляпай пустога, бо як з цэпа сарвецца, то і галаве дастанецца*. У параўнанні з біблейскай заповеддзю, дзе адрасат лексічна выражаны (*блізкі*), у фразеалогіі народа – гэта абагульненая асоба, лексічна не акрэсленая. Таксама адметным для народнай фразеалогіі з’яўляецца тое, што тут складаецца сітуацыя немагчымасці, з мэтай паказаць недарэчнасць сказанага: *Калі вада насупраць пойдзе, тады гэта праўда будзе*. У прыказках выяўляецца і народнае гумарыстычнае стаўленне да парушэння заповедзі, часта з гіпербалізаваным: *Шлёп у балота, а людзі скажуць: п’яны быў – у балота лёг*.

У беларусаў на дастаткова высокім узроўні былі развітыя сямейныя каштоўнасці. Адным з найважнейшых яе кампанентаў была вернасць. Гэтая тэма адлюстравана ў заповедзі **«Не пажадай жонкі блізкага твайго»**. Пэўны адбітак яна знайшла і ў беларускай фразеалогіі. Парэмія *Не паглядай на чужых жонак: ці скасееш, ці здурнееш* змяшчае ў сабе прамую забарону, немагчымасць парушэння дадзенай заповедзі. Адметнай рысай народнай культуры з'яўляецца лексічна выражанае пакаранне: *ці скасееш, ці здурнееш*. Такім чынам, шлях да сямейнай нявернасці катэгарычна забаронены. На адпаведным прынцыпе пабудавана і наступнае ўстойлівае выслоўе: *Сам сябе загубіш, як чужую кабеціну прыгалубіш*.

Найбольш шырока ў беларускай фразеалогіі пададзена тэма зайздрасці, хцівасці і сквапнасці, якая адлюстравана ў заповедзі **«Не жадай нічога, што належыць блізкаму твайму»**. Звычайна фразеалагічныя адзінкі пабудаваны па схеме складаназалежнага сказа з даданай азначэння: *Няхай той есці не хоча, хто чужога добра хоча; На пагібель таму, хто зайздросціць каму*. Называецца пакаранне за ўчыненае парушэнне маральнага закона для таго, каб папярэдзіць дадзеныя дзеянні, прадухіліць невыкананне заповедзі. Таксама прысутнічае і элемент метафарызацыі: *Няма горай, як завісныя вочы*. Адлюстроўваецца і свядомасць чалавека, які валодае дадзенай заганаю: *Завідкі з сярэдзіны чалавека з'ядаюць*.

Падагульняючы ўсё раней сказанае, можна сцвярджаць, што беларуская фразеалогія (у тым ліку, як адбітак хрысціянскіх пастулатаў) з'яўляецца даволі важкім кампанентам моўна-этычнай карціны свету беларусаў. Дзесяць біблейскіх заповедзей, якія знайшлі сваё адметнае ўвасабленне ва ўстойлівых моўных формах беларусаў, сталі асноўным стрыжнем і падмуркам, на якім пабудаваная народная сістэма каштоўнасцей. Як вынік сфарміравалася пэўнае ўяўленне пра чалавечы ідэал. Прааналізаваны намі змест біблейскіх заповедзей і суадносных з імі па сямантыцы адзінак народнай фразеалогіі дае падставы меркаваць, што фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі з фонду нацыянальнай мовы не з'яўляюцца механічным адлюстраваннем біблейскай мудрасці, вербальна прэзентаванай у заповедзях, а выступае ў якасці інтэрпрэтацыі індывідуальнага ўсведамлення побытавага вопыту, які ўзбуйняецца да тыповага.

Літаратура

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац., дап. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992.
2. Біблія / Пер. В. Сёмуха. – Duncanville (USA): World Wide Printing, 2002.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65.000 слоў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1996.

СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКА-РУСКІХ МІЖМОЎНЫХ АМОНІМАЎ (НА ПРЫКЛАДЗЕ АМОНІМАЎ-НАЗОЎНІКАЎ)

З’ява міжмоўнай аманіміі мае даволі доўгую гісторыю вывучэння. Даследаванню гэтай з’явы прысвечана многа навуковых прац, артыкулаў, створаны слоўнікі міжмоўных амонімаў. Шматлікія мовазнаўцы разглядалі міжмоўную аманімію ў розных яе праявах. Вывучэннем гэтай моўнай з’явы займаліся Р.А. Гальперын, В.Л. Мураўёў, Р.А. Будагаў, С.С. Талстой, А.В. Фёдараў, В.Д. Андрэеў і інш.

Існуе шэраг прац, прысвечаных пытанню міжмоўнай аманіміі, на руска-беларускім моўным матэрыяле. Сярод навукоўцаў, якія займаліся даследаваннем гэтай з’явы, трэба адзначыць Г.Н. Аксёнаву, І.С. Роўду, П.П. Шубу.

Нягледзячы на даволі працяглую гісторыю вывучэння з’явы міжмоўнай аманіміі, сярод вучоных не існуе адзінага меркавання аб тым, як назваць словы дзвюх моў, падобныя па форме, але розныя па значэнні. Першапачаткова лінгвісты (М. Кеслер і Дж. Дэракіны) назвалі такія словы “фальшывымі сябрамі перакладчыка”, і гэты тэрмін паспяхова ўжываецца і ў сучасным мовазнаўстве.

У даследаваннях, прысвечаных вывучэнню міжмоўнай аманіміі ў роднасных і блізкароднасных мовах, для абазначэння падобных па форме, але розных па значэнні слоў у асноўным ужываецца тэрмін “міжмоўныя амонімы”. Ён жа выкарыстаны ў працах А.А. Рэфармацкага, М.Ф. Рыльскага, А.Я. Супруна, П.П. Шубы, К.Ч. Кусалы і інш.

Існуе таксама і тэрмін “міжмоўныя амонімы”, які ўпершыню быў выкарыстаны М.Ф. Рыльскім. Але некаторыя навукоўцы адмаўляюць гэтаму тэрміну ва ўжыванні. Так, К.М. Готліб, спасылаючыся на словы Л.У. Шчэрбы аб тым, што ў міжмоўным плане нельга гаварыць пра поўнае супадзенне артыкуляцыі і гучання фанемных пар дзвюх моў, а можна толькі засяродзіцца на іх падабенстве, прапануе замяніць тэрмін “міжмоўныя амонімы” на “міжмоўныя аналагізмы”, а саму з’яву назваць “міжмоўнай аналогіяй”.

А.І. Галаўня называе гэту з’яву “міжсістэмнай аманіміяй” і тлумачыць яе сутнасць наступным чынам: “Калі ў адной моўнай сістэме існуе аманімія, а ў другой сістэме такога ж роду таксама існуе аманімія, то і паміж сістэмамі павінна існаваць міжмоўная, або міжсістэмная, аманімія.” [1, с. 88] Але трэба адзначыць, што такое сцвярджэнне будзе актуальным толькі для блізкароднасных моў, якія карыстаюцца адзінай графікай.

Тэрмін “міжмоўныя амонімы” абязвязкова павінен быць суаднесены з тэрмінам “амонімы” (унутрымоўныя), бо не існуе самастойнай моўнай з’явы, якая адрозніваецца ад аналагічнай моўнай з’явы ў межах адной мовы, як міжмоўная аманімія. Таму першапачаткова трэба даць азначэнне ўнутрымоўнай аманіміі. “Поўнае гукавое супадзенне розных паводле значэння слоў называецца *аманіміяй*, а самі словы – *амонімамі* (грэч. *homos* – аднолькавы,

опута – імя). Абапіраючыся на гэта азначэнне, паняцце *міжмоўная аманімія* можна патлумачыць як поўнае ці частковае гукавое супадзенне розных паводле значэння слоў дзвюх моў.

І.С. Роўда вызначае міжмоўныя амонімы як “словы дзвюх кантактуючых моў, якія поўнасю супадаюць па форме (гучанні і графічным афармленні), але адрозніваюцца па змесце (значэнні), пры ўмове, што выяўленыя разыходжанні ў форме гэтых слоў могуць быць матываваны наяўнасцю заканамерных суадносінаў, якія існуюць у сістэмных адносінах кантактуючых моў” [4, с. 29]. Гэта азначэнне і будзе дамінуючым пры даследаванні міжмоўных амонімаў на беларуска-рускім моўным матэрыяле.

Аналіз прац К.Ч. Кусалы, І.С. Роўды, вывучэнне крытэрыяў, якія могуць быць пакладзены ў аснову класіфікацыі міжмоўных амонімаў, дае падставы ахарактарызаваць іх паводле знешняй будовы.

Цікавым падаецца даследаванне *назоўнікавых аманімічных пар*. Па-першае, яны маюць самую вялікую колькасць заканамерных разыходжанняў і, па-другое, яны склалі большую частку ўсіх аманімічных пар. Зразумела, гэта можна патлумачыць тым, што назоўнікі займаюць асобае месца ў сістэме мовы і складаюць ядро лексікона.

Так, пры класіфікацыі ўсе беларуска-рускія аманімічныя пары былі падзелены на *міжмоўныя лексічныя амонімы* (гэтыя словы належаць да адной і той жа часціны мовы і супадаюць паводле гучання і напісання ва ўсіх або толькі ў асобных уласцівых ім граматычных формах); *міжмоўныя марфалагічныя амонімы*, або *амаформы* (гэтыя словы маюць аднолькавае ці блізкае гучанне і напісанне ў адной або некалькіх формах той самай або розных часцін мовы); *міжмоўныя фанетычныя амонімы*, або *амафоны* (гэтыя словы маюць аднолькавае гучанне, але па-рознаму пішуцца); *міжмоўныя графічныя амонімы*, або *амографы* (гэтыя словы аднолькава пішуцца, але маюць розны націск і не супадаюць у вымаўленні) і *міжмоўныя лексіка-граматычныя амонімы* (гэтыя словы адносяцца да розных часцін мовы).

Сярод амонімаў-назоўнікаў выдзяляюцца аманімічныя пары, што амаль цалкам супадаюць па форме, а таксама амонімы, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных фанетычных, графічных, графіка-фанетычных, графіка-арфаграфічных, марфемна-словаўтваральных і акцэнталагічных адпаведнасцей.

Значэнні слоў (назоўнікаў) пададзены праз тлумачэнне або праз літаратурны прыклад, бо ў кантэксце значэнне слова становіцца відавочным. У плане фармальнай адпаведнасці беларуска-рускіх амонімаў у разрадзе назоўнікаў выдзелены наступныя тыпы:

1. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, якія практычна супадаюць па форме:

бел. звон (Адзванілі званы на званіцах, І збучвелі, паніклі крыжы, Знакі цемры-імжы. *Я. Колас* [6, с. 443, Т. 2]) Адпаведнік: *колокол*; – *рус. звон* (Звон тарелок и ложек слился с шумным говором гостей. *А. Пушкин* [5, с. 602, Т. 1]) Адпаведнік: *звон*;

бел. **плётка** (Той такую плётку прынёс, той гэткую. Так і малолі языкамі да самага полудня. *Карпюк* [6, с. 274, Т. 4]) Адпаведнік: *сплетня*; – рус. **плётка** (Обоих судили, высекли плетьми, как тогда полагалось, и сослали в Сибирь на каторгу. *Морозов* [5, с. 140, Т. 3]) Адпаведнік: *бізун*;

2. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных фанетычных адпаведнасцей:

бел. **ключ** – металічная прылада для замыкання і адмыкання замка – (Жанчына дастала аднекуль з сваёй адзежы ключ і адмакнула дзверы. *К. Чорны* [6, с. 702, Т. 2]) Адпаведнік: *ключ*; – рус. **ключ** – *бьющий из земли источник, родник*; (Серные ключи били из подошвы небольшой горы. *С. Аксаков* [5, с. 61, Т. 2]) Адпаведнік: *крыніца*;

У гэтым прыкладзе назіраецца адрозненне паміж фанемамі [ч] (фрыкатыўны) у беларускім варыянце і [ч'] (выбухны) у рускім варыянце.

бел. **свет** ([Фрэйда:] – Мяне...пачынае цікавіць увесць свет: дзе і як жывуць працоўныя. *З. Бядуля* [6, с. 86, Т. 5]) Адпаведнік: *мир*; – рус. **свет** (Алый свет вечерней зари медленно скользит по корням и стволам деревьев. *Тургенев* [5, с. 44, Т.4]) Адпаведнік: *святло*;

У прыведзеных амонімах існуе розніца ў фанемах [с'] у беларускім варыянце і [с] у рускім варыянце.

3. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных графічных адпаведнасцей:

бел. **ікра** (Акунь адкладвае ікру ў адзін прыём, таму і нераст у яго цягнецца не больш 3-5 дзён. *Матрунёнак* [6, с. 532, Т. 2]) Адпаведнік: *икра*; – рус. **икра** (Но у двери она точно попала в лужу, и левая нога была мокра до икры, и ботинок и ботик полон воды. *Л. Толстой* [5, с. 182, Т.2]) Адпаведнік: *лытка*;

бел. **лік** (У снежні... лік заяў у калгас дайшоў да пятнаццаці. *Я. Брыль* [6, с. 44, Т.3]) Адпаведнік: *число, количество*; – рус. **лик** (Бледней снегов был нежный лик, В очах дрожали слёзы. *М. Лермонтов* [5, с. 182, Т. 2]) Адпаведнік: *твар*;

Розніца ў графічным афармленні міжмоўных амонімаў, як відаць з прыкладаў, зводзіцца да розніцы ў перадачы фанемы [и], да розніцы ў беларускай і рускай арфаграфіі.

4. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных графіка-фанетычных адпаведнасцей:

бел. **гасцінец** (Сама дарога – стары гасцінец – была абсаджана тоўстымі ліпамі ўперамежку з клёнамі і таполямі. *Чарнышэвіч* [6, с. 39, Т. 2]) Адпаведнік: *дарога*; – рус. **гостинец** (Старший сын Анисим приезжал домой очень редко ---, но зато часто присылал с земляками гостинцы и письма. *А. Чехов* [5, с. 339, Т.1]) Адпаведнік: *гасцінец*;

бел. **прозвішча** (Апошнім чытаў вершы сціплы на выгляд хлопец па прозвішчу Заранік. *Хадкевіч* [6, с. 396, Т.4]) Адпаведнік: *фамилия*; – рус. **прозвище** (Тереховы вообще всегда отличались религиозностью, так что

им даже дали прозвище – Богомолеры. А. Чехов [5, с. 487, Т.3]) Адпаведнік: *мянушка*.

Фанетычныя адпаведнасці ў гэтай групе самыя разнастайныя. Яны датычаць зычных ([ц'] - [т']: на[ц']іск - на[т']іск і г. д.), гукавых спалучэнняў ([шч] - [ш']: прозві[шч]а - прозві[ш']е) і г.д. Аманімічныя пары адрозніваюцца і ў напісанні, але гэтыя адрозненні зводзяцца да графічных адпаведнасцей.

5. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных графіка-арфаграфічных адпаведнасцей:

бел. весніцы (Нямала было пасля ... весніц на чужых дварах, з якіх я выганяў штодня чужую жывёлу. Я. Брыль [6, с. 482, Т.1]) Адпаведнік: *ворота*; – *рус. вестницы* (Единственным вестником, приходившим из далёкого мира, ... был доктор. Паустовский [5, с. 156, Т. 1]) Адпаведнік: *вястункі*;

бел. падарожнік (Шматлікія гарадскія ратушы, саборы, храмы, палацы вабяць падарожніка. Б. Сачанка [6, с. 508, Т.3]) Адпаведнік: *путешественник*; – *рус. подорожник* ([Царапины] заклеивают листьями подорожника. В. Смирнов [5, с. 207, Т.3]) Адпаведнік: *трыпутнік*.

Заканамерныя графіка-арфаграфічныя адпаведнасці ў якасці адрозненняў у формах слоў праяўляюцца толькі на пісьме. У вуснай форме маўлення гэта розніца адсутнічае ці не з'яўляецца відавочнай.

6. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных марфемна-словаўтваральных адпаведнасцей. Такія адпаведнасці могуць быць самымі рознымі:

бел. ўсходы (Па стромкіх усходах чалавек сыходзіў з трыбуны. К. Чорны [6, с. 73, Т.5]) Адпаведнік: *ступенькі*; – *рус. всходы* (Необозримо зеленели дружные всходы озимых. Львова [5, с. 238, Т. 1]) Адпаведнік: *усходы*; адпаведнасць: у – в;

бел. вяселле (Выскаквалі з двароў дзеці, крычалі на ўсе галасы: - Вяселле едзе! М. Лынькоў [6, с. 603, Т. 1]) Адпаведнік: *свадьба*; – *рус. веселье* ([Райский] вносил веселье, смех и анекдоты в ту комнату, где сидел. И. Гончаров [5, с. 155, Т.1]) Адпаведнік: *вяселле*; адпаведнасць: нулявы суфікс – суфікс й;

7. Міжмоўныя амонімы-назоўнікі, разыходжанне ў форме якіх можна звесці да заканамерных акцэнталагічных адпаведнасцей:

бел. ва'да (А колькі хварэла яна сама – малою і ўжо нават дзеўкаю, калі хвароба лічыцца самаю большаю вадаю для дзеўкі. Дамашэвіч [6, с. 448, Т. 1]) Адпаведнік: *недостаток*; – *рус. вода'* (Купайте [коня], кормите отборным зерном, Водой ключевою поите. А. Пушкин [5, с. 191, Т.1]) Адпаведнік: *вада*;

бел. стрэ'льба (Мне не будзе спакойна спацца, Я не выпушчу стрэльбу з рукі, Пакуль ёсць паны ў палацах, Пакуль ёсць на зямлі жабракі. П. Панчанка [6, с. 351, Т.5]) Адпаведнік: *ружьё*; – *рус. стрельба'* (Главное упражнение его состояло в стрельбе из пистолета. А. Пушкин [5, с. 286, Т.4]) Адпаведнік: *стральба*.

Калі звярнуцца да статыстычных дадзеных (гл. Дадатак), можна заўважыць, што сярод міжмоўных лексічных амонімаў, у склад якіх уваходзіць 319 аманімічных пар, большасць складаюць назоўнікі (150 пар), ці 47% ад агульнай колькасці міжмоўных амонімаў, а назоўнікі ж пададзены аманімічнымі парамі, якія практычна супадаюць па форме – 37% (55 пар), парамі з графіка-фанетычнымі разыходжаньнямі – 33% (49 пар), з фанетычнымі разыходжаньнямі – 7%, з графіка-арфаграфічнымі разыходжаньнямі – 7%, з акцэнталагічнымі разыходжаньнямі – 7%, з марфемна-словаўтваральнымі разыходжаньнямі – 5% і з графічнымі разыходжаньнямі – 4%.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Головня, А.И.* Омонимия как системная категория языка. – Минск, 1996. – 238 с.
2. *Кусаль, К.Ч.* Русско-польская омонимия и паронимия. Автореф. дис. д-ра филол. наук. – СПб., 2005. – 20 с.
3. *Ожегов, С.И.* Словарь русского языка. / Под ред. д-ра филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус.яз., 1978. – 846 с.
4. *Ровдо, И.С.* Межъязыковая омонимия в системе русской и белорусской лексики. – Весник БДУ. Сер.4, 1979. № 2. – С. 29–33.
5. Словарь русского языка: В 4 т. – М.: Русский язык, 1985–1988. – Т. 1–4.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5т. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.
7. *Шуба, П.П.* Міжмоўная беларуска-руская аманімія і паранімія // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 263 с.

М.В. Хоміч

ПРАСАДЫЧНЫЯ АДЗІНКІ БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКАЙ МОЎ

Націск як суперсегментная адзінка з’яўляецца адным з найбольш важных сродкаў гукавой арганізацыі слова і мовы ў цэлым. Пры дапамозе націску фанетычныя адзінкі (слова, такт, фраза) аб’ядноўваюцца ў адзіны комплекс. Даследаванне ўсіх аспектаў функцыянавання націску складае прадмет вывучэння асобнага раздзела фанетыкі – акцэнталогіі.

Асноўным з’яўляецца слоўны націск. Націск ў слове – абавязковая прымета фанетычна самастойнага слова, якая забяспечвае яго адзінства. Слоўны націск у значнай ступені вызначае якасць гукаў у слове, асабліва галосных. Ён уплывае на складаную будову (даўжыню) слоў.

1. Параўнальная характарыстыка пастаноўкі слоўнага націску ў беларускай і польскай мовах

Пазіцыя націску ў слове неаднолькавая ў розных мовах, таму традыцыйна адрозніваюць націск фіксаваны (звязаны, аднамясцовы) і свабодны або рознамясцовы.

У беларускай мове націскны склад можа займаць у слове любое становішча: ён можа знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне або ў канцы слова: *ле’та, даро’га, калянда’р*. З гэтага вынікае, што націск у беларускай мове не прымацаваны да якога-небудзь аднаго склада.

Свабодны націск з’яўляецца дадатковым сродкам фанетычнага адрознення слоў у тых выпадках, калі словы з’яўляюцца аднолькавымі паводле

колькасці складоў і паслядоўнасці размяшчэння гукаў: *му'ка – мука'*; *галі'на – галіна'*; *ка'наць – капа'ць*; *пры'клад – прыкла'д*.

Паводле акцэнталагічных суадносін формаў слова беларускі націск характарызуецца як рухомы і нерухомы, г.зн. пры формаўтварэнні месца націску можа змяняцца або заставацца нязменным. Напрыклад: *тво'р – тво'ра – тво'ры*, але *лу'г – лу'гам – лугі'*. Рухомасць націску з'яўляецца дадатковым сродкам адрознення граматычных форм аднаго і таго ж слова: розных лікавых формаў назоўнікаў: *рукі' – ру'кі*, *твары' – тва'ры*; розных формаў дзеяслова: *ву'чыць – вучы'ць*, *вы'клікаць – выкліка'ць*.

Націск у беларускай мове маюць толькі самастойныя словы.

Ненаціскныя словы, якія прымыкаюць да папярэдняга слова называюцца энклітыкамі (паслянаціскнымі). Энклітыкамі звычайна бываюць розныя часціцы: *прачыта'ў бы*; *ска'жаш жа*.

У польскай мове, наадварот, націск з'яўляецца фіксаваным (звязаным). У большасці выпадкаў ён прыпадае на другі з канца склад: *przuto'so'wać* (*прымацаваць*), *dono'sny* (*гучны*), *skomplikowa'ny* (*складаны*).

Сталы націск у польскай мове маюць таксама большасць запазычаных слоў: *alfa'bet* (*алфавіт*), *tpi'zod* (*эпізод*), *late'ria* (*латарэя*). У шматскладовых словах, як польскіх, так і запазычаных, акрамя націску на прадапошнім складзе, фіксуецца таксама націскі на першым складзе: *s'atysfa'kcja* (*самысфакцыя*), *wi'eloczuynnoscio'wu* (*шматсуфіксальны*), але ёсць і выключэнні з гэтага правіла:

1) націск можа знаходзіцца на чацвёртым складзе ад канца слова. Такі націск маюць дзеяслоўныя формы 1-й і 2-й асобы: *poecha'libysmy* (*мы паехалі б*), *da'libyscie* (*вы далі б*);

2) націск прыпадае на трэці ад канца слова склад:

- некаторыя ўласнапольскія назоўнікі: *oko'lica*, *rzeczpospo'lita*;
- назоўнікі, запазычаныя з англійскай і нямецкай мовы: *repe'rtuar*, *reze'rwuar*, *wu'nderkind*;

- назоўнікі, запазычаныя з грэцкай і лацінскай моў: *mi'nimum*; сюды ж далучаюцца назоўнікі з суфіксамі: *yka'lika*: *grama'tyka*, *gra'fika*;

- некаторыя формы назоўнікаў: *o'gólem* (*увогуле*), *szcze'golem* (*падрабязнасці*);

- некаторыя формы лічэбнікаў: *czte'rysta* (*чатырыста*), *sie'demset* (*семсот*);

- некаторыя формы прошлага часу : *by'lismy* (*мы былі*), *zrobi'lismy* (*мы зрабілі*);

- чатырохскладовыя формы прыметніка *powinien*: *powi'nnismy*, *powi'nnysmy*, *powi'nniscie*, *powi'nnyscie*;

- некаторыя запазычаныя ўласныя імяны і геаграфічныя назвы: *Napo'leon*, *Cy'cero*, *Ha'nnibal*, *Ame'ryka*, *Wa'szyngton*;

3) Націск можа знаходзіцца на апошнім складзе.

- словы іншамоўнага паходжання, запазычаныя з французкай мовы: *menu* [*meni'u*], *atelier* [*ateli'e*], *renault* [*reno'*] і інш.

- некаторыя складаныя словы, ў склад якіх уваходзяць карані *arcy*, *eks*, *wice*: *ekszo'na*, *wicekro'l*.

2.Інтанацыя як суперсегментная прасодычная адзінка

У сучаснай лінгвістыцы вызначэнне паняцця “прасодыя” праводзіцца пры дапамозе размежавання з паняццем “інтанацыя”. Прасодыя тлумачыцца як агульная назва для суперсегментных якасцей маўлення: вышыні тону, працягласці і гучнасці, а прыметнік “прасодычны” абазначае тое, што мае дачыненне да вышыні, працягласці, сілы і г.д.

Інтанацыя – гэта сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы як адзінага цэлага і выражэння розных суб’ектыўна-мадальных значэнняў. Такімі сродкамі з’яўляюцца:

- 1) мелодыка – змяненне (павышэнне ці паніжэнне) тону голасу;
- 2) інтэнсіўнасць (гучнасць, сіла) голасу;
- 3) тэмбр (афарбоўка) голасу;
- 4) тэмп маўлення;
- 5) пэўнае размяшчэнне паўз.

Асноўным кампанентам інтанацыі з’яўляецца мелодыка (рух тону), усе астатнія лічацца другаснымі.

Інтанацыя з’яўляецца не толькі сродкам арганізацыі фразы. Яна дапамагае выражэнню разнастайных сэнсавых і эмацыянальных значэнняў, перадачы адносін моўцы да прадмета гаворкі і адрасата.

3.Асноўныя правілы пастаноўкі слоўнага націску ў назоўніках.

У залежнасці ад характару націску ўсе словы адносяцца да таго або іншага акцэнтнага тыпу. Акцэнтны тып – гэта асноўная класіфікацыйная адзінка ў акцэнталогі, узор, згодна з якім размяшчаецца націск у пэўнай групе словаформ.

1. Акцэнтны тып “А” – нерухомы націск на адным і тым жа складзе асновы ва ўсіх формах: *ве’рш, ве’рша, ве’ршам* і г.д.

Гэты тып ахоплівае большасць усіх назоўнікаў. Сюды адносяцца назоўнікі мужчынскага роду, жаночага роду, ніякага роду, агульнага роду ўсіх трох скланенняў.

Назоўнікі з нерухомым націскам на аснове прадстаўлены аднаскладовымі і шматскладовымі словамі. У неаднаскладовых словах націск можа быць на першым, другім, трэцім і г.д. складах ад пачатку слова; у двухскладовых – на першым складзе: *но’жык, во’жык, ры’ба, хма’рка*; у трохскладовых – на першым складзе: *па’руснік, лі’тара*; на другім складзе: *бало’та, варэ’нне*; на трэцім складзе: *вертыка’ль*; у чатырохскладовых – на першым складзе: *жа’варанак*; на другім складзе – *стано’вішча*; на трэцім складзе – *вынахо’днік*.

У назоўніках з суфіксам *-ін-* *армяні’н, селяні’н*, націск у формах множнага ліку пераходзіць з трэцяга на другі склад: *армя’не, сяля’не*.

2. Акцэнтны тып “В” – нерухомы націск на канчатку ва ўсіх формах: *бараві’к, баравіка’, баравіко’м*.

Гэты акцэнтны тып уключае як аднаскладовыя назоўнікі мужчынскага роду, так і неаднаскладовыя назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду. У аднаскладовых назоўніках мужчынскага роду ўмоўным з’яўляецца націск у формах з нулявым канчаткам назоўнага (а для неадушаўленых – і вінавальнага) склону. Умоўны націск фіксуецца, напрыклад, у словаформе *стол* –

у назоўным і вінавальным склонах у форме адзіночнага ліку націск на аснове, а ў словаформах ускосных склонаў і адзіночнага і множнага ліку націск прыпадае на канчатак: *сто'л, стала', стало'м, сталы'*.

Ва ўжыванні словаформ адзіночнага ліку некаторых аднаскладовых назоўнікаў дапускаецца адхіленне ад нормы – яны маюць націск не на канчатку, а на аснове: *з хле'ва, пад ку'стам*.

Неаднаскладовыя назоўнікі мужчынскага роду маюць у назоўным (а неадусаўлёныя – і ў вінавальным) склоне націск на аснове (г.зн. умоўны націск на нулявым канчатку), а ва ўсіх астатніх склонах – на матэрыяльна выражаным канчатку: *ву'гал, дзірва'н, бараві'к, ары'к, дыва'н, жуна'н, васілё'к, гурто'к*.

Назоўнікі жаночага роду ў акцэнтным тыпе В звычайна маюць не менш чым два склады: *бахча', тайга', пахвала'*; з нескладовай асновай адзначаецца толькі назоўнік *тля*; назоўнікі ніякага роду могуць быць і аднаскладовымі: *дно', тло'*; і шматскладовымі: *мыццё', закрыццё'*.

3. Акцэнты тып “С” – націск на аснове ва ўсіх формах адзіночнага ліку і на канчатку – ва ўсіх формах множнага ліку: *колас, ко'ласа, але каласы', каласа'мі*.

4. Акцэнтны тып “D” – націск прыпадае на канчатак ва ўсіх формах адзіночнага ліку і на аснову – ва ўсіх формах множнага ліку: *труба', тру'бы*.

У акцэнтны тып “D” уключаюцца назоўнікі I і II скланенняў мужчынскага, жаночага і ніякага родаў, а таксама адзінкавыя назоўнікі агульнага роду: *гульба', мяжа', паласа'; акно', віно', вядро'; старшыня', слуга'*.

У складаных шматскладовых словах побач з асноўным націскам можа быць пабочны (больш слабы) націск, які звычайна прыпадае на першую частку слова, а асноўны націск – на другую частку складанага слова: *м'овазна'ўства, парав'озабудава'нне*. Пры трох і чатырох асновах у складаным слове могуць быць тры націскі – два першыя пабочныя, апошні асноўны: *м'отав'елаго'нкі, 'аэраф'отазды'мкі*.

Асаблівасці пастаноўкі слоўнага націску ў прыметніках.

Націск у прыметніках звычайна нерухомы. Пераважная большасць прыметнікаў мае націск на аснове і адносіцца да акцэнтнага тыпу “А”: *б'елы, б'осы, б'уры, в'остры, г'орды, дз'ікі, д'ужы, кр'углы, м'удры, р'оўны*, і толькі невялікая частка – націск на канчатку; яны адносяцца да акцэнтнага тыпу “В”: *глухі', густы', жывы', круты', крывы', малы', прамы', пусты', рабы', скупы'*,

Пры ўтварэнні форм вышэйшай ступені параўнання націск звычайна пераходзіць на суфіксы *-ей (-эй) ці-ейш-(-эйш-)*: *бяле'й, сіне'й, даражэ'й, цягне'йшы, храбрэ'йшы*. Разам з тым, сустракаюцца і формы *даро'жай, ц'ішай* (як варыянтныя), *выда'тнейшы, гало'ўнейшы, магу'тнейшы* (як норма).

У кароткіх формах прыметнікаў націск звычайна знаходзіцца на тым жа складзе, што і ў адпаведным поўным прыметніку: *вінава'т – вінава'ты, гато'ў – гато'вы, сла'вен – сла'ўны, дасту'пен – дасту'пны*, аднак у некаторых прыметніках адзначаецца іншае месца націску: *вясёлы – ве'сел, дараг'і – до'раг, хі'тры – хі'цер і хіцер*.

**СТЫЛІЗАЦЫЯ ЗМЕШАНАГА МАЎЛЕННЯ Ў АПОВЕСЦІ
В. БЫКАВА “АБЕЛІСК”**

“Если же взглянем на вопрос о смешении
или несмешении языков, должны будем
согласиться, что нет и быть не может ни
одного чистого, несмешанного языкового целого”

Бадуэн дэ Куртэнэ

Аб’ектам нашай увагі з’яўляецца змешанае маўленне, якое мы даследавалі на матэрыяле аповесці Васіля Быкава “Абеліск”. Пад змешаным маўленнем мы разумелі маўленне, у якім змешваюцца дзве моўныя сістэмы: сістэма адной мовы і сістэма другой. Такое маўленне звязана з паняццем двухмоўя (у прыватнасці рускай і беларускай моў) і вызначаецца адхіленнямі ў фанетычнай будове, марфалагічнай і сінтаксічнай арганізацыі, лексічным складзе адной мовы пад уплывам іншай. Змешанае маўленне – гэта сістэма элементаў, якія належаць розным мовам. Яно не мае стабільнай формы, характарызуецца варыянтнасцю ў залежнасці ад складу суразмоўцаў, іх нацыянальнасці, адукацыі, моўнай культуры, сітуацый зносінаў і г. д. Маўленне дзейных асоб у мастацкім творы мы разглядалі як стылізаваную пісьменнікам мову і мастацкую адзінку тэксту; вынік свядомага выбару неабходных элементаў жывой народнай мовы. Стылізацыя (франц. *stylisation* ад *style* ‘стыль’) – гэта мэтанакіраванае ўзнаўленне ў мастацкім творы моўных асаблівасцей стылю пэўнай эпохі, літаратурнага кірунку, індывідуальнай манеры пісьменніка, сацыяльнага асяроддзя, дыялектаў, гаворак, выбраных аўтарам у якасці пераймання (імітацыі) [2].

Сёння даволі часта на старонках перыядычных выданняў, у сродках масавай інфармацыі, публікацыях такое маўленне называюць трасянкай, маючы на ўвазе адметнасць моўнай культуры людзей з невысокім узроўнем адукацыі, якія не ў дастатковай ступені валодаюць рускай мовай, але актыўна яе ўжываюць разам з беларускай. Мы такога вызначэння як трасянка пазбягаем і гаворым пра змешанае маўленне. І, даследуючы мову згаданага творца, мы хацелі паглядзець, хто з быкаўскіх герояў гаворыць на так званай трасянцы. І тут узнікла цікавая акалічнасць: героі Васіля Быкава сваім змешаным маўленнем такі стэрэатып абвяргаюць. Будучы людзьмі сярэдняга ўзросту, вясковымі, якія пазней, праўда, пераехалі ў горад, але, што важна, з вышэйшай адукацыяй, прычым настаўнікі, былыя загадчыкі райана, журналісты, якія падчас камунікацыі ўжываюць у якасці сінонімаў словы *астаноўка - прыпынак*, *у баку ад дарог - у старане ад дарог*, *улада – уласць*. Ці правамерна ў такім выпадку гаварыць, што героі парушаюць норму? З пазіцыі літаратурнай мовы – так, бо парушаецца норма арталагічная – чысціні маўлення. Але існуе і дыялектная мова са сваёй выпрацаванай, трывалай, але неафіцыйнай нормай. Ці будзе тады ўжыванне гэтых русізмаў памылкай? А калі яшчэ згадаем такія інтэрферэмы як *пастараніліся*, *ножніцы*, *тожа*, *пачотна*, *труднасці*, *дзежавей*, *не абярнулася*, *граматны*, *хараішо*, *уласць*, то ўзнікае пытанне: як у такім

выпадку пазначаць русізм, калі згаданыя інтэрферэмы фіксуюцца слоўнікамі, напрыклад слоўнікам “Паўночна-заходніх гаворак Беларусі і яе пагранічча”? Па якой прычыне адбыўся пераход русізмаў у разрад дыялектызмаў? Тут мы можам гаварыць, па-першае, пра дыялектны ўзус (узус – моўная звычка, ужыванне слоў, форм, што замацавалася ў мове), у межах якога пры пастаянным кантактаванні рускай і беларускай моў і адбывалася так званае абеларушванне рускай лексікі і пры гэтым не парушалася ўсталяваная, неафіцыйная норма дыялектнай мовы. Па-другое, магчымая адсутнасць беларускамоўных адпаведнікаў для некаторых русізмаў у пэўнай мясцовасці, ужыванне якіх для літаратурнай мовы з’яўляецца парушэннем нормы, а для дыялекта – натуральнай з’явай.

Цікавым для нас заставалася пытанне пра тое, што змешваецца ў маўленні герояў “Абеліска”: беларуская літаратурная мова і дыялектная і)або беларуская літаратурная і руская мовы?

Разглядаючы пазіцыю “беларуская мова – дыялект” (левы блок схемы), знаходзім дастатковую колькасць фанетычных, лексічных, граматычных уласна дыялектызмаў: *шканчыку, шырай, вакно, роварам, капцюшка, палітом, ідзяцё* і інш. Вынікам такога змяшэння ў маўленні толькі аднаго персанажа, прычым настаўніка, з’яўляецца варыянтнае ўжыванне слоў літаратурнай і дыялектнай моў:

у акно – ля вакна
веласіпед – ровар
улада – уласць
быдта – быццам
вінаватых – невіноўных

Такое змешванне беларускай і дыялектнай моў вымагае нас гаварыць пра дыгласію як выкарыстанне варыянтаў адной мовы.

Ці можна думаць, што аўтар на прыкладзе маўлення аднаго чалавека сцвярджае мажлівасць раўнапраўнага выкарыстання дыялектызмаў і іх літаратурных адпаведнікаў, не пазначаючы гэта як парушэнне нормы?

Высокае па частотнасці ўжывання ў маўленні таго ж героя часціцы *да* і злучальнага слова *каторы* ў розных склонавых, родавых і лікавых формах (*каторая, каторым, каторага, каторыя, каторае*). Слоўнік фіксуе іх як дыялектызмы. Але што датычыцца злучальнага слова *каторы* і яго ўжывання ў беларускай мове, то існуе некалькі меркаванняў. Спадарыня Э.І. Барысаглебская адносна займеннік *каторы* нічым не адрознівае ад *які*. У сваю чаргу прафесар М.І. Канюшкевіч гаворыць, што слова *каторы* не эквівалентнае рускаму *который*, а таму пажадана ў мове яго выкарыстоўваць у якасці няпэўна-колькаснага лічэбніка. Тады паўстае пытанне, а чаму тут пры такой частотнасці ўжывання згаданых лексем аўтар не падае адпаведныя літаратурныя варыянты *так – які*?

Беларуска-руская інтэрферэнцыя (правы блок схемы) праяўляецца ў непасрэдным выкарыстанні рускіх слоў у беларускім маўленні. І тут ужо будзем гаварыць пра білінгвізм, калі адна асоба папераменна ў сваім маўленні

карыстаецца дзюма рознымі мовамі, што і адрознівае білінгвізм ад двухмоўя, дзе асоба карыстаецца дзюма мовамі ў аднолькавай ступені. У выніку такой інтэрферэнцыі персанажы актыўна ўключаюць у сваю камунікацыю як лексічныя інтэрферэмы – *астаноўка, даставерны, аднафамільцы, прападавацеляў, пісацеля, бязвесны, патрэбавалі*, так канструкцыі – калкі з рускай мовы – *ён быў правы, у даным выпадку, пад яго пачалам, па ходзе справы, тры класы абразавання*. Цікавы той факт, што інтэрферэмы прадстаўлены ў мове адукаваных людзей, настаўніка і журналіста, якія ведаючы нормы і літаратурнай і дыялектнай моў, цытуюць Талстога выключна па-руску, але тым не менш актыўна і часта выкарыстоўваюць такія змешаныя формы, якія нязначна, але дамінуюць у мове амаль усіх персанажаў. Ці азначае гэта, што Васіль Быкаў падтрымлівае і не аспрэчвае натуральнасці вынікаў такога кантактавання блізкароднасных моў і тым больш іх ужывання? Ці не даводзіць нам класік, што выкарыстанне беларуска – рускіх інтэрферэм у сваім маўленні яшчэ не паказчык неадукаванасці, непісьменнасці чалавека?

Канешне, маўленне дзейных асоб – вынік стылізацыі, але ці правамерна ў такім выпадку думаць, што стылізаваць, па сутнасці, можна як заўгодна і што заўгодна, спасылаючыся на аўтарскую фантазію і задуму, гаворачы, што гэтага вымагае сама творчасць і сам мастацкі тэкст? Але, калі настаўнік у сваім змешаным маўленні цытуе на чыстай рускай мове “Вайну і мір” Талстога, ці правамерна тады такое сцвярджэнне ў дачыненні да стылізацыі быкаўскага твора?

Безумоўна, нам цяжка гаварыць, наколькі маўленне герояў Быкава сапраўднае, жывое, натуральнае, але той кантэкст, тыя рэплікі, якія сустракаюцца, так ці інакш гэта падцвярджаюць. Быкаўскія творы – творы рэалістычныя, таму мы не можам гаварыць ні пра іронію, ні пра пародыю як моўную характарызацыю герояў, а таму ў дадзеным выпадку нам выпадае разглядаць толькі той тып маўлення, які ўласцівы гэтаму рэгіёну.

Такім чынам, на нашу думку, у аповесці Васіля Быкава пра змешанае маўленне можна гаварыць, па-першае, як пра стылізаванае і тады будзем пазначаць яго як мастацкі сродак, так і пра ўзуальнае, звыклае і тут гаворым ужо пра стыль пісьменніка. Прычым узуальнае, звыклае настолькі, што не замацаванае кадыфікаванымі нормаў ўжывання русізмаў і) або тых жа дыялектызмаў. Па-другое, што вельмі істотна, змешанае маўленне быкаўскіх герояў – маўленне адукаваных людзей.

І напрыканцы дададзім, што многія даследчыкі выступаюць наогул супраць таго, каб вывучаць змешанае маўленне на матэрыяле мастацкіх тэкстаў. Але ў прыватнасці для нашай краіны гэта набалелае, актуальнае і спрэчнае пытанне. Для нас мастацкі тэкст – гэта крыніца вывучэння такой з’явы, бо, і гэта неаспрэчны факт, беларуская літаратурная мова развівалася на аснове мастацкай мовы. Бясспрэчна можна сцвярджаць толькі адно і пры гэтым не памыліцца: змешанае маўленне – з’ява разнастайная і непрадказальная.

Літаратура

1. *Быкаў В.* Аповесці і апавяданні. Мн., 1978. С. 86–148.
2. *Юрэвіч А.* Стылізацыя // *Энцыклапедыя беларускай мовы.* – С. 538.

ЭПІСТАЛЯРНЫ ТЭКСТ: ПАНЯЦЦЕ, СТРУКТУРА, ТЫПАЛОГІЯ

1. Метадалогія даследавання эпістальнага тэксту ў сучаснай лінгвістыцы.

Эпістальны тэкст (далей – ЭТ) не быў яшчэ аб’ектам спецыяльнага лінгвістычнага даследавання ў беларускім мовазнаўстве. Хоць у нашых суседзяў – рускіх, украінцаў і палякаў – эпістальная традыцыя даследавана выключна ў *гістарычным, літаратуразнаўчым, стылістычным, структурна-семантычным і камунікацыйна-прагматычным* аспектах.

Пачынаючы з апошняй чвэрці ХХ ст., улік *чалавечага фактара ў мове* выклікае цікавасць лінгвістаў да камунікацыйна-прагматычных аспектаў выкарыстання мовы – да структуры камунікацыйнага акта, да пытання адэкватнасці маўленчых твораў намерам моўцы і яго камунікацыйна-дзейнасным патрэбам. Гэта па сутнасці азначае змену навуковай парадыгмы ў лінгвістыцы – змену структурна-семантычнаму падыходу камунікацыйна-прагматычным. Так, калі пры *структурна-семантычным падыходзе* даследаванне тэксту зводзілася ў асноўным да ўнутрымоўнага аналізу, а апісанне моўных адзінак абмяжоўвалася межамі мовы, то *камунікацыйная і прагматычная лінгвістыкі* зрабілі цэнтрам увагі ўзаемадзеянне тэксту з асобай моўцы з улікам пэўных экстралінгвістычных фактараў і ў канкрэтных умовах зносінаў (камунікацыйных сітуацыях).

Зыходзячы з гэтага, вызначым паняцце ЭТ.

1.1. Паняцце эпістальнага тэксту.

Да сённяшняга часу ў сучасных лінгвістычных і літаратуразнаўчых работах назіраецца пэўны разнабой, звязаны з вызначэннем такога паняцця, як “эпістальны тэкст”.

Так, у спецыяльнай літаратуры ЭТ у асноўным вызначаецца як:

- 1) рэалізацыя вуснай мовы ў пісьмовай форме: ліст – гэта знакавая сістэма фіксацыі маўлення, якая дазваляе замацоўваць жывое маўленне рэальнай асобы ў часе і перадаваць яго на пэўную адлегласць;
- 2) твор маўлення, прадукт маўленчай дзейнасці.
- 3) сродак / вынік працэсу камунікацыі: перапіска (ліставанне, або абмен лістамі) – гэта нішто іншае, як рэальны працэс зносінаў.
- 4) камунікацыйны акт, формула ЭТ вызначаецца пры гэтым наступным чынам: АДРАСАНТ – ПАВЕДАМЛЕННЕ – АДРАСАТ.

1.2. Дыферэнцыяльныя прыметы ЭТ.

1. У адрозненне ад вуснага маўлення, ЭТ уласціва пісьмовая форма зносінаў, часава і прасторава дыстанцыраваная.

ЭТ мае наступныя асаблівасці, абумоўленыя пісьмовай формай рэалізацыі: імкненне да *шаблону*, да *выкарыстання гатовых маўленчых формул*.

2. Дыялагічнасць ЭТ, у сувязі з чым можна казаць пра фарміраванне дыялагічнага адзінства лістоў.

3. Антрапацэнтрызм ЭТ. Важнасць фактара адрасата, якім з'яўляецца канкрэтная моўная асоба. Паміж зместам і формай ЭТ, з аднаго боку, і адрасатам, з другога, існуе жорсткая карэляцыя: разам з іншымі экстралінгвістычнымі фактарамі, фактар канкрэтнага адрасата вызначае камунікацыйную прыроду ЭТ, зместавую структуру ліста, яго структуру, афармленне кантактнай рамкі, лексічнае напаўненне і сінтаксіс тэксту.

4. ЭТ валодаюць высокай прагматычнай накіраванасцю.

5. ЭТ – гэта спецыфічная форма зносінаў. У адрозненне ЭТ ад іншых пісьмовых тэкстаў, у ЭТ заўсёды рэалізуецца фатычная функцыя: устанаўліваюцца кантакты з адрасатам і пэўныя міжасобасныя адносіны (афіцыйныя і неафіцыйныя).

6. Непасрэдная сувязь ЭТ з сістэмай моўнага этыкету БЛМ: у прыватнасці, выкарыстанне гатовых, прынятых у пэўны перыяд этыкетных формул, пры дапамозе якіх якраз і рэалізуецца фатычная функцыя.

Такім чынам, пад **эпістальярным тэкстам** прапануем разумець *твор пісьмовага маўлення, які складаецца паводле структурна-кампазіцыйных схем згодна з сістэмай прынятых у пэўны перыяд у канкрэтным лінгва-культурным калектыве камунікацыйных формул і які мае на мэце ажыццяўленне дыстантных міжасобасных зносінаў, а таму прагматычна і граматычна арыентаваны на асобу суразмоўцы – канкрэтнага адрасата*.

Гэтае азначэнне лепш за ўсё адлюстроўвае, на нашу думку, прагматычную і граматычную прыроду ЭТ як фатычнага асобасна арыентаванага маўленчага твора.

1.3. Структура ЭТ.

Тэкст ліста, як мы высветлілі, рэгламентаваны пісьмовай формай рэалізацыі. Ён ствараецца па пэўных законах – паводле пэўных мадэлей ці структурна-кампазіцыйных схем. Таму нельга казаць пра поўную свабоду пры напісанні ліста, нават у выпадку неафіцыйнага (сяброўскага) тэксту. Усё роўна прыходзіцца прытрымлівацца пэўных канонаў складання лістоў. Разгледзім некаторыя з іх.

Да традыцыйных эпістальярных элементаў ліста адносяцца:

1. Прывітальны (салютатыўны) комплекс, або **Прамакол*²:

1.1. Ветлівыя звароты (**prescriptio*): імя атрымальніка ліста ў адрасатыўнай функцыі; пры афіцыйнай камунікацыі – з яго *атрыбутамі*, што вызначаюць сацыяльны статус адрасата (*атрыбуцыя адрасата*): **Яснавяльможны міласцівы мой пане канцлеру В.К.Л. мой міласцівы пане і дабрадзею** (Язафат Кунцэвіч);

1.2. Этыкемы вітання (**salutatio*): **Дабрыдзень, паночкі!** (Багдановіч);

1.3. Формулы ўстанаўлення “высокіх” фатычных зносінаў адрасанта з адрасатам: **Даруйце, што асмельваюся так часта Вам дакучаць...** (Купала);

1.4. Этыкемы падтрымання / захавання “высокіх” фатычных зносінаў³:

1.4.1. **Дзякую-формулы:** *Сёння атрымаў ажно два Вашы пісьмы і прыношу Вам сардэчную падзяку за ветлівасць* (Ельскі);

1.4.2. **Формулы-захапленні з нагоды атрымання ліста:** *Сёння атрымаў ветлівае Ваша пісьмо і, цешуся, што...* (Ельскі);

1.4.3. **Формулы прыцягнення ўвагі:** *Падаруй нам сябе яшчэ на колькі хвіляў!* (Дунін-Марцінкевіч);

1.4.4. **Формулы са згадкай аб сустрэчы / просьбе / даручэнні ў мінулым:** *Выконваючы Ваша даручэнне, паведамляю, што...* (Ельскі); *Апіраючыся яшчэ на віленскае наша бачанне, пазваляю сабе Вас патурбаваць сваімі клопатамі* (Ластоўскі);

1.4.5. **Формулы са згадкай аб напісаным / атрыманым лісце:** *Сёння атрымаў Ваша пісьмко і адразу адказваю; Перадаючы... пісьмо пана У[рублеўскага] у Вашы наважаныя рукі, цісну іх сардэчна і аддаю сябе вашай увазе* (Ельскі);

2. **Асноўная⁴ – інфармацыйная – частка ліста, або *Narratio:** выклад сутнасці ліста: *Я хацеў бы запытацца Вашай ласкі, што добрага чутно аб маёй справе?..* (Купала);

3. Развітальны комплекс, або *Эсхатакол (*subscriptio):

3.1. Формулы-стымулы / запрашэнні да працягу камунікацыі:

3.1.1. **Формулы-просьбы да адрасата (*petitio):** *Ізноў прашу, – друкуйце замяні дрэнні, заклінаючы п. Антонія іменем еўропеізма, культурнасці і т.д., а п. Ластоўскага іменем мадэрнізма і т.д.* (Багдановіч); *Прашу Вас ласкай, зрабіце для мяне гэту справу* (Купала);

3.1.2. **Формулы-імператывы:** *Адкажыце, калі воля, без спешкі, калі знойдзецца вольная хвіліна* (Лучына); *Будзь ласка, пішыце* (Багдановіч); *Пішыце, паночку, што чуваць у Петраградзе, што і як з нашымі беларусамі* (Купала).

3.1.3. **Формулы-пытанні:** *Як Вы, Паўло Грыгоровіч, глядзіце на гэту справу?; Калі, даражэнькі паночку, будзеце ў Вільні?* (Купала);

3.2. Формулы-маркёры / паказальнікі ўзроўню фатычных зносінаў паміж адрасантам і адрасатам⁵:

3.2.1. **Формулы-зычэнні:** *...далучаю пажаданні, каб літасцівы Бог даў палёжку ў Вашым здароўі* (Ельскі); *Шлю Вам шчырае жыццёнае вясёлых свят і ўсяго найлепшага ў жыцці* (Купала);

3.2.2. **Формулы-прывітанні іншаму адрасату // ад іншага адрасанта:** *Кланяюся знаёмым. Мае дзеткі цябе абдымаюць* (Дунін-Марцінкевіч); *Шчырае прывітанне хлопцам* (Купала);

3.2.3. **Формулы-запрашэнні да кантакту ў будучыні:** *Добра было б пабачыцца; Чакаем хуткага ад Вас адказу* (Купала);

3.2.4. **Формулы-“сціпласці”:** дэманструюць прыярытэтнае становішча адрасата: *Прсячы пра гэта, маю гонар з глыбокай павагай падпісацца. Вяльможнага пана дабрадзея найніжэйшы слуга Вінцэнт Марцінкевіч* (Дунін-Марцінкевіч); *Прабачце, дарагі пане Зяноне, што забраў у вас дарагі час пісьмом, даўжынёй з вярсту* (Лучына);

3.3. Развітальныя этыкемы: *Будзьце здаровенькі і вясёленькі* (Купала);

3.4. **Уласна фатычныя рэлятывы:** этыкетныя шаблонныя ўстойлівыя формулы тыпу 3 пашанай; *Цалую; Абдымкі і прывітанне; Поўны пашаны, прязны і ўдзячнасці;*

3.5. Подпіс: *Ваш Максім* (Багдановіч);

4. **Знешняя рамка ліста:** дата (*часавая лакацыя*) і месца (*прасторавая лакацыя ліста*);

5. **P.S.⁶:** *Нізкі наклон і жаданне ўсяго найлепшага пані Пясецкай* (Купала).

1.4. Тыпалогія ЭТ.

Тыпалогія заснавана на ўліку некалькіх параметраў – як экстралінгвістычных, так і ўнутрымоўных:

1) характару статусна-ролевых міжасобасных адносінаў паміж камунікантамі: наяўнасці службовай **vs.** сямейнай (сваяцкай) або сяброўскай сувязі, ступені блізкасці, узроўню знаёмства, дыстанцыя паміж адрасантам і адрасатам;

2) мэты і зместу паведамлення; характару маўленчай сітуацыі;

3) будовы ЭТ.

У адпаведнасці з гэтымі прыкметамі вылучаюцца тры класы ЭТ:

1. Дзелавыя статусна-арыентаваныя лісты:

1) поўная адсутнасць сяброўска-(інтымна-) асобасных адносінаў паміж адрасантам і адрасатам, які належыць, як правіла, да больш высокага сацыяльнага рангу; у афіцыйных лістах камуніканты імкнуцца быць узорна ветлівымі, захоўваюцца сацыяльны статус камунікантаў (сацыяльная дыстанцыя паміж імі далёкая (афіцыйныя асобы) або сярэдняя (калегі па працы));

2) ліставанне ў асноўным засяроджана на “абмеркаванні” падзей пад грыфам грамадскай важнасці і важкасці, што знаходзяцца ў непасрэднай кампетэнцыі камунікантаў або аднаго з іх; перадумовы ўзнікнення: далёкая сацыяльная дыстанцыя, розніца ва ўзросце, афіцыйнасць маўленчай сітуацыі, паважлівае стаўленне да адрасата і інш.;

3) структура такіх тэкстаў закрытая; структурныя часткі аблігаторныя; стэрэатыпнасць (шаблоннасць) структурна-кампазіцыйных схем; павышаная / падкрэсленая этыкетнасць.

2. Прыватныя афіцыйныя (статусна-арыентаваныя) лісты:

1) такія ЭТ адлюстроўваюць зносіны знаёмых, якія прытрымліваюцца далёкай сацыяльнай дыстанцыі;

2) такія лісты прысвечаны асобасна або грамадска значымай праблематыцы; вельмі часта гэта – афіцыйныя лісты, што суправаджаюцца інфармацыяй прыватнага характару: падзяка адрасату за нешта зробленае; вітанне яго службы: нараканне на хваробу і пад.

3) структура закрытая; структурныя часткі аблігаторныя; стэрэатыпнасць (шаблоннасць) структурна-кампазіцыйных схем; этыкетнасць; рэалізацыя фатычнай інтэнцыі моўцы.

3. Прыватныя неафіцыйныя (персанальна-арыентаваныя) лісты (у асноўным прыватная побытавая перапіска):

1) у такіх лістах камуніканты імкнуцца захаваць блізкі тып адносінаў, што склаўся, абмяняцца меркаваннямі, пачуццямі, думкамі, сацыяльны статус камунікантаў пры гэтым разбураецца, бо не мае пры такім тыпе зносінаў ніякага значэння.

2) такія ЭТ ствараюцца з патрэбы зносінаў членаў адной сям’і, добра знаёмых, паміж якімі ўстаноўлена блізкая (сваякі, сябры) або вельмі блізкая (інтымная) (муж з жонкай, брат з сястрой, дачка з маці і г.д.). сацыяльная дыстанцыя. Неафіцыйнае прыватнае ліставанне абслугоўвае як паўсядзённую, побытавую, так і надпобытавую сферы зносінаў асоб, што знаходзяцца ў бліжэйшым кантакце.

3) структура адкрытая; структурныя часткі неаблігаторныя; большая свабода ў будове тэксту; павышаная рэалізацыя фатычнай інтэнцыі моўцы на міжасобасныя зносіны. У ЭТ з неафіцыйным тыпам зносінаў (асабліва ў выпадку сяброўскай і інтымнай камунікацыі) мае месца сутыкненне розных тэм, стыляў, жанраў, што матывавана *размоўнасцю* такіх ЭТ.

2. Практыкум. Эпісталярны этыкет беларусаў: да пытання станаўлення эписталярнай нормы беларускай мовы.

Ліставанне класікаў нацыянальнай культуры – гэта, без перабольшання, бяспэжны нацыянальны скарб, пакуль належным чынам не вывучаны ні моваведамі, ні літаратуразнаўцамі. Недаацэньваць яго мы проста не маем аніякага маральнага права, бо гэта адзін са спосабаў (а часам адзінкавы) пачуць жывы голас эпохі. Лісты – гэта своеасаблівая “машына часу”, якая пераносіць нас у будучыню ці ў самае далёкае мінулае, дзякуючы чаму мы маем мажлівасці кантактаваць з нашымі нашчадкамі ці продкамі.

Для нас жа, моваведаў, гэта цудоўная крыніца-захаваўніца нацыянальнай спецыфікі і адметнасці беларускай мовы і беларускай культуры, якая ў нашым выпадку дазваляе выявіць тэндэнцыі ў станаўленні норм беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ ст., у прыватнасці, эписталярнай нормы.

Матэрыялам нашага даследавання стала эписталярная спадчына класікаў беларускай нацыянальнай літаратуры: пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, бацькоў першага нацыянальнага адраджэння Аляксандра Ельскага, Янкі Лучыны, Браніслава Эпімаха-Шыпілы, Вацлава Ластоўскага, Максіма Багдановіча, Янкі Купалы і Якуба Коласа. Усе яны – носьбіты ўзорнай беларускай мовы, а таму дадзены матэрыял з’яўляецца рэлевантным і для больш шырокіх абагульненняў і высноў, датычных усёй беларускай мовы.

Разгледзім моцныя пазіцыі ліста – найбольш знакавыя ў плане адлюстравання уласна беларускай этыкетнай спецыфікі: (1) *прывітальны комплекс* і (2) *развітальны комплекс*. Пры гэтым будзем улічваць *афіцыйны* (статусна-арыентаваны; *Вы*-камунікацыя) *vs.* *неафіцыйны* (персанальна-арыентаваны; *Ты*-камунікацыя) характар лістоў.

Увага будзе звернута перадусім на спецыфічныя, адметныя канструкцыі ў эписталярным ідыястылі кожнага творцы. Варта адзначыць пры гэтым, што і ў эписталярным жанры ўсе класікі беларускай літаратуры не менш цікавыя (!), чым у паэтычным ці ў празаічным жанрах.

2.1. Лістоўны стыль пачынальнікаў новай беларускай літаратуры.

Як паказвае наш матэрыял, пытанне станаўлення эписталярнай нормы беларусаў варта разглядаць у кантэксце ўзнікнення новай беларускай

літаратурнай мовы, да фарміравання якой непасрэднае дачыненне мелі пачынальнікі новай беларускай літаратуры. Адною з такіх асоб, што прычыніліся да гэтага працэсу, быў **Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч** (ліставанне 1851-1870 гг.). Як ільва пазнаюць па кіпцюрах, так сапраўднага мэтра можна пазнаць па ягоных лістах. Лісты “*песняра беларускага народа, якім зрабіўся пад старасць*” (так Дунін-Марцінкевіч піша пра сябе ў лісце да Ю. Сікорскага; 1855) вытрыманы ў лепшых традыцыях старадаўняга ліставання. Пры гэтым усе яны прасякнуты адметным гумарам і мудрасцю аўтара, які часам хаваецца за псеўданім *Навум Прыгаворка* (ліст да У. Сыракомлі; 1855). Дастаткова арыгінальнымі на фоне традыцыйнага вакатыва *пане* (параўн.: *Высакародны пане Адаме!* – з ліста да А. Кіркора) з’яўляюцца ветлівыя звароты з элементам *дабрадзея* / *дабрадзеяка*: *Вяльможны пане дабрадзея!*; *Вяльможнай іх міласці пані Скіндэравай Пані і Дабрадзеіцы ў Люцыне і сяброўскі зварот да Ю. Сікорскага: Любы Юзэфе!* Адночы спрацавала і французская мадэль ветлівага звароту: у лісце да М. Аргельбранта пісьменнік звяртаецца па-французску: *à Monsieur Monsieur Olgebrandt!* Можна дапусціць, што салонны зварот *Monsieur* быў даволі частотным пры ліставанні ў XIX ст. – у сувязі з модай на французскую мову ў пэўным асяродку.

У адпаведны еўрапейскі культурна-гістарычны кантэкст упісваюць Дуніна-Марцінкевіча як аднаго з найбольш адукаваных творцаў свайго часу і развітальныя формулы. Перадусім лацінская сентэнцыя *Vale et me ama* (*Бывай і любі мяне*). Параўн. з калькаванай формулай у лісце да А. Кіркора: *Любі любячага цябе Навума*. Іншыя развітальныя канструкцыі адпавядаюць кампанентам універсальнай (інварыянтнай) мадэлі ліста таго часу: *Застаюся з глыбокай пашанай вяльможнага пана дабрадзея найніжэйшым слугой; Ласкавай пані маё глыбокае шанаванне!*

Пэўным чынам ідэнтыфікуюць эпістальярную асобу знакамітага пісьменніка і ягоныя подпісы: пры афіцыйным ліставанні: *Вінцэнт Марцінкевіч*; пры неафіцыйным ліставанні: *Твой Навум Прыгаворка; Той Марцінкевіч*.

Значны ўнёсак у справу адраджэння беларускай культуры зрабіў выдатны дзеяч беларускага нацыянальнага адраджэння, чалавек энцыклапедычных ведаў **Аляксандр Ельскі** (ліставанне 1870-1901 гг.). Эпістальярныя этыкемы ў яго лістах выразна карэлююць з лістоўнай традыцыяй беларускай шляхты XVII-XVIII стст. Вылучаюцца і новыя элементы, якія маюць месца ў лістах пачатку XX ст. Яго лісты нібы мосцік паміж старадаўнім крыўскім лістоўным стылем і лістоўным нашаніўскім стылем.

У ветлівых зваротах дамінуе польскі вакатыў *пане*: *Шаноўны пане!*; *Шаноўны пане прафесар!*, а таксама кантамінаваныя варыянты тыпу *Вяльможны пане дабрадзею*. Ёсць і адметныя этыкемы: *В[яльможны] Ю.І. Крашэўскі!* Аднак больш выразная спецыфіка назіраецца ў вітальных канструкцыях з кампанентам *зямляча*: *Шаноўны (мой) зямляча!*; *Паважаны зямляча!*; *Шаноўны пане прафесар і зямляча (мой)!*; *Вельмі шаноўны пане і найласкавейшы зямляча!* Гэтая этыкема ўласцівая толькі эпістальярнаму ідыястылю А. Ельскага.

Формулы развітальнага комплексу ў лістах А. Ельскага не менш адметныя. Беларусы звычайна на развітанне ў лістах *ціснуць руку*: *Пасля гэтых слоў мне вельмі прыемна з пашанаю **паціснуць** Вашу **шляхетную руку** і прасіць не забываць. Addаны слуга.* А. Ельскі ж, развітваючыся са сваімі адрасатамі, у асноўным *цісне далонь (!)*. Вось дзе сапраўдная спецыфіка: *Чакаючы ласкавага адказу, **цісну сумленную** Вашу **далонь**, заўсёды гатовы да паслуг і поўны павагі зямляк; Пасылаючы Вам сардэчнае прывітанне і **паціскаючы** Вашу **высакародную далонь**, застаюся самым зычлівым і addаным слугой; Пры гэтым прашу прыняць выразы маёй пашаны і **поціск далоні**. Addаны зямляк і слуга; Чакаючы адказу і **паціскаючы** **высакародную** Вашу **далонь**, застаюся поўны павагі і зычлівасці, найaddанейшы слуга і зямляк; Будзьце здаровы і **паціскаю** **высакародную** Вашу **далонь**; Чакаючы ласкавага адказу і жадаючы здароўя і поспехаў, **цісну** вашу **высакародную далонь**, поўны пашаны слуга і зямляк ваш; Будзьце здаровы, дарагі пане, **цісну** **высакародную** Вашу **далонь**. Поўны пашаны і прыязні слуга і зямляк Ваш; Пры гэтым выпадку далучаю Вам традыцыйную аплатку, знак любові, братэрства і спакою, **цісну** **высакародную** Вашу **далонь** і прыношу навагоднія пажаданні. Addаны Вам слуга і суайчыннік. Як бачым, вельмі часта развітальныя формулы ўжываюцца ў адным комплексе з пажадальнымі этыкемамі.*

Толькі аднойчы *высакародная далонь* амяняецца на *братнія абдымкі*: *Далучаю выразы пашаны і **братнія абдымкі**.*

У лістах Ельскага засталіся выразныя элементы рэлятываў старадаўняга шляхетнага лістоўнага стылю: *Чакаючы адказу, мне прыемна засведчыць пашану, з якой застаюся да шаноўнага земляка-дабрадзея – **найніжэйшы слуга** Аляксандр Ельскі; Давяраючыся памяці і ласцы, застаюся з сапраўднай **пашанаю**. **Найніжэйшы слуга** Алякс. Ельскі; Пры гэтай нагодзе прыемна мне засведчыць пашану, з якой застаюся в[яльможнага] **пана добрадзея слуга** Аляксандр Ельскі; Чакаючы адказу, далучаю выразы глыбокай **пашаны**, з якой застаюся назаўсёды; ...пра што наведамляючы, давяраюся Вашай памяці і прыхільнасці. Addаны сэрцам і ўдзячны; Пасля гэтых слоў, давяраючыся Вашай памяці, застаюся поўны пашаны і пакланення **Слуга** Ваш і суайчыннік; Прыміце ж, шаноўны пане, пры гэтай нагодзе выразы **найглыбокай пашаны** і павагі да **слугі** і суайчынніка, цалкам Вам addанага; Няхай Бог Вас падтрымлівае і захоўвае для беднага краю! Поўны да Вас невымоўнай **пашаны** **Слуга** і суайчыннік.*

На падкрэсленую ветлівасць Ельскага ўказвае і той факт, што на працягу ўсяго ліставання Ельскі выкарыстоўвае формулы тыпу *Ваш верны слуга; Найніжэйшы слуга; Addаны слуга*. Спрацоўвае т.зв. “кодэкс сціпласці”, калі адрасант падкрэслівае перавагу адрасата і ўласную прыніжанасць, да чаго абавязвала *ars epistolandi* яшчэ з XVI-XVII стст.

“Поціск далоні” падтрымлівае яшчэ адзін выбітны прадстаўнік новай беларускай літаратуры – **Янка Лучына** (ліставанне 1887-1894 гг.): *З сапраўднай прыязнасцю **паціскаю** вашу **далонь**; Далучаю словы сапраўднай*

павагі і цісну вашу далонь са шчырай прыязню; Далучаю сардэчны поціск далоні; Ад усяго сэрца цісну вашу далонь.

Пачатак ліста ў Я. Лучыны традыцыйны для таго часу: *Дарагі і шаноўны пане!; Шаноўны пане!; Дарагі пане!*

Формуламі-паказальнікамі “высокіх” фатычных зносінаў паміж аўтарам і яго адрасатамі выступаюць, як правіла, формулы: *Далучаю словы шчырай прыязні і сапраўднай павагі; З належнай павагай і прыязнасцю; Чакаю вашага адказу. Шчыра вам addаны; Шчыра addаны шаноўнаму пану, з належнай павагай; Шчыра прыязны.*

2.2. Стыль лістоў прадцечы беларускага нацыянальнага адраджэння Браніслава Эпімаха-Шыпілы.

І ў лісце хроснага бацькі цэлай кагорты беларускіх культурных дзеячаў нашаніўскай пары, аднаго з першых кіраўнікоў беларускай выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”, апекуна і настаўніка Янкі Купалы, праф. Б. Эпімаха-Шыпілы да мастака Баляслава Русецкага (1900 г.) таксама бачым традыцыйны для пачатку ХХ ст. ветлівы зварот *Шаноўны пане!* Развітальная ж формула вельмі нагадвае стыль ліставання беларускай інтэлігенцыі ХІХ ст. Параўн.: *Найпакорней перапрашаючы шаноўнага пана за гэтую затрымку, маю гонар заставацца з глыбокаю павагаю да Вас найніжэйшы слуга Браніслаў Эпімах-Шыпіла* [Янушкевіч 2002: 159]. У другім лісце ў рэдакцыю знакамітага часопіса “Крывіч” (1923 г.), напісаным на сакавітай беларускай мове, столькі эпістальна-этыкетных канструкцый, невядомых нам дагэтуль, што па іх можна меркаваць аб высокай эпістальнай культуры беларускай інтэлігенцыі таго часу. Параўн.: *Вельміпаважаная рэдакцыя! ... Дужа я ўсьцешыўся, пабачыўшы першы раз гэты родны часопіс... Вот жа дарагія і каханья рэдактары, пане Вацлаве і пане Кляўдыюшу, успомніце аб сваім старым земляку, каторы цудам праве ўцалеў дагэтуль... Будзьце ласкавы прыслаць мне поўны камплект гэтага дарагога для мяне Вашага выданьня... На міласць Боскую прашу Вас аб гэтым. Буду Вам за гэта вельмі і вельмі ўдзячны... І зноў “кодэкс сціпласці” і гіперветлівасці вытрыманы па ўсіх законах лістоўнага жанру: Чакаючы з вялікай нецярплівасцю весткі ад Вас і спаўнення маеі просьбы, сардэчна ўсціскаю Вас, дарагія браты-землякі, і, пасылаючы Вам і ўсім там беларусам свой нізенькі паклон, астаюся з пашняй addаны Вам Браніслаў Эпімах-Шыпіла. У P.S. фарпост беларускай нацыянальнай культуры ў тагачаснай сталіцы Расійскай імперыі піша: З Чыкага (Амэрыка) меў я несказаную радасьць атрымаць піскульку ад Язэпа Варонкі... І традыцыйны беларуская развітальная этыкема: *Бывайце здаровы і вясёлы, каханья і дарагія мае!!! Ваш Бр. Эпімах-Шыпіла* [Янушкевіч 2002: 161-162].*

2.3. Пачаткі нашаніўскай лістоўнай традыцыі: эпістальная асоба Вацлава Ластоўскага.

Б. Эпімах-Шыпіла, згадваючы Вацлава Ластоўскага ў сваім лісце да “крывічан” (*Аж слёзы ад радасьці брызнулі ў мяне з вачэй, як пабачыў я Вашы назвіскі: “Под рэдакцыяй В. Ластоўскага і К. Дуж-Душэўскага”* [Янушкевіч

2002: 161]), нібы ўказвае нам далейшы кірунак нашага артыкула. Такім чынам, наступны прыпынак – эпістальярная спадчына ідэолага і сакратара беларускага нацыянальнага адраджэння **Вацлава Ластоўскага**.

Рэдакцыйны сакратар “Нашай Нівы”, акадэмік Вацлаў Ластоўскі прытрымліваўся старадаўняй беларускай лістоўнай традыцыі (ліставанне 1908-1936 гг.). Гэта відаць з лістоў знакамітага філолага і гісторыка.

Ветлівыя звароты самыя разнастайныя – у залежнасці ад сацыяльнага статусу адрасатаў: ад шляхетнага *Пане Антоне!*; *Высокапаважаны Пане Д-ру Свянціцкі*; *Вельміпаважаны пане Іонінас*; падкрэслена афіцыйнага *Яго Дастойнасці Грамадзяніну*⁷ Міхаілу Язэпавічу Зварыку ў Нью-Йорку (1921)⁸; да сямейна-сваяцкага *Дарагая Маріюсь* і *Даражэнькія*. На фоне згаданых этыкем вылучаюцца: ветлівы зварот *Таварышы!* (ліст да невядомых асоб; 1920) і ўласна народны *Дарагі Дзедка!* (ліст да Адама Багдановіча; 1936).

Развітальны комплекс добра распрацаваны. Тут маюць месца канструкцыі рознай прагматычнай накіраванасці: просьбы, імператывы, пажаданні, рэлятывы і ўласна развітання. Параўн.: афіцыйныя: *Мацуйцеся, трымайцеся – хутка нашаму гору канец будзе. Затым да пабачэння на незалежнай Бацькаўшчыне. Паклоны; Астаюся з вялікай пашанай; Затым прыміце запэўненне праўдзівай да Вас пашаны; (Затым) Прыміце запэўненне ў праўдзівай пашане*; неафіцыйныя: *Дык чакаю тэрміновай адпаведзі. Цалую; Затым сардэчна цалую ўсіх Вас*.

Подпісы аўтара дыферэнцаваныя ў залежнасці ад статусу адрасата: *В. Ластоўскі; Ваш В. Ласт; ВЛаста; Власт* (у афіцыйных лістах); *Ваш В.Л.; Вацлаў* (пры неафіцыйным ліставанні).

2.4. Максім Багдановіч на эпістальярным небасхіле.

Сярод ветлівых зваротаў у лістах М. Багдановіча (ліставанне 1909-1917 гг.) прадстаўлены як адначленныя, так і двухчленныя формулы: *Паночкі!*; *З шасцю гадамі, паночкі!*; *Паважаемыя паночкі!*; *Пане Вацлаве!*. У лісце да Ф.Я. Корша (1913) прадстаўлена і ўласна руская трохчленная інавацыя: *Вельмішаноўны Фёдар Яўгеньевіч*.

Не зусім характэрная для эпістальярнай традыцыі таго часу рыса – ужыванне разам этыкемы вітання + ветлівага зварота: *Дабрыдзень, паночкі!*; *Дабрыдзень, пане Вацлаве!*.

Развітальныя формулы ў лістах Багдановіча карэлююць з рознымі мадэлямі: *А за ўсім тым – бывайце здаровы, панове!*; *Паклон п. Шыпіле – пазнаёміліся ў Вільні*; *Кланяюся ўсім*. Ёсць рэшткі і старадаўняй лістоўнай традыцыі: *Чакаючы адказу, астаюся Вашым слугой*. А таксама руска-беларускія ізафраземы: *Прашчайце, паночкі; Яшчэ раз прашчайце*.

Такім чынам, адчуваецца ўплыў на паэта як нацыянальнай – уласна беларускай – традыцыі, так і рускай лістоўнай і больш шырока – культурнай традыцыі таго часу.

У подпісах сапраўды творчых людзей ніколі не бывае аднастайнасці. Гэтаксама і з аўтарам “Зоркі Венеры”: *М. Багдановіч; М.Б.; Максім Б-віч; Максім; Ваш Максім*.

2.5. Працяг нашаніўскай лістоўнай традыцыі ў лістах Янкі Купалы.

Кожны ліст Купалы (ліставанне 1909-1942 гг.) па сваёй прыродзе этыкетны і нацыянальна маркіраваны, што дазваляе выявіць пэўныя тэндэнцыі. Больш за тое, лісты Купалы – лакмусавая паперка таго, што адбывалася з самім Купалам і з беларускай інтэлігенцыяй у 10-40-я гады XX ст.

У афіцыйных лістах Купалы ў перыяд з 1909 г. па 1929 г. дамінуюць **двухчленныя афіцыйныя ветлівыя канструкцыі**, што адпавядаюць мадэлі: *фатычны маркёр + вакатыў*. Яны прадстаўлены дзвюма разнавіднасцямі:

1) ветлівымі зваротамі з памяншальна-ласкальным вакатывам паночку: *Вельмі паважаны паночку!*. У іншых лістах у адпаведнай формуле змяняюцца толькі фатычныя маркёры або іх форма. Параўн.: *Вельмі паважаны і дарагі / даражэнькі паночку!*; *Даражэнькі / Шчырапаважаны паночку!* У двух лістах да А.І. Луцкевіча (1913) прадстаўлены ўсяго адзін структурны кампанент: *Паночку!*.

Паралельна выкарыстоўваюцца таксама этыкемы з вакатывам *пане*: *Шаноўны пане рэдактар!*; *(Вельмі) Паважаны пане!*; *Вельмі паважаны Пане Рэдактар / Вельмі паважаны Пане Прафесар!*. У лісце да Я.Ф. Карскага (1922) прадстаўлена старадаўняя лістоўная формула: *Яго Міласці праф. Карскаму. Паважаны Прафесар!*. У той жа час як у сваіх рускамоўных лістах паэт звяртаецца да адрасатаў, звычайна старэйшых за сябе і вельмі паважаных, па імені і імені па бацьку (*Глубокоуважаемый Лев Наумович!* і г.д.). Цікава, што ў беларускамоўных пасланнях такой формы звароту не сустракаецца да 1929 г.

2) традыцыйнымі для таго часу ўласна беларускімі народнымі ветлівымі зваротамі з кампанентам дзядзька: *Дзядзька Тарас!* (ліст да Б.А. Тарашкевіча; 1914); *Вельмі паважаныя дзядзькі!*⁹ (ліст у рэдакцыю газеты “Дзянніца”; 1918).

Як паказвае матэрыял, этыкемы з *панамі* і *паночкамі* з’яўляюцца ў беларускамоўных лістах Купалы найбольш прадуктыўнымі спосабамі **афіцыйнага** ветлівага звароту да адрасата. Такое становішча рэчаў захоўвалася ў эпісталаграфіі паэта да 1922 г. А з ліста, які датуецца **1937 г.** (!), па сутнасці пачынаецца **новы – савецкі – перыяд ліставання** песняра. Пра гэта сведчаць шматлікія *дарагія таварышы* ў беларускамоўных лістах паэта (*таварыш* як маркёр афіцыйнасці эпістальярнага дыскурса паэта). Ёсць нават прыклад рускамоўнага ліста да жонкі пісьменніка М.Э. Зінгера, у якім паэт выкарыстоўвае зварот *таварыш* у дачыненні да асобы жаночага полу. А гэта азначае змену акцэнтаў у лістоўнай традыцыі, у сістэме эпістальярнай нормы беларусаў, якая па сутнасці разбураецца. Мусім, такім чынам, канстатаваць, што якраз у 30-ыя гады ў Купалавых лістах афіцыйнага характару ветлівыя звароты *таварыш / таварышы* выцясняюць традыцыйныя інтэлігенцкія і народныя звароты з кампанентамі *пан / паночак, дзядзька / дзядзькі*. Параўн.: *Дарагі тав. Масэнка!*; *Дарагія таварышы!*; *Дзень добры, таварыш Машара, на вызваленыя землях Заходняй Беларусі!*; *Паважаны тав. Дырэктар!*; *Мілыя таварышы!*. І нават у сяброўскіх лістах маем: *Дарагія таварышы Крупеня і*

Гарбуноў!; Дарагія **таварышы** Кузьма і Кавалёў!. Бачна, што паэт заціснуты ў рамкі савецкага эпістальнага шаблону.

З 1930 года ў ліставанні паэта пачынаюць фіксавацца і **трохчленныя афіцыйныя формулы**: *фатычны маркёр + імя + імя па бацьку*. Параўн.: *Вельмі наважаны і дарагі Паўло Грыгоравіч!*; *Дарагі Тэрэнь Германавіч!*; *Дарагая Мар'я Канстанцінаўна!*; *Дарагі Максім Тадэвіч!*; *Мілая Юлія Іосіфаўна!*.

У **неафіцыйных формулах-зваротах** адразу адчуваецца, што паэт “вырываецца” з абцугоў кан'юнктуры і шаблону, у кожным слове чытаецца цеплыня і спагада: *Даражэнькі Геня!*; *Даражэнькі Кастусь!*; *Мілая Алеська!*; *Дарагая Владка!*; *Нінцы і Ноніку!*; *Kochany Wiciu!*. Звяртаем увагу на адмысловыя фатычныя прыметнікавыя маркёры тыпу *мілая* і *kochany*, а таксама на памяншальна-ласкальныя формы уласных імёнаў: *Геня*, *Кастусь*, *Алеська*, *Нінка*, *Нонік*, *Владка*, што абслугоўваюць сферу блізкіх – сямейных і сяброўскіх – зносінаў.

Афіцыйныя развітальныя формулы таксама маюць высокую ступень устойлівасці, шаблоннасці. Аднак і тут заўважаецца ўласна беларуская спецыфіка: *Просьчы яшчэ раз даражэнькага паночка і ўсіх супольнікаў не забываюца на мяне, астаюся з наважаннем і шчырым жыццём усяго добрага; Затым астаюся шчыра Вам адданы Ваш слуга; Са шчырым наважаннем; Са шчырай паішанай; Са шчырым прывітаннем*. Пэўная частка развітальных этыкем у паэта – гэта формулы-пажаданні здароўя, шчасця, веселасці і пад.: *Цяпер будзьце здаровенькі і вясёленькі. Усяго светлага і радаснага!*; *А цяпер пакуль што будзьце, паночку, здаровы і вясёлы, наклон усім беларусам; Затым бывайце здаровенькі і вясёленькі. Будзьце добрых думак аба мне і аб усіх беларусах; Жадаю Вам усяго радаснага і светлага; Усяго Вам найлепшага, мілыя таварышы*. Часам у лістах да афіцыйных асоб у звычайна стрыманага паэта заўважаюцца эмацыянальныя апелятывы тыпу: *Чаму ніякага чорта не пішаце? Ваш Ів. Луцэвіч; Чаму ніхто з вас ні чорта не напіша мне? Па-мойму, гэта зусім неяк не зграбна. Пішыце. Я.К.*

Неафіцыйныя персанальна-арыентаваныя лісты пазнавальныя не толькі па ветлівых зваротах і агульным сяброўскім тоне лістоў, але і па развітальных формулах і подпісах: *Чакаючы, што хутка пабачымся і “сразімся” ў конікі, застаюся шчыра адданы Янка; Шчыра Ваш Я. Купала; Твой Я. Купала; Бывай здарова... Цалую. Твой Янка*. Тое ж фактычна і ў польскамоўных сяброўскіх лістах: *Wasz J. Łuciewicz; Wywajcie zdrowi i weseli. Szczęrze oddany Janka*.

Увогуле эпістальнаму ідыястылю Купалы ўласцівы **высокі** – шляхетны – **стыль самаподпісу**: паэт заўсёды перш чым развітацца некалькі разоў у адным і тым жа лісце падкрэслівае прыярытэтнае становішча суразмоўцы, выказвае да яго павагу.

Стратэгічна важнае значэнне мае і **подпіс паэта**. Так, калі на самым пачатку ліставання паэт падпісваецца сваім уласным імем (*Ів. Луцэвіч*), то з 1926 года – выключна псеўданімам (*Я. Купала, Янка Купала*).

З ліставання паэта выбіваецца апошняя рускамоўная тэлеграма да жонкі (25.06.1942): *Все хорошо. Лечусь в Кремлевской клинике. Бесперывные дожди. Холод. Гостиница Москва 414 Привет Купала*. Адсутнасць прывітальна-

развітальнай рамкі ў гэтай тэлегразме сведчыць пра пэўны збой у жыцці класіка. Калі меркаваць па перадапошнім лісце да У.Ф. Луцэвіч (19.06.1942 г.), дзе ён называе яе *Дарагая Владка!* і падпісваецца: *Цалую. Твой Янка*, узнікае нават думка, што гэта не ён сам высылаў гэтую тэлеграму, бо, нягледзячы на тэлеграфны стыль, не мог, ён, відаць, так пісаць да жонкі, нават будучы смяротна хворым. А праз тры дні нацыянальны паэт Беларусі скончыў жыццё самагубствам... Па афіцыйнай версіі. Сістэма, як бачым, зламала і падпарадкавала песняра не толькі ў лістах, але і ў жыцці. Вось так праз гісторыю станаўлення этыкетнай нормы беларускай мовы можна прасачыць гісторыю нашай краіны.

2.6. Уласна беларуская лістоўная традыцыя ў лістах Якуба Коласа.

У Якуба Коласа на першае месца пры ліставанні выходзяць **уласна беларускія народныя ветлівыя звароты**. Перадусім этыкемы з кампанентамі **дзядзька, браце** (*брацік, браток, браты*). Гэтая асаблівасць прасочваецца на працягу ўсяго лістапісання паэта: *Мне ўспомнілася запіска, паданая дзядзьку Язэпу на яго лекцыі ў універсітэце: Якое практычнае значэнне мае беларуская мова?*; *Шчырае прывітанне дзядзьку Максіму; Дарагі Максіме! За тваё пісьмо, за памяць аб старым дзядзьку Якубе шчыра дзякую табе.*

Да самога паэта яго выхаванцы інакш як **бацька Якуб** ці **дзядзька Якуб** не звярталіся. Параўн. лісты да Коласа “ташкенцкага перыяду” 1941-1943 гг. [Мазанік 1990]: *Паважаны і любы бацька Якуб!* (ад Лынькова; 1942); *Любы наш дзядзька Якуб!*; *Дарагі дзядзька Якуб!* (ад Броўкі; 1941-1943).

Адметнае месца ў эпістальным ідыястылі паэта займаюць сяброўскія звароты з кампанентам **брат** і вытворныя ад яго. Дастаткова прыгадаць хаця б формулу, што стала назвай гэтага раздзела: *Шаноўныя браты і сябры, каб вас воўк паеў!* (да супрацоўнікаў “Нашай Нівы”; 1912). Параўн. таксама: *Дык так, мілы брацік...* (да Лынькова); *Бывай, браток, здаровы* (да Броўкі); *Цалую цябе і ўсіх вас, браты мае* (да Броўкі); *Эх, браткі мае родныя! Пішы ж, Петрусёк. Мне не дужа весела* (да Броўкі); *Як жывеш, браток? Як маюцца нашы сябры?* (да Лынькова); *Ты, браце, адгадаў: сапраўды я знаходжуся ў Каралішчавічах...* (да Лужаніна).

Адзнакай нашаніўскай лістоўнай традыцыі з’яўляюцца таксама “інтэлігенцкія” *паночку / пане*-формулы: *Мілы пане Грыневіч!*. У асноўным яны выкарыстоўваюцца паэтам пры звароце да супрацоўнікаў газеты “Наша Ніва”: *Мілы Пане!* (1912); *Шаноўны Пане!* (1912); *Дарагенькі Паночку!* (1912).

Пры афіцыйным ліставанні Якуб Колас часам выкарыстоўваў і ветлівыя звароты з вакатывам **таварыш** (такая канструкцыя ўпершыню зафіксавана ў лісце паэта 1934 г.): *Тав. Зарамбоўскі!*. На думку праф. А.Я. Супруна, гэты выраз падчас і пасля Вялікай Айчыннай вайны перайшоў са стылістычна-маркіраваных у разрад нейтральных [Супрун 1996], што адлюстроўвае і эпістальная практыка Якуба Коласа: *Прывет знаёмым і ўсім таварышам. Ад усяго сэрца жадаю хутчэйшай пагібелі Гітлеру; Перадайце мае сардэчнае прывітанне ўсім нашым таварышам.*

З 1912 г. (у Купалы – з 1930 г.!) Якуб Колас выкарыстоўвае і афіцыйныя формулы з *імен і імен на бацьку*, якія, аднак, з’ўляюцца ў ідыястылі паэта малапрадуктыўнымі. Параўн.: *Дарагі Аляксандр Мікіціч!*; *Глыбокапаважаная Ляонія Вусцінаўна!*; *Дарагі Цімох Сазонавіч!*; *Дарагі Іван Ануфрыевіч!*; *Дарагі Максім Тадэвіч!*.

Развітальны комплекс у лістах Якуба Коласа, нягледзячы на шаблоннасць і цырыманняльнасць гэтай структурнай часткі, таксама працягвае народную нашаніўскую традыцыю. Паэт актыўна карыстаецца ў сваёй эпістальнай практыцы этыкемай *Бывайце здаровы!* і яе мадыфікацыямі: *А покі што бывайце здаровенькі і шчаслівы!*; *Бывайце шчаслівыя і вясёлыя!* Дастаткова прадуктыўныя афіцыйныя развітальныя этыкемы: *Моцна цісну Вашу руку!*; *Усяго добрага!*; *Усяго найлепшага!*; *Моцна абдымаю Вас, дарагі дружа!*; *Жадаю Вам поспехаў, здароўя, радасці!*; *З пашанаю!*. *Жадаю Вам спору!*. Адзначаюцца і арыгінальныя формулы: *Дай божа Вам добра!*; *З пашанотай!*; *Шчасця, здароўя, творчай маладосці Вам!*; *Жывіце здаровыя!*.

У сяброўскіх лістах Колас яшчэ больш адыходзіць ад этыкетнага шаблону. Разам са стандартнымі стылістычна нейтральнымі канструкцыямі тыпу *Бывай!* актыўна выкарыстоўваюцца асобасна-арыентаваныя і сяброўска-гутарковыя этыкемы: *Моцна-моцна цалую цябе, дружа!*; *Цалую вас моцна-моцна, мае мілыя сакалы-сябры!*; *Цалую цябе вусцяньскім і беразянскім пацалункам!*; *Цалую тваю мілую пасівелую галаву!*; *Прывітанне твайму дому і ўсяму таварыству!*; *Перадай прывітанне ўсяму твайму дому і сваёй дынастыі!*; *Перадай маё вялікае прывітанне Жэні, адміралу Міхалу, нарачанскаму патрыёту Максіму і іх сем’ям!*; *Мілы мой, дарагі Пятрусь! Пішы, не забывай. Люблю ж я цябе і вас усіх.*

Інтымны і пяшчотны характар маюць развітальныя канструкцыі ў лістах да жонкі: *Моцна цябе цалую і прагну бачыць цябе хутчэй. Божа мой! Колькі я цяпер жыўу з табою! і як аб табе думаю!*; *Цалую цябе, Марусечка, і мілыя сынкі!*; *Пацалуй за мяне Міхалёчка майго мілага!*; *Бывай здаровенькая. Цалую дзетак!*; *Бывай жа здаровенька, Марусенька, мая слаўная, дарагая.*

Самаподпіс паэта, як правіла, падкрэслівае афіцыйны або неафіцыйны характар ліста. Так, у прыватным афіцыйным ліставанні Коласа маюць месца наступныя варыянты самаподпісу. Параўн.: *Ваш К. Міцкевіч!*; *Ваш Якуб Колас!*; *Ваш Я.К.*; *Якуб Колас – Твой Я. Колас!*; *Якуб!*; *Твой Якуб!*; *Твой стары Якуб Колас!*; *Твой Костусь!*; *Твой Якуб Салок* (Колас наадварот! – С.В.).

Подпісы ў лістах да сяброў арыентаваны на знакавыя падзеі ў жыцці паэта: смерць Купалы, пастаянныя хваробы і г.д. Параўн.: *Твой Якуб-сірата!*; *Ваш Якуб Колас, інвалід да канца свайго жыцця!*; *Інвалід Якуб Колас!*; *Твой Якуб-інвалід.*

У лістах да жонкі пераважае варыянт *Твой Костусь*. Персаналізуюць эпістальную камунікацыю паэта варыянты тыпу: *Увесь твой Костусь!*; *Твой і толькі твой Костусь!*; *Твой лысы стары Костусь*. Лісты, адрасаваныя сынкам, у асноўным падпісваюцца: *Твой тата!*; *Ваш Костусь!*; *Ваш К., бацька.*

3. Высновы.

1. Вытокі сучаснай лістоўнай традыцыі – у XVI-XVII стст. Стылевызначальныя ж рысы беларускага ліста пачалі афармляцца ў канцы XIX ст. – пачатку XX ст. – у перыяд станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы, перыяд нацыянальнага беларускага адраджэння.

2. Маўленчыя зносіны беларускай інтэлігенцыі як носьбітаў узорнай беларускай мовы, зафіксаваныя ў лістах, дазваляюць удакладніць яшчэ адно прыныповае для нас пытанне – пытанне спосабаў ветлівага звароту ў беларусаў. Беларусам у эпістальных тэкстах да 30-х гг. XX ст. была ўласціва ў асноўным **адна- і двухчленная сістэма наймення асобы**: для называння пэўнай асобы ўжываліся *вакаты* (*Паночку!*; *Пане!*) або *фатычны маркёр* + *вакаты* (*Даражэнькі паночку!*; *Шаноўны пане рэдактар!*). З пазіцый сучаснай беларускай літаратурнай мовы адпаведныя ветлівыя звароты ўспрымаюцца як відавочныя паланізмы. Аднак вертыкальны культурна-гістарычны кантэкст, які нялішне ўлічваць у такіх выпадках, сведчыць пра **традыцыйны** характар гэтых формул у асяродку беларускай культурнай інтэлігенцыі.

Ужыванне вакатываў *дзядзька* / *дзядзькі* пры звароце нават да незнаёмых асоб – яшчэ адна найважнейшая рыса беларускага моўнага этыкету ўвогуле і эпістальнага ў прыватнасці. Вакатывы *цётка*, *дзядзька*, *браце* і нават *дзедка* ўжываліся ў афіцыйнай маўленчай практыцы не як зварот да сваякоў, а перадусім як зварот да старэйшага, да асобы больш высокага статусу, да вельмі шанаванага чалавека. Адным сло-вам, выконвалі ролю сацыяльнага рангавання [Піваварчык 2002: 40]. Якраз зварот да такога паважанага чалавека, які займаецца важнай і пачэснай справай – напісаннем “Беларускай граматыкі” – мы бачым у лісце Купалы да Б.А. Тарашкевіча: *Дзядзька Тарас! Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай?.. Граматыку Вашу хоча Таварыства выдаць і пусціць у свет у “назіданне” маладому беларускаму пакаленню. Дык варушыцеся, дзядзька, і ў шапку не спіце...* [Купала 2003: 239].

Пазней, ужо за савецкім часам, пад уплывам рускай мовы ў афіцыйных зносінах пачынае дамінаваць зварот з імем па бацьку.

У беларускім моўным этыкеце **трохчленныя ветлівыя звароты** хоць і вядомы беларусам здавён, аднак замацаваліся яны ў эпістальнай практыцы XX ст. пад уплывам рускага этыкету¹⁰. Нездарма ў беларускай мове няма аднаслоўнага эквіваленту для рускага слова *отчество* (гл.: [Канюшкевіч 1999: 97]). Вельмі цікавая на гэты конт агаворка была зроблена самім Купалам у лісце да С.М. Гардзецкага (1934 г.): *“Кстати, сообщите мне имя-отчество Гронского и Нагорякова; по белорусской привычке – не помню”* [Купала 2003: 288].

1. Першапачаткова ліст узнік у выніку трансфармацыі вуснага паведамлення ў пісьмовы тэкст. У Сярэднявеччы гэта было пасланне **адной** асобы да **другой**, якое запісвала, надаючы канчатковы выгляд належнымі формуламі і фатычнымі эпітэтамі, і агучвала **трэцяя**. Таму прывітальная і развітальная часткі абавязкова прысутнічаюць у тэксце ліста як і пры непасрэдным камунікацыйным акце [Клімаў 2003: 115].

2. Знакам * адзначаны структурныя часткі ліста, якія вылучаліся яшчэ ў сярэднявечных рыторыках. Адпаведнікі прыводзяцца паводле [Клімаў 2003].

3. 1.3 і 1.4 складаюць т.зв. *exordium* – своеасаблівыя ўводзіны ў ліст, што дэманструюць прыхільнасць адрасанта да адрасата; выкарыстоўваюцца з мэтай закрануць персанальную сферу адрасата – выклікаць у сваю чаргу ягоную прыхільнасць.

4. Менавіта з улікам гэтай структурна-кампазіцыйнай часткі ліста даследчыкі праводзяць жанравую класіфікацыю лістоў з пазіцый прагмалінгвістыкі (тэорыі ўскосных маўленчых актаў).

5. 3.1 і 3.2 у нашай працы называюцца *рэлятывамі*, бо выражаюць адносіны да адрасата.

6. Многія з адзначаных элементаў ліста з’яўляюцца неабавязковымі. На думку сярэднявечных рытараў, ліст не мог бы існаваць толькі без дзвюх частак: *salutatio* і *petitio* [Клімаў 2003: 117].

7. Грамадзяніна тут варта разглядаць у кантэксце беларускай этыкетнай традыцыі: у кантэксце групавога афіцыйнага ветлівага звароту *Грамада!*

8. Параўн. са зваротам да старшыні Рады БНР Крачэўскага: *Яго Дастойнасьці Пану Маршалку Прэзыдыума Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Высокапаважаны Пётр Антонавіч!* (1923 г.) [Янушкевіч 2002: 211].

9. Параўн. таксама ветлівыя звароты: *Дзяцюкі!* (зварот да народа ў “Мужыцкай праўдзе” К. Каліноўскага); *Цётка* (псеўданім Алаізы Пашкевіч); *дзядзька Колас* (да Якуба Коласа); *цёця Уладзя* (да жонкі Купалы), *дзядзька Рыгор* (да Рыгора Барадуліна).

10. Якуб Колас у сваёй трылогіі “На ростанях” дакладна перадае гэтую тэндэнцыю: трохкампанентныя ветлівыя звароты ўжываюцца ім у дачыненні да рускіх па паходжанні персанажаў, у дачыненні да іншых выкарыстоўваюцца ўласна народныя формулы з вакатывамі *дзядзька* і *цётка*.

Літаратура

- Багдановіч М. Лісты // Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 3. Мінск: Навука і тэхніка, 1995. С. 244-259.
- Важнік С. Моўны этыкет беларусаў: ветлівыя звароты / С. Важнік // Роднае слова. 2008. № 2. С. 50-51.
- Дунін-Марцінкевіч В. Лісты і пасланні // Дунін-Марцінкевіч В. Творы / Уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. Мінск: Маст. літ., 1984. С. 474-486.
- Ельскі А. Лісты // Ельскі А. Выбранае (Уклад. Н. Мазоўка, У. Казберука. Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 2004. С. 417-449.
- Канюшкевіч М. Лінгвасеміятычныя апазіцыі ў люстэрку беларускага маўленчага этыкету: колькасныя параметры / М. Канюшкевіч // Роднае слова. 1999. № 10. С. 95-100.
- Клімаў І.П. Тэорыя заходнееўрапейскага ліста ў часы Сярэднявечча і Рэнесансу // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2003. Вып. 4. С. 113-126.
- Колас Я. Збор твораў. Т. XII. Пісьмы. Дзённікі. Летапіс жыцця і творчасці. Мінск, 1964.
- Купала Я. Эпістальярная спадчына // Купала Я. Поўны збор твораў. У 9 т. Т. 9. Кн. 1. / Янка Купала. Мінск: Маст. літ., 2003. С. 225-324.
- Ластоўскі В. Лісты // Ластоўскі В. Выбраныя творы: / Уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1997. С. 431-450.
- Лучына Я. Лісты // Лучына Я. Творы. – Мінск: Маст. літ., 2001. С. 181-190.
- Мазанік Л. “Ёсць на свеце чалавек, любі і дарагі...” З ташкенцкай пошты Якуба Коласа 1941-1943 гадоў // Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік. Мінск, 1990. С. 94-114.
- Піваварчык Т. “Братка беларус...”: Роднай мовы чулыя і ветлівыя словы / Т. Піваварчык // Роднае слова. 2002. № 9. С. 39-42.
- Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. Мінск, 1996. С. 176.
- Янушкевіч Я. Невядомыя лісты Эпімаха-Шыпілы // Янушкевіч Я. За архіўным парогам: Беларуская літаратура XIX-XX стст. у святле архіўных пошукаў. Мінск: Маст. літ., 2002. С. 158-162.

ВЫВУЧАЕМ НОВУЮ АРФАГРАФІЮ (ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ)

23 ліпеня 2008 г. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка падпісаў Закон Рэспублікі Беларусь № 420-З “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступае ў сілу з 1 верасня 2010 года.

Мэта нашага артыкула – дапамагчы студэнтам і выкладчыкам тэарэтычна асэнсаваць тыя змены, якія адбыліся ў правапісе галосных сучаснай беларускай літаратурнай мовы пасля прыняцця Закона, убачыць і зразумець логіку ўнесеных правак у асноўныя арфаграфічныя прадпісанні, якімі будзе карыстацца наша грамадства ў бліжэйшай будучыні, выкарыстоўваць прапанаваны матэрыял на практычных і семінарскіх занятках па беларускай мове.

Думаецца, кожны з вас, паважаныя калегі, уважліва супаставіўшы старыя і новыя арфаграфічныя законы, прыйдзе да высновы, што новыя правілы не разбураюць сістэму нацыянальнай арфаграфіі, якая складвалася стагоддзямі, а ўдасканальваюць яе, часткова ліквідуюць той дысбаланс, які быў выяўлены ў апошнія дзесяцігоддзі ў перыядычным друку і Інтэрнэце.

Змены, якія адбыліся ў перадачы на пісьме галосных гукаў, закранаюць наступныя правілы: напісання літар *э, е*; перадача *акання* на пісьме; правапісу літар *а, о, э* ў складаных словах; перадачы *якання* на пісьме; правапісу *е, ё, я* ў складаных словах; правапісу спалучэнняў галосных у запазычаных словах.

§ 3. Правілы напісання літар *э, е*

Правілы-1959	Правілы-2008
<i>Правіла напісання літар <i>э, е</i> на канцы іншамовных слоў не было сфармулявана.</i> У § 5 і § 11 адзначалася: Пасля шыпячых, <i>р, ц</i> (не з <i>т</i> мяккага) і <i>д, т</i> галосныя <i>э, е</i> перадаюцца праз <i>э</i>, напрыклад: <i>Сарэнта, канцэрт, Улан-Удэ, тэхніка.</i> Пасля астатніх зычных звычайна пішацца <i>е</i>. Літара <i>э</i> ўжываецца ў невялікай групе слоў, пераважна пасля губных зычных і <i>з, н, с</i>, напрыклад: <i>бэ́лька, бэ́з, бэ́ра, бэ́та</i> (назва літары), <i>капэ́ла, разбэ́сіць, пэ́ўны, пэ́ндзаль, пэ́р, мэ́ндлік, мэ́р, вэ́рхал, сурвэ́тка, галі́фэ, кафэ́, маянэ́з, турнэ́нс, пенснэ́, турнэ́, асэ́сар</i> і інш.	2. На канцы запазычаных нязменных слоў, а таксама ўласных імён і геаграфічных назваў пасля зычных, акрамя <i>л, к</i>, пішацца <i>э</i>: <i>купэ́, рэ́зюмэ́, рэ́намэ́, кафэ́, галі́фэ, кашнэ́, кабернэ́, фрыка́сэ, плі́сэ, каратэ́, дэка́льтэ́, Стру́вэ, Меры́мэ, Эйвэ́, Хасэ́, Морэ́з, Табідэ́з, Брыгва́дэз, Каба-Ве́рдэ, Душанбэ́, Сан-Тамэ́; але: са́льта-мартале́, філе́, камюні́ке, пі́ке.</i> 3. Літара <i>э</i> ў запазычаных словах пасля губных зычных, а таксама пасля <i>з, с, н</i> пішацца згодна з літаратурным вымаўленнем. Так словы <i>капэ́ла, сурвэ́тка, экзэ́мпляр, маянэ́з, тунэ́ль, сэ́рвіс, інтэ́рнэ́т</i> пішуцца з <i>э</i>, а словы <i>меда́ль, ме́неджмент, не́рвы, парла́мент, перспекты́ва, газе́та, серві́з</i> – з літарай <i>е</i>.

§ 4. Правілы перадача акання на пісьме

Правілы-1959	Правілы-2008
§ 23. У канцавым адкрытым складзе злучэнні <i>іо, йо</i> абазначаюцца літарамі <i>іо (ыо)</i>: <i>ада́жыю, а́жыю, імпрэса́рыю, какао, радэ́о; Анто́нію, То́кію, Бака́чыю, Більбао, Ватэ́рлоо, Міндана́о, Ры́о-Не́гра.</i>	2. Незалежна ад паходжання слова гук [o] ў ненаціскных складах вымаўляецца як [a], што перадаецца на пісьме: <i>ада́жыа, імпрэса́рыа, кака́ва, радэ́а; Анто́нія, Більба́а, Бака́чыа, Ватэ́рлоа, Міндана́а, То́кіа.</i>
<i>Асобнага правіла адносна напісання фіналяў –эль, –эр не было.</i> У § 5, 11 адзначалася толькі, што пасля шыпячых, <i>р, ц</i> (не з <i>т</i> мяккага) і <i>д, т</i> галосныя <i>е, э</i> абазначаюцца на пісьме літарай <i>э</i>: <i>жэ́тон, рэ́форма, карце́р, гардэ́роб, грэ́йдэр, лі́дэр, ордэ́н, тэле́фон, катэ́т, катэ́р.</i>	6. Ненаціскныя фіналі <i>–эль, –эр</i> у запазычаных словах перадаюцца як <i>–аль, –ар</i>: <i>грэ́йдар, камп’ю́тар, лі́дар, пэ́йджар, фарва́тар, флама́стар, іні́цаль.</i> Ненаціскныя фіналі <i>–эль, –эр</i> ва ўласных імёнах іншамоўнага паходжання перадаюцца нязменна: <i>Гэ́ндэль, Гю́нтэр, Ла́ндэр, Одэр, Манчэ́стэр, Пі́тэр, Шапенга́ўэр, Юні́тэр.</i>

§ 5. Правілы правапісу літар а, о, э ў складаных словах

Правілы-1959	Правілы-2008
§ 18. Захоўваюць у першай частцы о таксама словы на: фота- (<i>фотакартка, фотакопія, фотаздымак</i> і г.д, але: <i>фатаграфія</i> і вытворныя ад яго); мота- (<i>мотапоезд, моталодка, мотаспорт, мотагонкі</i> і г. д., але: <i>матавоз, матацыкл</i> і вытворныя); што- (<i>штодзённа, штотыднёва, штомесяц</i>). § 20. З а ў в а г а 1. Лічэбнікі сто і дзевяноста ў якасці першай часткі складаных слоў захоўваюць сваё напісанне, напрыклад: <i>стодзённы, стотысячны, дзевяностагадовы, дзевяностатысячны</i>; але: <i>стагоддзе.</i>	1. Літара <i>о</i> захоўваецца ў складаных словах, першай часткай якіх з’яўляюцца слова-, што-, фота-, мота-: <i>словаформа, словатворчасць; штодзённы, штомесяц, штогод; фотаздымак, фотакопія, фотаплёнка, фотавыстаўка</i>, але: <i>фатаграфія</i> і вытворныя ад яго; <i>мотагонкі, мотакрос, мотаспорт</i>, але: <i>матавоз, матацыкл</i> і вытворныя ад іх. З а ў в а г а а ў т а р а. Згодна з новымі правіламі, у складаных словах лічэбнік сто заўсёды мае форму ста: станоўка, стаметроўка, стагалосы.

§ 6. Правілы перадачы якання на пісьме

Правілы-1959	Правілы-2008
§ 6. Галосныя <i>е, ё</i> ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай <i>я</i>, напрыклад: <i>землі – зямля, сем’і – сям’я, лес – лясы, сцены – сцяна</i>. Але ў словах <i>дзевяць – дзевяты, дзесяць – дзесяты, семнаццаць – семнаццаты, восемнаццаць – восемнаццаты</i> і вытворных ад іх пішацца <i>е</i>.	Галосныя <i>е, ё</i> ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай <i>я</i>: <i>дзевяць – дзевяты, дзесяць – дзесяты, сем – семнаццаць, восем – восемнаццаць, пяцьдзясят, цецерыкоў – цецерыкі, перанесці – перанясу, сёстры – сястра, вёслы – вясло, ёмкі – ямчэй, ёрш – ярша</i>.

§ 7. Правілы правапісу *е, ё, я* ў складаных словах

Правілы-1959	Правілы-2008
§ 16. Складаныя словы з націскам на першым складзе другой часткі пішуцца як простыя, напрыклад: <i>агняцвет, вадаспад, ледарэз, салявар, санцапёк, краязнаўчы, жыццярадасны, агнястрэльны, верблюдаводства, земляробства, зернясховішча, палітэхнікум, паліклініка, кантрамарка</i>.	1. У першай частцы складанага слова літара <i>е</i> захоўваецца незалежна ад таго, на якім складзе націск ў другой частцы: <i>сенако́с, сінакасі́лка, сенажаі́ць, серпа́дзю́б, верхнеазё́рскі, свежама́ро́жаны</i>. Калі першай часткай складаных слоў з’яўляецца аснова <i>велік(-)вялік-</i>, напісанне літар <i>е</i> або <i>я</i> залежыць ад таго, які склад у другой частцы націскны: калі першы – пішацца <i>е</i>, калі другі – пішацца <i>я</i>: <i>велікаду́шны, велікару́скі, велікаму́чанік, велікасве́цкі; Вялікабрыта́нія, вялікадзяржа́ўны, вялікага́ловы</i>.

§ 9. Правілы правапісу спалучэнняў галосных у запазычаных словах

Правілы-1959	Правілы-2008
§ 24. Калі злучэнні <i>іо, йо</i> вымаўляюцца (у беларускай мове) як адзін склад, тады на пісьме яны перадаюцца: 1. Пасля галосных, як правіла, праз <i>ё</i> пад націскам і <i>я</i> не пад націскам: <i>раён, маёр, Маёраў, Лаёла, маянэз, маяран, маярат</i>. Аднак у невялікай групе	§ 9. 6. Спалучэнне <i>йа</i> на пісьме перадаецца: пасля галосных і ў пачатку слова – праз <i>я</i>: <i>раяль, пляяда, сакваяж, лаяльны, Савоя, Малая, Мая, ярус, яхта, ярд, яхант, ятаган</i>. § 16. 3. У сярэдзіне запазычаных слоў, у тым ліку ва ўласных назвах, літара <i>й</i> пішацца толькі перад зычнымі: <i>дызайн, кландайк, Драйзер, Айні, лайнер, камбайн</i>. Гукавое спалучэнне зычнага гука [й] з галоснымі ў словах іншамоўнага паходжання

слоў, напісанне якіх вызначаецца ў слоўніковым парадку, злучэнне йо захоўваецца, напрыклад: <i>Ага́йо, Гюйо́, Нью-Йо́рк</i> і інш.	перадаецца ётаванымі галоснымі, як і ў словах уласнабеларускіх: на пачатку слова: <i>Ёфе, Нью-Ёрк</i> ; пасля галоснага ў сярэдзіне слова: <i>маёр, маярат, маянэз, раён, Аюнскі</i> ; пасля галоснага на канцы слова: <i>фае, секво́я, Мая́, папая́</i> .
---	--

Умоўныя скарачэнні

Правілы–1959 – Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Зацверджаны Акадэміяй навук БССР і Міністэрствам асветы БССР. – Мн.: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1959. – 160.

Правілы–2008 – Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі : зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. №430-З. – Мн. : Нац. Цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

А.А. Радзевіч

КОМПЛЕКСНЫ АНАЛІЗ ТЭКСТУ Ў КАНТРОЛЬНАЙ РАБОЦЕ ДЛЯ СТУДЭНТАЎ-ЗАВОЧНІКАЎ

Праверка кантрольнай работы выявіла пэўныя недахопы ў падрыхтоўцы студэнтаў-завочнікаў да тэмы “Тэкст” і “Складанае сінтаксічнае цэлае”. Значныя для цэльнага асэнсавання курса “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы”, гэтыя раздзелы патрабуюць удумлівага, свядомага падыходу, а не механічнага запаўнення прапанаваных у практычнай частцы ўзорных мадэляў.

Асноўная мэта, якая ставіцца перад студэнтамі, – замацаванне набытых на лекцыйных занятках і пры самастойнай падрыхтоўцы тэарэтычных ведаў і іх практычная рэалізацыя. Неабходна памятаць, што для разгляду і апісання прапануецца мастацкі тэкст – з’ява выключная, адметная на ўсіх узроўнях яго (тэксту) арганізацыі. “Запаўненне” пазіцый схемы комплекснага аналізу дае магчымасць у большай ці меншай ступені ацаніць, наколькі студэнт засвоіў праграмны матэрыял. Аднак без глыбокага пранікнення ў сутнасць характар мастацкай тэкставай прасторы, без зацікаўленага погляду студэнта-філолага ўсё гэта ператвараецца ў механічную канстатацыю граматыка-сінтаксічных фактаў.

У гэтым выпадку студэнтам можна параіць форму не пытанняў–адказаў на іх (сувязь – ланцужковая, сродкі сувязі – лексічныя і г.д.), а жанр своеасаблівага лінгвістычнага сачынення, дзе будуць бачныя спецыфіка арганізацыі тэксту, яго прагматычная мадэль, асаблівасці семантыкі, эстэтычная канцэпцыя аўтара тэксту, характар асэнсавання тэксту студэнтам. Пры гэтым усё павінна быць пададзена цэльна, калі кожная з пазіцый утварае толькі асобнае звязно ў гарманічным адзінстве аналізу мастацкага (!) тэксту.

Прапанаваная для лінгвістычнага апісання схема (апісанне характару інфармацыі, формы арганізацыі і перадачы інфармацыі, адлюстраванне структурнага ўвасаблення зместу і члінімасці тэксту, пошукі тэматычнай аднасці і магчымай мікратэмнай градацыі, характарыстыка камунікатыўнай арганізацыі тэксту, сродкаў сувязі і механізму яе рэалізацыі ў тэксце), на нашу думку, дае магчымасці праявіць сябе ў двух асноўных якасцях: даследчыка-мовазнаўцы, які скрупулёзна даследуе тканіну мастацкай прасторы пра дамапозе

лінгвістычных механізмаў, і магчымага адрасанта, які спрабуе асэнсаваць эстэтыку, філасофію, культуру ў вербалізаванай мадэлі мастацкага твора, ацаніць іх значнасць і якасны ўзровень.

Задача складаная, і разам з тым удзячная, асабліва калі прапанаваны для аналізу тэкст патрабуе максімальнага праяўлення вопыту адрасанта-лінгвіста. Пры падборы практычнай часткі мы арыентаваліся на тэксты менавіта такога характару. Напрыклад:

АКНО

Вока хаты, акно спакон веку ўзіраецца ў свет, і свет спакон веку ўзіраецца ў акно. І таму яно заўсёды старое, як сама хата, і новае, як сам свет.

Акно выводзіць хату ў кантэкст наваколя, пераконваючы яе, што тое “кіно”, якое яно ёй паказвае, мае да яе нейкае – і мо не малое – дачыненне.

Акно акантавана каробкаю, перахрышчана рамаю, аздоблена ліштваю, абгрунтавана падаконнікам і ўзаконена аканіцай.

За акном, па двары, ходзіць конь. На акне стаіць вазон з кветкамі.

Над акном, у куце, узвышаецца ікона. (А. Разанаў)

У прагматычным плане тэкст характарызуецца сінкрэтычнасцю: характар інфармацыі, змешчанай у ім, з’яўляецца адначасова і змястоўна-фактуальным, і змястоўна-канцэптуальным, і змястоўна-падтэкставым (сітуацыйна-асацыятыўным)³.

Аснову, фактуальны змест (паведамленне пра звычайныя факты, падзеі, працэсы, якія адбываюцца рэальна і адлюстраваны ў тэксце) складаюць значэнні асобных слоў, словазлучэнняў, выказванняў – *свет, век, акно, наваколле; акно акантавана, ходзіць конь, стаіць вазон з кветкамі, узвышаецца ікона*.

Аднак гэта толькі паверхневая структура, і адпаведны зместавы ўзровень не з’яўляецца дамінуючым. Аўтарскае асэнсаванне свету і адносінаў у ім паміж рэальнымі прадметамі, фактамі, падзеямі, працэсамі складае сутнасць змястоўна-канцэптуальнай інфармацыі гэтага тэксту, яго пазнавальна-эстэтычную функцыю. У гэтым праяўляецца глыбінны змест тэксту. Акно не проста элемент архітэктурнай канструкцыі, якая, дарэчы, набывае канцэптуальнае, вобразнае асэнсаванне. Гэта ўсведамленне і адпаведнае адлюстраванне непадзельнасці, непарыўнасці чалавека і свету, чалавека і таго, што створана ім, калі не толькі чалавек углядаецца ў свет, але і свет з цікавасцю назірае за чалавекам праз акно. Асноўнымі сродкамі канцэптуалізацыі інфармацыі з’яўляюцца метафара, параўнанне, гукапіс, гукавая гармонія (*вока хаты, акно ўзіраецца ў свет; свет ўзіраецца ў акно; акно паказвае “кіно; акно перахрышчана рамаю; акно акантавана каробкаю; акно абгрунтавана падаконнікам; акно ўзаконена аканіцай*).

Сімволіка тэксту (*Акно перахрышчана рамаю – Над акном, у куце,*

³ Гэты аспект разгледжаны намі ў папярэдняй публікацыі: Радзевіч, А.А. Аналіз характару інфармацыі ў тэксце / А.А. Радзевіч // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 2008. – Вып. 7. – С. 146–148.

узвышаецца ікона), асаблівасці структурнай арганізацыі спараджаюць у цэлым дадатковы змест – змястоўна-падтэкставую сітуацыйна-асацыятыўную інфармацыю. Зямное і касмічнае, простае і ўзвышанае – усё гэта ўвасоблена ў чалавеку і павінна гарманічна спалучацца. Праз гэта мы ўспрымаем свет, а свет “узіраецца” ў нас: *За акном, па двары, ходзіць конь. На акне стаіць вазон з кветкамі. Над акном, у куце, узвышаецца ікона.*

Своеасаблівасці зместу добра адпавядае форма арганізацыі і перадачы інфармацыі – апісанне з элементамі разважання (*І таму яно [акно] заўсёды старое, як сама хата, і новае, як сам свет; ... пераконваючы яе, што тое “кіно”, якое яно ёй паказвае, мае да яе нейкае – і мо не малое – дачыненне*), што стварае эфект непарушнасці, кананізаванасці асноўнай ідэі мастацкага тэксту.

Гэта адлюстравана і на узроўні структурнай арганізацыі тэксту, праекцыяй якога з’яўляецца адно ССЦ (*складанае сінтаксічнае цэлае*). Цэласнасць задаецца назвай твора, а пяць абзацаў выконваюць, па-першае, функцыю актуалізацыі элементаў адзінага зместу, па-другое, з’яўляюцца своеасаблівай стылістычна-кампазіцыйнай “праграмай” перадачы інфармацыі ў адпаведнай паслядоўнасці.

Цэласнасць тэксту падмацоўваецца яго камунікатыўнай арганізацыяй – разгортваннем інфармацыі ад вядомага (тэма) да новага (рэма), актуалізаванага. Камунікатыўная мадэль са скразной тэмай (*акно*) “утрымлівае” ўсе выказванні ў адной актуалізаванай прасторы. Гэта пацвярджаецца і характарам сувязі паміж – *паралельнай з элементам далучальнай, і спосабам яе рэалізацыі – паўтор.*

Сродкі сувязі канчаткова афармляюць аналізуемы тэкст у структурным і зместавым планах: лексічныя паўторы, словы адной лексіка-тэматычнай групы, словы з агульнай семай (*хаты – хата – хату, свет – свет, акно – акно – акно – за акном – на акне – над акном; хата, акно, каробка, рама, ліштва, падаконнік, аканіца, кут, ікона; акно – падаконнік – аканіца*), ці ўласна-лексічныя сродкі сувязі; займеннікаявая анафарычная сувязь (*вока хаты – яно*), ці лексіка-граматычныя сродкі сувязі; парадак слоў, якога прытрымліваюцца ўсе выказванні ў тэксце; супадзенне трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў, пабочная канструкцыя, акалічнасці часу і прычыны (*акно ўзіраецца – свет ўзіраецца – акно выводзіць – акно акантавана – перахрышчана, аздоблена, абгрунтавана і ўзаконена; ходзіць конь – стаіць вазон – узвышаецца ікона; мае да яе нейкае – і мо не малое – дачыненне; ...*), ці граматычныя сродкі сувязі.

Зразумела, прапанаваная схема і яе рэалізацыя – толькі адзін з варыянтаў вызначанага намі комплекснага аналізу тэкстаў у кантрольнай рабоце для студэнтаў-завочнікаў. Чакаем, што кожны з іх будзе адначасова глыбокім у навуковым аспекце і арыгінальным па форме, што дазваляе ацаніць ступень не толькі засваення адпаведнага матэрыялу, але і ўзровень лінгвістычнай падрыхтоўкі студэнта ў цэлым.

СТРУКТУРА І ДЫНАМІКА МАТЫВАЦЫІ ПРАФЕСІЙНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ СТУДЭНТАЎ-ФІЛОЛАГАЎ

Матывацыйная сфера асобы як стрыжнявое зв'язно яе псіхалагічнай арганізацыі сфакусіравала ў сабе ўсю складанасць і супярэчлівасць чалавечай натуры. Даследаванне асобы, якая творча развіваецца, вылучае на першы план праблему матывацыі і дзейнасці, паколькі “выніковасць усіх відаў дзейнасці вызначае не толькі месца асобы ў сацыяльнай структуры, але і яе самаадносіны, адчуванне ўнутранай самарэалізацыі” [1, с. 1].

Увогуле сацыяльна-псіхалагічны патэнцыял асобы часцей за ўсё “разглядаецца з пазіцый дзейснай прадуктыўнасці і самарэалізацыі” [2, с. 74], што непасрэдна ўказвае на неабходнасць дыягностыкі матывацыі выбару прафесіі і прафесійнай дзейнасці.

Для вывучэння матывацыйных устаноў прафесійнага выбару студэнтам спецыяльнасці “Беларуская філалогія” філалагічнага факультэта БДУ было прапанавана запоўніць анкету з тэматычнымі пытаннямі. Выбарка склала 100 чалавек – студэнты 1-га і 5-га курсаў ва ўзросце 17-24 гадоў.

Аналіз анкет адбываўся ў супастаўленні адказаў студэнтаў курсаў (табліцы 1 – 4). У ходзе аналізу было ўстаноўлена наступнае.

Для абедзвюх выбарак характэрны высокі ўзровень прывабнасці абранай спецыяльнасці і ўвогуле гуманітарнай працы (Табліца 1, п. 1, 2), а таксама прэстыжнасць вышэйшай адукацыі сярод моладзі ў рэспубліцы (п. 4). Аднак нельга не заўважыць, што адным з матываў імкнення менавіта на беларускую філалогію з’явілася параўнальная лёгкасць паступлення на гэтую спецыяльнасць (п. 3). Адказы на пункт “Іншае” пацвярджаюць гэтыя назіранні, паколькі сярод іх ёсць не толькі “*мара з дзяцінства*”, “*адраджэнне беларушчыны*”, “*жаданне працаваць у школе*”, “*магчымасць займацца дзейнасцю, якая цікавіць*”, але і “*не паступіла ў Акадэмію мастацтваў*”, “*акрамя мовы і літаратуры нічога не ведаю*”, “*была залічана па выніках алімпіяды*”. Цікавым з’яўляецца і тое, што працэнт адказаў амаль на ўсе пытанні зніжаецца ў студэнтаў 5-га курса ў параўнанні з 1-м курсам, акрамя адказаў на п. 2: жаданне займацца беларускай мовай у пяцікурснікаў значна ўзмацнілася, што магчыма патлумачыць высокім узроўнем выкладання беларускай філалогіі на факультэце і намаганнямі прафесарска-выкладчыцкага складу факультэта падмацаваць сваю педагагічную дзейнасць адпаведнымі выхаваўчымі мерапрыемствамі.

Табліца 1. Матывы выбару прафесіі

	%	
	1 курс	5 курс
1. Прываблівае прафесія, да якой рыхтуе ВНУ;	50	38
2. Жаданне займацца беларускай мовай;	44	51
3. Сюды паступіць было лягчэй, чым на іншыя спецыяльнасці;	20	14

4. Прываблівае прэстыж ВНУ;	46	33
5. Прымусілі бацькі;	2	0
6. Сямейная традыцыя;	6	4,7
7. Рэкамендацыя настаўніка;	10	19
8. Прыклад аднакласніка, знаёмага, сябра;	6	4,7
9. Іншае	10	9,5

Табліца 2 адлюстроўвае чаканні навучэнскай моладзі ад студэнцкага жыцця і ўвогуле спадзяванні на далейшы лёс. Як паказваюць колькасныя дадзеныя, адзначаецца зніжэнне з цягам часу (хаця і нязначнае) прэтэнзій будучых спецыялістаў у бачанні сваёй будучыні. Усё ж атрымаць вышэйшую адукацыю, стаць высокакваліфікаваным спецыялістам і пры гэтым развіць свае здольнасці спадзяецца большая частка студэнтаў як на 1-м, так і на 5-м курсах (п. 1, 2, 4).

Табліца 2. Мэта вучобы ў ВНУ

	%	
	1 курс	5 курс
1. Атрымаць вышэйшую адукацыю;	54	47,5
2. Стаць высокакваліфікаваным спецыялістам;	64	47,5
3. Самасцвердзіцца ў жыцці;	46	9,5
4. Пашырыць круггляд, развіць здольнасці;	52	33
5. Цікава правесці студэнцкія гады;	20	9,5
6. Знайсці спадарожніка жыцця.	2	0

Значная розніца назіраецца па матыву “самасцвердзіцца ў жыцці” (п. 3), якая паказвае на пазітыўныя чаканні першакурснікаў і даволі “песімістычныя” перакананні пяцікурснікаў, якія не вераць, што філалагічная адукацыя можа стаць спосабам прафесійнага і жыццёвага самасцвярджэння.

У студэнтаў абодвух курсаў аказаліся вельмі падобныя іерархіі пажаданных відаў дзейнасці ў будучым (гл. табліцу 3), хаця варта адзначыць і пэўныя разыходжанні. Нягледзячы на вышэйадзначаную цікавасць да філалагічнай навукі і жаданне займацца беларусазнаўствам, найвышэйшыя паказчыкі сярод абедзвюх груп студэнтаў мае від дзейнасці “праца, не звязаная з мовай”. Гэта тлумачыцца і станам беларускай мовы ў рэспубліцы, і тэндэнцыяй да прыярытэтнасці прыкладных галін навукі ў параўнанні з гуманітарнымі.

Аднолькава высокая прыярытэтнасць у працы ў школе пры нізкім на 1-м курсе і ўвогуле адсутным на 5-м курсе паказчыку выкладання ў ВНУ.

Даволі высокі ўзровень прыярытэтнасці мае і навуковая дзейнасць. Выклікае цікавасць назіранне над такімі спецыфічнымі відамі дзейнасці філолагаў, як мастацкі і спецыяльны пераклад. Для першакурснікаў гэты від дзейнасці не мае цікавасці, аднак пяцікурснікі, якія за час навучання на філалагічным факультэце пазнаёміліся і з працэсам, і з вынікам перакладаў, больш спагадліва ставяцца да гэтага віду дзейнасці і прымаюць яго як верагодны ў сваім будучым прафесійным жыцці.

Інакшую карціну ўяўляюць сабой паказчыкі па віду дзейнасці “рэпетытарства”. Студэнты 1-га курса даволі высока ацэньваюць верагоднасць для сябе такога занятку, у той час як студэнты 5-га курса ўжо не разглядаюць яго як прыярытэтную дзейнасць.

У першакурснікаў вельмі значны паказчык па віду дзейнасці “праца ў галіне прадпрымальніцтва”. Аднак да 5-га курса жаданне маладых людзей самастойна займацца ўласным бізнэсам без дзяржаўнай падтрымкі значна зніжаецца (магчыма, на гэта ўплывае агульная эканамічная сітуацыя ў свеце). Можна меркаваць, што амаль роўныя паказчыкі па адміністратыўнай дзейнасці тлумачацца гэтымі ж прычынамі.

Табліца 3. Прывабнасць розных відаў прафесійнай дзейнасці

	Колькі разоў пастаўлена на 1-е месца паводле прыярытэтнасці (%)	
	1 курс	5 курс
Адміністратыўная дзейнасць	4,8	4,7
Выкладанне ў ВНУ	2,4	0
Выкладанне ў школе	17	24
Навуковая дзейнасць	12	19
Пераклад мастацкай літаратуры	4,8	9,5
Пераклад спецыяльнай літаратуры	7,3	9,5
Праца ў галіне прадпрымальніцтва	14,6	9,5
Праца, не звязаная з мовай	29,2	33
Рэпетытарства	7,3	0

Адпаведна задачам даследавання нас цікавілі змены, якія адбываліся ў характарыстыках адносін да прафесіі, працоўнай дзейнасці за 5 гадоў вучобы. Падаецца мэтазгодным прааналізаваць карэляцыйныя сувязі паміж гадамі навучання і гэтымі характарыстыкамі. Паколькі студэнты 1-га курса маюць пэўныя ўяўленні аб будучай прафесіі, а пяцікурснікі ўжо маюць паўнаўдаснаваны прафесійны вопыт, гэта дае ім магчымасць ацаніць абраную прафесію. Адказы на анкету таксама супастаўляюцца паводле года навучання (гл. табліцу 4) і адлюстроўваюць даволі высокую ацэнку будучай прафесійнай дзейнасці прадстаўнікамі абедзвюх выбарак.

Табліца 4. Ацэнка будучай прафесіі

	%	
	1 курс	5 курс
1. Прафесія вельмі падабаецца;	32	33
2. Прафесія хутчэй падабаецца, чым не падабаецца;	46	62
3. Прафесія хутчэй не падабаецца, чым падабаецца;	10	4,7
4. Прафесія зусім не падабаецца.	2	0

На этапе навучання ў ВНУ адбываецца фарміраванне матывацыі працоўнай дзейнасці. Прыведзеныя статыстычныя дадзеныя сведчаць пра агульныя станоўчыя адносіны да будучай прафесіі, што ў спалучэнні з

кампетэнтным уяўленнем пра яе дэтэрмінуе фарміраванне прафесіянала высокага ўзроўню. Нягледзячы на пэўныя “хістанні”, на працягу навучання задаволенасць абранай прафесіяй застаецца амаль нязменнай і нават у некаторых выпадках павышаецца.

Апісанне, аналіз і інтэрпрэтацыя вынікаў, атрыманых пры выкарыстанні дыягностыкі, дазволілі вызначыць тэндэнцыі развіцця матывацыі ад 1-га да 2-га і ад 1-га да 5-га курсаў. Праведзеныя даследаванні дазволілі прасачыць якасныя змены ў матывацыйнай сферы асобы студэнтаў 1-га і 5-га курсаў, якая мае істотныя адрозненні і вызначаецца на першым курсе сістэмай асобасна-каштоўных матываў, а на пятым курсе, асабліва пасля педагагічнай практыкі, перавагай сацыяльных, прафесійных і асобасна-маральных матываў. У першакурснікаў матывы зносілі і “эйфарыя” ад паступлення ў ВНУ пераважаюць над матывамі прафесійнай дзейнасці. Што тычыцца старшакурснікаў, то змястоўны бок іх матывацыйнай сферы пашыраецца матывамі прафесійных і сацыяльных дасягненняў, асобасна-сацыяльнымі матывамі, абумоўленымі матывамі атрымання прафесіі і далейшай сацыялізацыі, адаптацыі ў грамадстве.

Якасныя змены ў структуры ўзроўняў матывацыйнай сферы асобы дазваляюць вызначыць, якая з дыягнастычных характарыстык патрабуе большай увагі ў яе развіцці і фарміраванні як прафесійна важнай якасці асобы. У прыватнасці, гэта дачыцца супастаўлення колькасных паказчыкаў матывацыйных комплексаў студэнтаў 1-га і 2-га курсаў: на працягу навучання ў ВНУ і паступовага заглыблення ў спецыфіку абранай прафесіі ў маладых людзей знікае ідэалістычны погляд на будучыню і фарміруецца разуменне ўплыву на паўсядзённае жыццё знешніх станоўчых і адмоўных матываў. Задача навучання ў ВНУ, такім чынам, заключаецца ў выхаванні правільнай жыццёвай арыентацыі і адаптацыі студэнтаў, фарміраванні ў іх устойлівасці да магчымых цяжкасцяў у будучай прафесійнай дзейнасці.

Літаратура

1. Богданович, С.С. Мотивация на этапе формирования образа деятельности: автореф. дис. ...канд. психол. наук / С.С. Богданович. – Минск, 1999. – 19 с.
2. Фетискин, Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.

А.Л. Садоўская

КАГНІТЫЎНАЯ АРЫЕНТАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

1. У межах сучаснай антрапалагічнай парадыгмы наспела неабходнасць паглядзець на мову з боку яе ўдзелу ў пазнавальнай дзейнасці чалавека. Мова, як адзначае В.А. Маслава, – “гэта сродак перадачы думкі, якую яна “ўпакоўвае” ў моўную форму. Веды, якія выкарыстоўваюцца пры гэтым, не з’яўляюцца толькі ведамі пра мову. Гэта таксама веда пра свет, пра сацыяльны кантэкст, веда пра прынцыпы моўных зносінаў, пра адрасата, фонавыя веда і г.д. Ні адзін з названых тыпаў ведаў нельга лічыць прывілейным, толькі вывучэнне іх усіх у

сукупнасці і ўзаемадзеянні наблізіць нас да разумення сутнасці моўнай камунікацыі”[7, с. 4].

Манаграфіі, калектыўныя працы і асобныя артыкулы А.П. Бабушкіна, Г.А. Валохіна, З.Д. Паповай, Ю.С. Сцяпанавы, І.А. Сцерніна, В.М. Тэліі, якія выйшлі ў апошнія гады, утрымліваюць важныя тэарэтычныя палажэнні па пытаннях пра тое, як захоўваюцца нашы веды пра свет, як яны структураваны ў мове ў працэсе камунікацыі. Даследаваннем гэтага і займаецца *кагнітыўная лінгвістыка*. З’яўленне тэрміна *кагнітыўная лінгвістыка* вучоныя адносяць да 80-х гадоў XX стагоддзя і звязваюць яго з іменем М. Бірвіша. Найбольш цытуемымі ў сусветным мовазнаўстве з’яўляюцца працы па кагнітыўнай лінгвістыцы Г. Вяжбіцкай, Дж. Лакофа. Гэты новы кірунак у мовазнаўстве выходзіць за межы ўласна лінгвістыкі, яго цікавяць таксама логіка, псіхалогія, сацыялогія, філасофія. Кагнітыўныя лінгвісты побач з моўнай і наіўнай карцінамі свету вылучаюць канцэптуальную карціну свету асобнага чалавека з улікам гендэрнага падыходу. Канцэптуальная карціна свету ўключае універсальныя і нацыянальныя канцэпты, а таксама канцэптуалізацыю кожнай моўнай асобы. Выключную цікавасць уяўляюць канцэптуальныя карціны свету творчых асобаў, бо яны могуць уплываць не толькі на нацыянальную карціну свету, але (у асобных выпадках) і на агульначалавечую.

2. Кагнітыўная арыентацыя даследавання фразеалагічнага фонду з’яўляецца прынцыпова новай у вырашэнні наступных тэарэтычных і эксперыментальных задач: “як структураваны змест фразеалагічных адзінак і якія спосабы яго фармалізацыі; якім чынам аказваецца “ўплеценай” у “тканіну” моўнага значэння семантыка культуры, гэта значыць як знакі культуры – яе ўстаноўкі, стэрэатыпы, эталоны, сімвалы, міфалагемы і інш. – “уваходзяць” у змест фразеалагічных адзінак; праз якія кагнітыўныя працэдуры кадзіравання і ўспрымання фразеалагічных адзінак ажыццяўляецца суаднясенне двух кодаў – кода мовы і кода культуры – і як фармалізаваць дадзены працэс; у чым заключаецца культурная своеасаблівасць фразеалагічных адзінак і інш.” [5, с. 3].

У кагнітыўнай парадыгме фразеалагізм разумеецца як мікратэкст, структураваны падчас інтэрпрэтацыі носьбітам мовы ўсіх тыпаў семантычнай інфармацыі фразеалагізма ў семантычнай прасторы культурных ведаў, прыналежных суб’екту моўных зносін. Вылучаюцца наступныя тыпы кагнітыўных працэдур, якія супадаюць з макракампанентамі значэння фразеалагічных адзінак: *дэнататыўная апрацоўка*, якая аперыруе ведамі пра ўласцівасці таго, што абазначаецца, пра тыповае ўяўленне аб прадмеце ці з’яве; *ацэначная* – інтэрпрэтацыя таго, што абазначаецца, з пазіцыі каштоўнасных крытэрыяў суб’екта, з улікам нарматыўнага канону моўнай асобы (тут важна ўлічыць таксама, што імпліцытная тэорыя асобы праяўляецца на двух узроўнях – ідэалагічным і штодзённа-побытавым. На ідэалагічным узроўні яна абапіраецца на вобразы, якія прадстаўлены ў міфатворчасці, этычных трактатах, рэлігійных догмах, мастацкіх творах і г.д. Штодзённа-побытавы ўзровень – гэта жыццёвыя ўяўленні, распаўсюджаныя ў масавай свядомасці. Ідэалагічныя вобразы, як правіла, больш сістэматычныя, больш

прэскрыптыўныя і нарматыўныя: вобразы з міфаў і вобразы літаратурных герояў з'яўляюцца эталонам для пераймальнасці носьбітамі данай культуры. Вывучэнне нарматыўнага канона асобы на першым узроўні выяўляе іерархію каштоўнасных арыенціраў культуры. Эталоны, прадстаўленых на ідэалагічным узроўні, не заўсёды адпавядаюць уяўленням, якія замацоўваюцца ў масавай свядомасці. Напрыклад, маральна-этычныя нормы паводзін прадпісваюць чалавеку клапаціцца пра будучыя пакаленні, пра тое, што ён пакіне пасля сябе на зямлі, але гэта не пацвярджае фразеалагічна-парэмічны матэрыял: *Пасля нас хоць палон; На наш век будзе, а пасля нас хоць трава не расці; Па маёй смерці няхай хоць выюць чэрці; Пасля нас не будзе нас* і г.д. Цікавымі ў гэтым сэнсе з'яўляюцца навуковыя назіранні і высновы Сёмухі Дар'і, змешчаныя ў даным зборніку); **матывацыйная** – аперацыі з уяўнымі або разумова прадстаўленымі гештальт-структурамі (матывацыйны макракампанент фразеалагічнага значэння ўказвае на асацыятыўна-вобразную сувязь аб'екта і таго словазлучэння, якое выкарыстоўваецца для новага абазначэння сітуацыі); **эматыўная** – эмацыянальна-ацэначная рэакцыя на вобразную гештальт-структуру як адбітак перажытых эмоцый; **стылістычная** – аперацыі сацыяльнага маркіравання ўмоў маўлення, г.зн. дарэчнасць або недарэчнасць ўмоў выкарыстання данага словазлучэння ў тых ці іншых сацыяльна значных умовах.

3. Варта адзначыць, што ў рэчышчы кагнітыўнай лінгвістыкі не толькі было распрацавана новае разуменне фразеалагізма і метады аналізу, неабходныя для выяўлення лінгвакультуралагічных канатацый паняццяў, якія ўваходзяць у план зместу або ў план выражэння фразеалагічнай адзінкі. Кагнітыўная лінгвістыка прапаноўвае адметны, кагнітыўны падыход да выяўлення нацыянальна-культурных канатацый фразеалагізмаў.

Працягваючы ідэі Гумбальта і Вайсгербера пра мову як дзейнасць і дзейсны сродак стварэння свету, кагнітыўная лінгвістыка звяртаецца да намінацыўнага падыходу ў вывучэнні моўных адзінак, у тым ліку і фразеалагізмаў. Акцэнт на анамаліялагічны аспект дазваляе ўбачыць мову ў дзеянні, апісаць заканамернасці лінгвакрэатыўнага мыслення носьбіта мовы, якія і з'яўляюцца першапрычынай і перадумовай узнікнення нацыянальнай адметнасці фразеалогіі.

Даследаванне анамаліялагічнага аспекту фразеалогіі ў рэчышчы кагнітыўнага падыходу робіць неабходным зварот да ідэаграфічнага апісання фразеалогіі, паколькі толькі на дастаткова вялікіх ідэаграфічных масівах становіцца відавочнай сувязь вобразнай асновы фразеалагізмаў з культурна-нацыянальным светабачаннем, г.зн. каштоўнасна-арыентаваным менталітэтам народа – носьбіта мовы.

Такім чынам, для выяўлення нацыянальных асаблівасцей і універсальных моўнай творчасці ў сферы фразеалогіі неабходна звярнуцца найперш да аналізу фразеасемантычных палёў. Напрыклад, да асэнсавання беларускай фразеалогіі семантычнага поля 'каханне, вяселле, сям'я', семантычнага поля 'працоўная дзейнасць чалавека' і інш. З дапамогай семантычных палёў становіцца рэальнай

спроба ўзнаўлення нацыянальнай моўнай карціны свету ў асобных фрагментах, зададзеных тэматычнай класіфікацыяй семантычных палёў. Пералічаныя вышэй і іншыя задачы пры даследаванні ідэаграфічных масіваў, суадносных з апазіцыяй базавых канцэптаў культуры “труд – безделье” і “ум – глупость” (на матэрыяле рускай і французкай моў) з мэтай апісаць універсальнае і культурна-спецыфічнае ў светабачанні і адлюстраванні яго фрагментаў у фразеалагічных адзінках вырашаюцца, напрыклад, у кандыдацкай дысертацыі маскоўскай даследчыцы М.Л. Каўшовай [5].

Выбар таго або іншага вобраза-матыву звязаны са светабачаннем суб’екта, з яго карцінай свету. Асацыятыўна-вобразнае ўяўленне ёсць унутраная форма слова або фразеалагізма. Даследаванне ўнутранай формы важна для кагнітыўнай лінгвістыкі ў плане вывучэння лінгвакрэатыўных працэсаў мыслення. У кагнітыўнай лінгвістыцы ўнутраная форма выступае як квазістэрэатып або эталон пэўнай сітуацыі, асацыіруецца з лексічнымі або фразеалагічнымі прэсупазіцыямі. Д.А. Дабравольскі адзначае, што ўнутраная форма адыгрывае важную ролю злучальнага звяна паміж дзвюма карцінамі свету ў ідыяматыцы – паміж літаральна, даслоўна ўспрынятымі фразеалагізмамі і актуальнай моўнай карцінай свету.

Кагнітыўны падыход да значэння фразеалагізмаў адкрывае вялікія магчымасці ў рэчышчы лінгвістычнага мадэлявання актуальнага значэння фразеалагічных адзінак. Як вядома, ідыяматычныя значэнні большай часткай метафарычныя. Гэта дазваляе аднавіць комплекс тых канцэптуальных пераўтварэнняў, якія ляжаць у аснове фарміравання актуальнага значэння фразем. Мадэляванне ў фразеалогіі на сённяшні дзень – вельмі перспектыўны кірунак, асабліва фразеаўтваральнае мадэляванне, заснаванае на ўнутранай форме фразеалагізма.

4. Такім чынам, у сучаснай лінгвістыцы лінгвакультуралагічная парадыгма суіснуе і цесна судачыняецца з кагнітыўна-інтэрпрэтатыўнай парадыгмай даследавання. Развіццё названай парадыгмы таксама абумоўленае зваротам навукі да “фактару чалавека”, з прычыны чаго лінгвістыка зблізілася з псіхалогіяй, асабліва са школай кагнітыўнай псіхалогіі. У цэнтры ўвагі кагнітыўнай лінгвістыкі знаходзіцца пазнавальная функцыя мовы.

Кагнітыўны аспект даследавання фразеалагізмаў прадугледжвае разгляд фразеалагізмаў як двухбаковых адзінак мовы, гэта значыць гукавой (графічнай) формы, здольнай указваць на рэаліі свету сваім значэннем, якое ўключаецца пры гэтым у структуру ведаў пра свет. Значэнне фразеалагічных адзінак пры такім падыходзе разумеецца як шэраг кагнітыўных працэдур, якія ўказваюць не толькі на якасці аб’екта, уключаюць веды пра яго, што замацаваліся ва ўяўленні носьбітаў мовы, але і на характар суб’ектыўных адносін гаворачага да рэчаіснасці і ўмоў зносін.

У фразеалогіі закладзена двайная стэрэатыпнасць: з аднаго боку, змест фразеалагізмаў паказвае прынятыя ў дадзеным соцыуме стэрэатыпы маралі, паводзін чалавека ў грамадстве, прадпісанні і ацэнку гэтых паводзін (г.зн. усё тое, што складае аснову нацыянальнага светабачання); з другога боку, фразеалагічныя выразы адлюстроўваюць наглядныя стэрэатыпы штодзённага,

побытавага жыцця народа, увасобленыя найперш ва ўнутранай форме фразеалагізма як складана-структураванага знака. Таму фразеалагічныя выразы нясуць ў сабе двайную інфармацыю пра кагнітыўную дзейнасць чалавека і ўяўляюць тым самым паказальны матэрыял для даследавання ў кагнітыўным аспекце.

Кагнітыўны падыход да выяўлення нацыянальна-культурнай адметнасці фразеалагізмаў прадугледжвае аналіз асобных фразеасемантычных палёў, у тым ліку і з мэтай апісання ў іх межах фразеаўтваральных мадэляў, сукупнасць якіх паказвае як нацыянальныя асаблівасці моўнай сегментацыі свету, так і спецыфіку лінгвакрэатыўнага мыслення пры стварэнні кожнага асобнага фразеалагізма. Такім чынам кагнітыўны падыход – гэта прыдатны спосаб для даследавання менталітэту нацыі. Нацыянальна-культурная адметнасць фразеалогіі ў межах гэтага падыходу ёсць асаблівасці функцыянавання моўнага мыслення, асаблівасці вобразнай карціны свету.

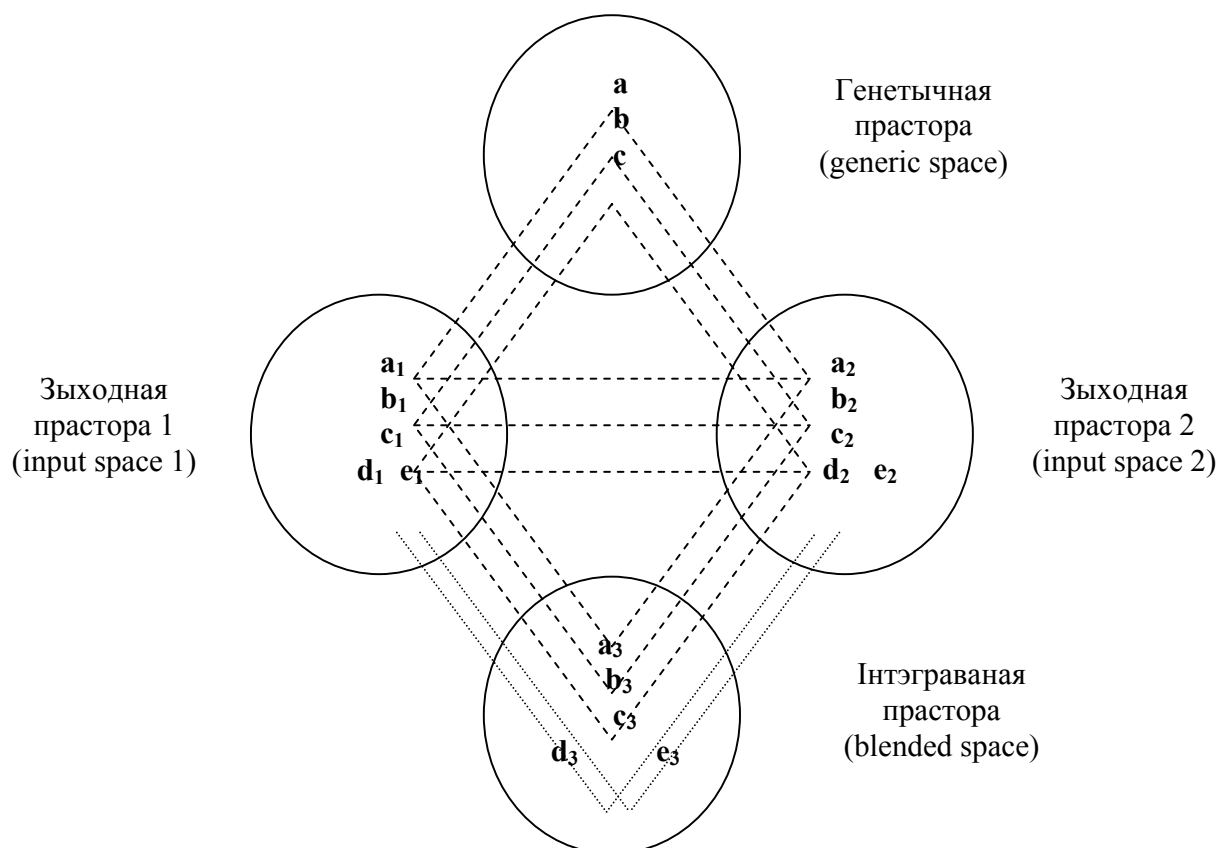
Літаратура

1. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Лео Вайсгербер в когнитивной перспективе // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. М., 1990. Т.49. № 5. С.451-458.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
3. Добровольский Д.О. Типология идиом // Фразеография в Машинном фонде русского языка. М., 1990. С. 58.
4. Иванова Е.В. О когнитивном анализе пословиц // Проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков: Сб. науч. ст. / С.-Петербург. гос. ун-т экономики и финансов; Отв. ред. Ямшанова В.А. СПб., 1998.
5. Ковшова М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологизмов (когнитивные аспекты): Дис. канд. филол. наук. М., 1996.
6. Ковшова М.Л. Опыт семантического поля в описании идиом // Фразеография в Машинном фонде русского языка. М., 1990. С. 80-81.
7. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Мн., 2004.
8. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М., 1986.
9. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. М., 1988. С.26-51.
10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
11. Изучение фразеологизмов в вузе: Учебно-метод. пособие / А.Е. Оксенчук, О.В. Данич. Витебск, 2003.

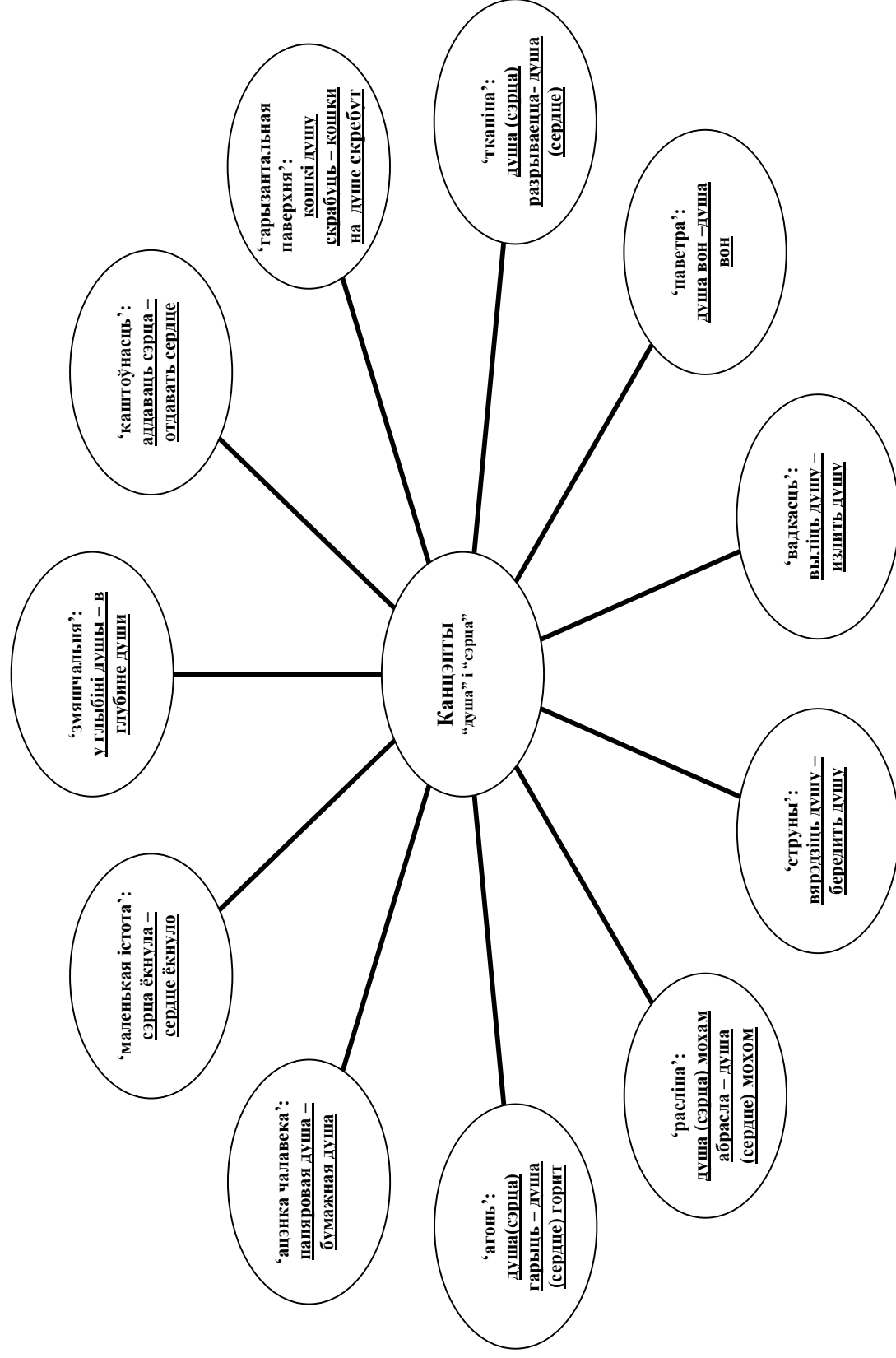
Дадаткі

1. Да артыкула: *Даражок, Д.* Прэцэдэнтныя тапонімы *Вільня, Мінск* у рэчышчы тэорыі канцэптуальнай інтэграцыі [с. 97].

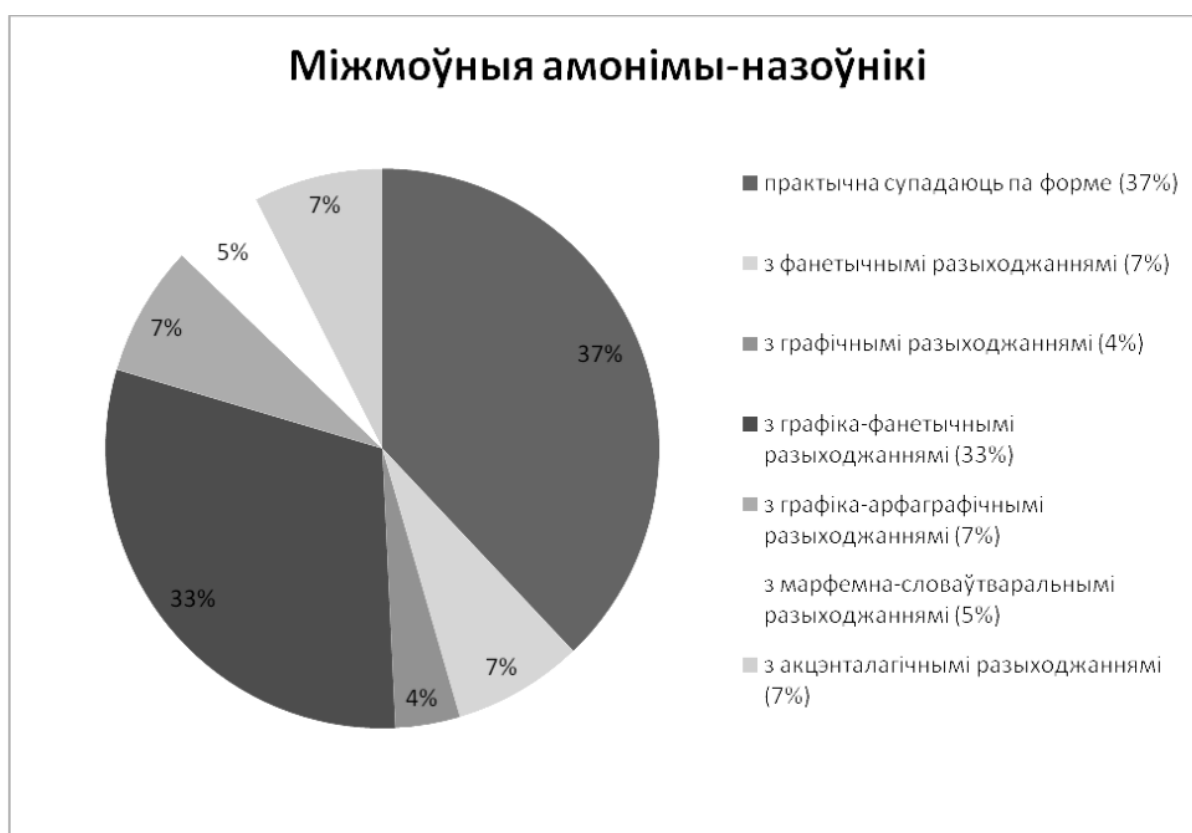
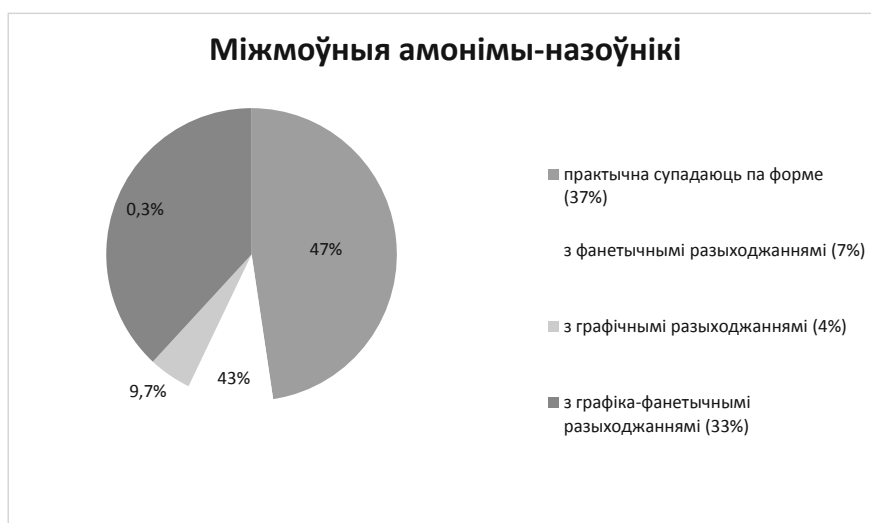
Схема працэсу канцэптуальнай інтэграцыі

2. Да артыкула: Праконіна, В.У. Канцэпты *душа* і *сэрца* ў беларускай і рускай фразеалогіі [с. 128].

3. Да артыкула: *Хадасевіч, К.І.* Структурная характарыстыка беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў (На прыкладзе амонімаў-назоўнікаў) [с. 147].

4. Да артыкула: *Шаломская, І.У.* Стылізацыя змешанага маўлення ў аповесці В. Быкава “Абеліск” [с. 155].

